Caesar's Gallic War

TEXT EDITION

INCLUDING PASSAGES FOR SIGHT READING

ARTHUR TAPPAN WALKER

This text is supplied free when the pupil purchases the annotated edition. It is designed for exclusive use during the recitation and should NOT be taken from the classroom.

Revised Edition

SCOTT, FORESMAN AND COMPANY
CHICAGO ATLANTA NEW YORK
1926

PREFATORY NOTE

This text is intended for the use of the class in the classroom. One copy is supplied free by the publishers with every copy of the annotated edition. If additional copies are wanted, they will be sold at forty cents each.

The lines and line numbers of this text are the same as in the annotated edition, so that there will be no confusion when the teacher uses that book in the class. The battle plans and small maps are included with this text because they are needed for classroom use. On a few pages blank spaces unavoidably appear, because of the insertion of these maps and the retention of the original lines.

278.2

C. IULI CAESARIS

DE BELLO GALLICO

COMMENTARIUS PRIMUS

---

1. Gallia est omnis dīvīsa in partēs trēs, quārum ūnam incolunt Belgae, aliam Aquītānī, tertiam quī ipsōrum linguā Celtae, nostrā Gallī appellantur. Hī omnēs linguā, īnstitūtīs, lēgibus inter sē differunt. Gallōs ab Aquītānīs Garumna flūmen, ā Belgīs Matrona et Sēquana dīvidit. Hōrum omnium fortissimī sunt Belgae, proptereā quod ā cultū atque hūmānitāte prōvinciae longissimē absunt, minimēque ad eōs mercātōrēs saepe commeant atque ea quae ad effēminandōs animōs pertinent important, proximīque sunt Germānīs, quī trāns Rhēnum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt. Quā dē causā Helvētiī quoque reliquōs Gallōs virtūte praecēdunt, quod ferē cotīdiānīs proeliīs cum Germānīs contendunt, cum aut suīs fīnibus eōs prohibent, aut ipsī in eōrum fīnibus bellum gerunt. Eōrum ūna pars, quam Gallōs obtinēre dictum est, initium capit ā flūmine Rhodanō; continētur Garumnā flūmine, Ōceanō, fīnibus Belgārum; attingit etiam ab Sēquanīs et Helvētiīs flūmen Rhēnum; vergit ad septentriōnēs. Belgae ab extrēmīs Galliae fīnibus oriuntur; pertinent ad īnferiōrem partem flūminis Rhēnī; spectant in septentriōnēs et orientem sōlem. Aquītānia ā Garumnā flūmine ad Pȳrēnaeōs montēs et eam partem Ōceanī quae est ad Hispāniam pertinet; spectat inter occāsum sōlis et septentriōnēs.

2. Apud Helvētiōs longē nōbilissimus fuit et dītissimus Orgetorīx. Is, M. Messālā M. Pīsōne cōnsulibus, rēgnī cupiditāte inductus coniūrātiōnem nōbilitātis fēcit et cīvitātī persuāsit ut dē fīnibus suīs cum omnibus cōpiīs exīrent:

Perfacile esse, cum virtūte omnibus praestārent, tōtīus Galliae imperiō potīrī. Id hōc facilius iīs persuāsit, quod undique locī nātūrā Helvētiī continentur: ūnā ex parte flūmine Rhēnō lātissimō atque altissimō, quī agrum Helvētium ā Germānīs dīvidit; alterā ex parte monte Iūrā altissimō, quī est inter Sēquanōs et Helvētiōs; tertiā lacū Lemannō et flūmine Rhodanō, quī prōvinciam nostram ab Helvētiīs dīvidit. Hīs rēbus fīēbat ut et minus lātē vagārentur et minus facile fīnitimīs bellum īnferre possent; quā ex parte hominēs bellandī cupidī magnō dolōre afficiēbantur. Prō multitūdine autem hominum et prō glōriā bellī atque fortitūdinis angustōs sē fīnēs habēre arbitrābantur, quī in longitūdinem mīlia passuum CCXL, in lātitūdinem CLXXX patēbant.

3. Hīs rēbus adductī et auctōritāte Orgetorīgis permōtī cōnstituērunt ea quae ad proficīscendum pertinērent comparāre, iūmentōrum et carrōrum quam maximum numerum coëmere, sēmentēs quam maximās facere, ut in itinere cōpia frūmentī suppeteret, cum proximīs cīvitātibus pācem et amīcitiam cōnfirmāre. Ad eās rēs cōnficiendās biennium sibi satis esse dūxērunt; in tertium annum profectiōnem lēge cōnfirmant. Ad eās rēs cōnficiendās Orgetorīx dēligitur. Is sibi lēgātiōnem ad cīvitātēs suscipit. In eō itinere persuādet Casticō, Catamantaloedis fīliō, Sēquanō, cuius pater rēgnum in Sēquanīs multōs annōs obtinuerat et ā senātū populī Rōmānī amīcus appellātus erat, ut rēgnum in cīvitāte suā occupāret, quod pater ante habuerat; itemque Dumnorīgī Haeduō, frātrī Dīviciācī, quī eō tempore prīncipātum in cīvitāte obtinēbat ac maximē plēbī acceptus erat, ut idem cōnārētur persuādet, eīque fīliam suam in mātrimōnium dat. Perfacile factū esse illīs probat cōnāta perficere, proptereā quod ipse suae cīvitātis imperium obtentūrus esset; nōn esse dubium quīn tōtīus Galliae plūrimum Helvētiī possent; sē suīs cōpiīs suōque exercitū illīs rēgna conciliātūrum cōnfirmat. Hāc ōrātiōne adductī inter sē fidem et iūs iūrandum dant et, rēgnō occupātō, per trēs potentissimōs ac firmissimōs populōs tōtīus Galliae sēsē potīrī posse spērant.

4. Ea rēs est Helvētiīs per indicium ēnūntiāta. Mōribus suīs Orgetorīgem ex vinculīs causam dīcere coēgērunt; damnātum poenam sequī oportēbat, ut ignī cremārētur. Diē cōnstitūtā causae dictiōnis Orgetorīx ad iūdicium omnem suam familiam, ad hominum mīlia decem, undique coēgit, et omnēs clientēs obaerātōsque suōs, quōrum magnum numerum habēbat, eōdem condūxit; per eōs, nē causam dīceret, sē ēripuit. Cum cīvitās ob eam rem incitāta armīs iūs suum exsequī cōnārētur, multitūdinemque hominum ex agrīs magistrātūs cōgerent, Orgetorīx mortuus est; neque abest suspīciō, ut Helvētiī arbitrantur, quīn ipse sibi mortem cōnscīverit.

5. Post eius mortem nihilō minus Helvētiī id quod cōnstituerant facere cōnantur, ut ē fīnibus suīs exeant. Ubi iam sē ad eam rem parātōs esse arbitrātī sunt, oppida sua omnia, numerō ad duodecim, vīcōs ad quadringentōs, reliqua prīvāta aedificia incendunt; frūmentum omne, praeterquam quod sēcum portātūrī erant, combūrunt, ut, domum reditiōnis spē sublātā, parātiōrēs ad omnia perīcula subeunda essent; trium mēnsium molita cibāria sibi quemque domō efferre iubent. Persuādent Rauracīs et Tulingīs et Latobrīgīs, fīnitimīs, utī eōdem ūsī cōnsiliō, oppidīs suīs vīcīsque exustīs, ūnā cum iīs proficīscantur; Boiōsque, quī trāns Rhēnum incoluerant et in agrum Nōricum trānsierant Nōreiamque oppugnābant, receptōs ad sē sociōs sibi ascīscunt.

6. Erant omnīnō itinera duo quibus itineribus domō exīre possent: ūnum per Sēquanōs, angustum et difficile, inter montem Iūram et flūmen Rhodanum, vix quā singulī carrī dūcerentur; mōns autem altissimus impendēbat, ut facile perpaucī prohibēre possent; alterum per prōvinciam nostram, multō facilius atque expedītius, proptereā quod inter fīnēs Helvētiōrum et Allobrogum, quī nūper pācātī erant, Rhodanus fluit, isque nōn nūllīs locīs vadō trānsītur. Extrēmum oppidum Allobrogum est proximumque Helvētiōrum fīnibus Genava. Ex eō oppidō pōns ad Helvētiōs pertinet. Allobrogibus sēsē vel persuāsūrōs, quod nōndum bonō animō in populum Rōmā-

THE RHONE BETWEEN GENEVA AND MT. JURA

num vidērentur, existimābant, vel vī coāctūrōs ut per suōs fīnēs eōs īre paterentur. Omnibus rēbus ad profectiōnem comparātīs, diem dīcunt quā diē ad rīpam Rhodanī omnēs conveniant. Is diēs erat a. d. v. Kal. Apr., L. Pīsōne A. Gabīniō cōnsulibus.

7. Caesarī cum id nūntiātum esset, eōs per prōvinciam nostram iter facere cōnārī, mātūrat ab urbe proficīscī et quam maximīs potest itineribus in Galliam ulteriōrem contendit et ad Genavam pervenit. Prōvinciae tōtī quam maximum potest mīlitum numerum imperat (erat omnīnō in Galliā ulteriōre legiō ūna), pontem quī erat ad Genavam iubet rescindī. Ubi dē eius adventū Helvētiī certiōrēs factī sunt, lēgātōs ad eum mittunt, nōbilissimōs cīvitātis, cuius lēgātiōnis Nammeius et Verucloetius prīncipem locum obtinēbant, quī dīcerent sibi esse in animō sine ūllō maleficiō iter per prōvinciam facere, propterea quod aliud iter habērent nūllum; rogāre ut eius voluntāte id sibi facere liceat. Caesar, quod memoriā tenēbat L. Cassium cōnsulem occīsum exercitumque eius ab Helvētiīs pulsum et sub iugum missum, concēdendum nōn putābat;

neque hominēs inimīcō animō, datā facultāte per prōvinciam itineris faciendī, temperātūrōs ab iniūriā et maleficiō exīstimābat. Tamen, ut spatium intercēdere posset dum mīlitēs quōs imperāverat convenīrent, lēgātīs respondit diem sē ad dēlīberandum sūmptūrum; sī quid vellent, ad Īd. Apr. reverterentur.

8. Intereā eā legiōne quam sēcum habēbat mīlitibusque quī ex prōvinciā convēnerant, ā lacū Lemannō, quī in flūmen Rhodanum īnfluit, ad montem Iūram, quī fīnēs Sēquanōrum ab Helvētiīs dīvidit, mīlia passuum XIX mūrum in altitūdinem pedum sēdecim fossamque perdūcit. Eō opere perfectō praesidia dispōnit, castella commūnit, quō facilius, sī sē invītō trānsīre cōnārentur, prohibēre posset. Ubi ea diēs quam cōnstituerat cum lēgātīs vēnit et lēgātī ad eum revertērunt, negat sē mōre et exemplō populī Rōmānī posse iter ūllī per prōvinciam dare; et, sī vim facere cōnentur, prohibitūrum ostendit. Helvētiī eā spē dēiectī, nāvibus iūnctīs ratibusque complūribus factīs, aliī vadīs Rhodanī, quā minima altitūdō flūminis erat, nōn numquam interdiū, saepius noctū sī perrumpere possent cōnātī, operis mūnītiōne et mīlitum concursū et tēlīs repulsī hōc cōnātū dēstitērunt.

9. Relinquēbātur ūna per Sēquanōs via, quā Sēquanīs invītīs propter angustiās īre nōn poterant. Hīs cum suā sponte persuādēre nōn possent, lēgātōs ad Dumnorīgem Haeduum mittunt, ut eō dēprecātōre ā Sēquanīs impetrārent. Dumnorīx grātiā et largītiōne apud Sēquanōs plūrimum poterat et Helvētiīs erat amīcus, quod ex eā cīvitāte Orgetorīgis fīliam in mātrimōnium dūxerat, et cupiditāte rēgnī adductus novīs rēbus studēbat et quam plūrimās cīvitātēs suō beneficiō habēre obstrictās volēbat. Itaque rem suscipit et ā Sēquanīs impetrat ut per fīnēs suōs Helvētiōs īre patiantur, obsidēsque utī inter sēsē dent perficit: Sēquanī, nē itinere Helvētiōs prohibeant; Helvētiī, ut sine maleficiō et iniūriā trānseant.

10. Caesarī renūntiātur Helvētiīs esse in animō per agrum Sēquanōrum et Haeduōrum iter in Santonum fīnēs facere, quī

nōn longē ā Tolōsātium fīnibus absunt, quae cīvitās est in prōvinciā. Id sī fieret, intellegēbat magnō cum perīculō prōvinciae futūrum ut hominēs bellicōsōs, populī Rōmānī inimīcōs, locīs patentibus maximēque frūmentāriīs fīnitimōs habēret. Ob eās causās eī mūnītiōnī quam fēcerat T. Labiēnum lēgātum praeficit; ipse in Ītaliam magnīs itineribus contendit duāsque ibi legiōnēs cōnscrībit, et trēs, quae circum Aquileiam hiemābant, ex hībernīs ēdūcit, et quā proximum iter in ulteriōrem Galliam per Alpēs erat cum hīs quīnque legiōnibus īre contendit. Ibi Ceutronēs et Graiocelī et Caturīgēs, locīs superiōribus occupātīs, itinere exercitum prohibēre cōnantur. Complūribus hīs proeliīs pulsīs, ab Ocelō, quod est oppidum citeriōris prōvinciae extrēmum, in fīnēs Vocontiōrum ulteriōris prōvinciae diē septimō pervenit; inde in Allobrogum fīnēs, ab Allobrogibus in Segusiāvōs exercitum dūcit. Hī sunt extrā prōvinciam trāns Rhodanum prīmī.

11. Helvētiī iam per angustiās et fīnēs Sēquanōrum suās cōpiās trādūxerant, et in Haeduōrum fīnēs pervēnerant eōrumque agrōs populābantur. Haeduī, cum sē suaque ab iīs dēfendere nōn possent, lēgātōs ad Caesarem mittunt rogātum auxilium: Ita sē omnī tempore dē populō Rōmānō meritōs esse ut paene in cōnspectū exercitūs nostrī agrī vāstārī, līberī in servitūtem abdūcī, oppida expugnārī nōn dēbuerint. Eōdem tempore Ambarrī, necessāriī et cōnsanguineī Haeduōrum, Caesarem certiōrem faciunt sēsē dēpopulātīs agrīs nōn facile ab oppidīs vim hostium prohibēre. Item Allobrogēs quī trāns Rhodanum vīcōs possessiōnēsque habēbant fugā sē ad Caesarem recipiunt et dēmōnstrant sibi praeter agrī solum nihil esse reliquī. Quibus rēbus adductus Caesar nōn exspectandum sibi statuit dum, omnibus fortūnīs sociōrum cōnsūmptīs, in Santonōs Helvētiī pervenīrent.

12. Flūmen est Arar, quod per fīnēs Haeduōrum et Sēquanōrum in Rhodanum īnfluit, incrēdibilī lēnitāte, ita ut oculīs in utram partem fluat iūdicārī nōn possit. Id Helvētiī ratibus ac lintribus iūnctīs trānsībant. Ubi per explōrātōrēs

Caesar certior factus est trēs iam partēs cōpiārum Helvētiōs id flūmen trādūxisse, quārtam ferē partem citrā flūmen Ararim reliquam esse, dē tertiā vigiliā cum legiōnibus tribus ē castrīs profectus ad eam partem pervēnit quae nōndum flūmen trānsierat. Eōs impedītōs et inopīnantēs aggressus magnam partem eōrum concīdit; reliquī sēsē fugae mandārunt atque in proximās silvās abdidērunt. Is pāgus appellābātur Tigurīnus; nam omnis cīvitās Helvētia in quattuor pāgōs dīvīsa est. Hic pāgus ūnus, cum domō exīsset, patrum nostrōrum memoriā L. Cassium cōnsulem interfēcerat et eius exercitum sub iugum mīserat. Ita sīve cāsū sīve cōnsiliō deōrum immortālium, quae pars cīvitātis Helvētiae īnsignem calamitātem populō Rōmānō intulerat, ea prīnceps poenās persolvit. Quā in rē Caesar nōn sōlum pūblicās sed etiam prīvātās iniūriās ultus est, quod eius socerī L. Pīsōnis avum, L. Pīsōnem lēgātum, Tigurīnī eōdem proeliō quō Cassium interfēcerant.

13. Hōc proeliō factō, reliquās cōpiās Helvētiōrum ut cōnsequī posset, pontem in Ararī faciendum cūrat atque ita exercitum trādūcit. Helvētiī repentīnō eius adventū commōtī, cum id quod ipsī diēbus xx aegerrimē cōnfēcerant, ut flūmen trānsīrent, illum ūnō diē fēcisse intellegerent, lēgātōs ad eum mittunt; cuius lēgātiōnis Dīvicō prīnceps fuit, quī bellō Cassiānō dūx Helvētiōrum fuerat. Is ita cum Caesare ēgit: Sī pācem populus Rōmānus cum Helvētiīs faceret, in eam partem itūrōs atque ibi futūrōs Helvētiōs ubi eōs Caesar cōnstituisset atque esse voluisset; sīn bellō persequī persevērāret, reminīscerētur et veteris incommodī populī Rōmānī et prīstinae virtūtis Helvētiōrum. Quod imprōvīsō ūnum pāgum adortus esset, cum iī quī flūmen trānsīssent suīs auxilium ferre nōn possent, nē ob eam rem aut suae magnopere virtūtī tribueret aut ipsōs dēspiceret; sē ita ā patribus maiōribusque suīs didicisse ut magis virtūte contenderent quam dolō aut īnsidiīs nīterentur. Quārē nē committeret ut is locus ubi cōnstitissent ex calamitāte populī Rōmānī et interneciōne exercitūs nōmen caperet aut memoriam prōderet.

14. Hīs Caesar ita respondit: Eō sibi minus dubitātiōnis darī, quod eās rēs quās lēgātī Helvētiī commemorāssent memoriā tenēret, atque eō gravius ferre quō minus meritō populī Rōmānī accidissent; quī sī alicuius iniūriae sibi cōnscius fuisset, nōn fuisse difficile cavēre; sed eō dēceptum, quod neque commissum ā sē intellegeret quārē timēret, neque sine causā timendum putāret. Quod sī veteris contumēliae oblīvīscī vellet, num etiam recentium iniūriārum, quod eō invītō iter per prōvinciam per vim temptāssent, quod Haeduōs, quod Ambarrōs, quod Allobrogēs vexāssent, memoriam dēpōnere posse? Quod suā victōriā tam īnsolenter glōriārentur, quodque tam diū sē impūne iniūriās intulisse admīrārentur, eōdem pertinēre. Cōnsuēsse enim deōs immortālēs, quō gravius hominēs ex commūtātiōne rērum doleant, quōs prō scelere eōrum ulcīscī velint, hīs secundiōrēs interdum rēs et diūturniōrem impūnitātem concēdere. Cum ea ita sint, tamen, sī obsidēs ab iīs sibi dentur, utī ea quae polliceantur factūrōs intellegat, et sī Haeduīs dē iniūriīs quās ipsīs sociīsque eōrum intulerint, item sī Allobrogibus satisfaciant, sēsē cum iīs pācem esse factūrum. Dīvicō respondit: Ita Helvētiōs ā maiōribus suīs īnstitūtōs esse utī obsidēs accipere, nōn dare, cōnsuērint; eius reī populum Rōmānum esse testem. Hōc respōnsō datō discessit.

15. Posterō diē castra ex eō locō movent. Idem facit Caesar equitātumque omnem ad numerum quattuor mīlium, quem ex omnī prōvinciā et Haeduīs atque eōrum sociīs coāctum habēbat, praemittit quī videant quās in partēs hostēs iter faciant. Quī cupidius novissimum agmen īnsecūtī aliēnō locō cum equitātū Helvētiōrum proelium committunt; et paucī dē nostrīs cadunt. Quō proeliō sublātī Helvētiī, quod quīngentīs equitibus tantam multitūdinem equitum prōpulerant, audācius subsistere nōn numquam et novissimō agmine proeliō nostrōs lacessere coepērunt. Caesar suōs ā proeliō continēbat ac satis habēbat in praesentiā hostem rapīnīs, pābulātiōnibus, populātiōnibusque prohibēre. Ita diēs circiter quīndecim iter

fēcērunt, utī inter novissimum hostium agmen et nostrum prīmum nōn amplius quīnīs aut sēnīs mīlibus passuum interesset.

16. Interim cotīdiē Caesar Haeduōs frūmentum quod essent pūblicē pollicitī flāgitāre. Nam propter frīgora, quod Gallia sub septentriōnibus, ut ante dictum est, posita est, nōn modo frūmenta in agrīs mātūra nōn erant, sed nē pābulī quidem satis magna cōpia suppetēbat; eō autem frūmentō quod flūmine Ararī nāvibus subvexerat propterea ūtī minus poterat, quod iter ab Ararī Helvētiī āverterant, ā quibus discēdere nōlēbat. Diem ex diē dūcere Haeduī; cōnferrī, comportārī, adesse dīcere. Ubi sē diūtius dūcī intellēxit et diem īnstāre quō diē frūmentum mīlitibus mētīrī oportēret, convocātīs eōrum prīncipibus, quōrum magnam cōpiam in castrīs habēbat, in hīs Dīviciācō et Liscō, quī summō magistrātuī praeerat, quem vergobretum appellant Haeduī, quī creātur annuus et vītae necisque in suōs habet potestātem, graviter eōs accūsat, quod, cum neque emī neque ex agrīs sūmī possit, tam necessāriō tempore, tam propinquīs hostibus, ab iīs nōn sublevētur; praesertim cum magnā ex parte eōrum precibus adductus bellum suscēperit, multō etiam gravius quod sit dēstitūtus queritur.

17. Tum dēmum Liscus ōrātiōne Caesaris adductus quod anteā tacuerat prōpōnit: Esse nōn nūllōs quōrum auctōritās apud plēbem plūrimum valeat, quī prīvātim plūs possint quam ipsī magistrātūs. Hōs sēditiōsā atque improbā ōrātiōne multitūdinem dēterrēre nē frūmentum cōnferant quod dēbeant: Praestāre, sī iam prīncipātum Galliae obtinēre nōn possint, Gallōrum quam Rōmānōrum imperia perferre; neque dubitāre quīn, sī Helvētiōs superāverint Rōmānī, ūnā cum reliquā Galliā Haeduīs lībertātem sint ēreptūrī. Ab īsdem nostra cōnsilia quaeque in castrīs gerantur hostibus ēnūntiārī. Hōs ā sē coërcērī nōn posse. Quīn etiam, quod necessāriō rem coāctus Caesarī ēnūntiārit, intellegere sēsē quantō id cum perīculō fēcerit, et ob eam causam quam diū potuerit tacuisse.

18. Caesar hāc ōrātiōne Liscī Dumnorīgem, Dīviciācī frātrem, dēsignārī sentiēbat; sed, quod plūribus praesentibus eās rēs iactārī nōlēbat, celeriter concilium dīmittit, Liscum retinet. Quaerit ex sōlō ea quae in conventū dīxerat. Dīcit līberius atque audācius. Eadem sēcrētō ab aliīs quaerit; reperit esse vēra: Ipsum esse Dumnorīgem, summā audāciā, magnā apud plēbem propter līberālitātem grātiā, cupidum rērum novārum. Complūrēs annōs portōria reliquaque omnia Haeduōrum vectīgālia parvō pretiō redēmpta habēre, proptereā quod illō licente contrā licērī audeat nēmō. Hīs rēbus et suam rem familiārem auxisse et facultātēs ad largiendum magnās comparāsse; magnum numerum equitātūs suō sūmptū semper alere et circum sē habēre; neque sōlum domī, sed etiam apud fīnitimās cīvitātēs largiter posse, atque huius potentiae causā mātrem in Biturīgibus hominī illīc nōbilissimō ac potentissimō collocāsse, ipsum ex Helvētiīs uxōrem habēre, sorōrem ex mātre et propinquās suās nūptum in aliās cīvitātēs collocāsse. Favēre et cupere Helvētiīs propter eam affīnitātem, ōdisse etiam suō nōmine Caesarem et Rōmānōs, quod eōrum adventū potentia eius dēminūta et Dīviciācus frāter in antīquum locum grātiae atque honōris sit restitūtus. Sī quid accidat Rōmānīs, summam in spem per Helvētiōs rēgnī obtinendī venīre; imperiō populī Rōmānī nōn modo dē rēgnō, sed etiam dē eā quam habeat grātiā dēspērāre. Reperiēbat etiam in quaerendō Caesar, quod proelium equestre adversum paucīs ante diēbus esset factum, initium eius fugae factum ā Dumnorīge atque eius equitibus (nam equitātuī quem auxiliō Caesarī Haeduī mīserant Dumnorīx praeerat); eōrum fugā reliquum esse equitātum perterritum.

19. Quibus rēbus cognitīs, cum ad hās suspīciōnēs certissimae rēs accēderent, quod per fīnēs Sēquanōrum Helvētiōs trādūxisset, quod obsidēs inter eōs dandōs cūrāsset, quod ea omnia nōn modo iniussū suō et cīvitātis, sed etiam īnscientibus ipsīs fēcisset, quod ā magistrātū Haeduōrum accūsārētur, satis esse causae arbitrābātur quārē in eum aut

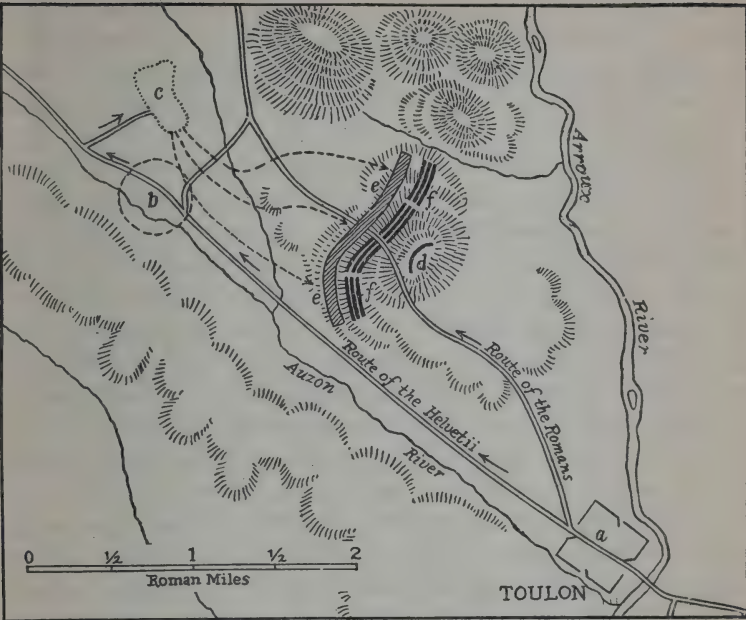
ipse animadverteret aut cīvitātem animadvertere iubēret. Hīs omnibus rēbus ūnum repugnābat, quod Dīviciācī frātris summum in populum Rōmānum studium, summam in sē voluntātem, ēgregiam fidem, iūstitiam, temperantiam cognōverat; nam nē eius suppliciō Dīviciācī animum offenderet verēbātur. Itaque priusquam quicquam cōnārētur, Dīviciācum ad sē vocārī iubet et, cotīdiānīs interpretibus remōtīs, per C. Valerium Troucillum, prīncipem Galliae prōvinciae, familiārem suum, cui summam omnium rērum fidem habēbat, cum eō colloquitur; simul commonefacit quae ipsō praesente in conciliō dē Dumnorīge sint dicta, et ostendit quae sēparātim quisque dē eō apud sē dīxerit. Petit atque hortātur ut sine eius offēnsiōne animī vel ipse dē eō causā cognitā statuat, vel cīvitātem statuere iubeat.

20. Dīviciācus multīs cum lacrimīs Caesarem complexus obsecrāre coepit nē quid gravius in frātrem statueret: Scīre sē illa esse vēra, nec quemquam ex eō plūs quam sē dolōris capere, propterеā quod, cum ipse grātiā plūrimum domī atque in reliquā Galliā, ille minimum propter adulēscentiam posset, per sē crēvisset; quibus opibus ac nervīs nōn sōlum ad minuendam grātiam, sed paene ad perniciem suam ūterētur. Sēsē tamen et amōre frāternō et exīstimātiōne vulgī commovērī. Quod sī quid eī ā Caesare gravius accidisset, cum ipse eum locum amīcitiae apud eum tenēret, nēminem exīstimātūrum nōn suā voluntāte factum; quā ex rē futūrum utī tōtīus Galliae animī ā sē āverterentur. Haec cum plūribus verbīs flēns ā Caesare peteret, Caesar eius dextram prēndit; cōnsōlātus rogat fīnem ōrandī faciat; tantī eius apud sē grātiam esse ostendit utī et reī pūblicae iniūriam et suum dolōrem eius voluntātī ac precibus condōnet. Dumnorīgem ad sē vocat, frātrem adhibet; quae in eō reprehendat ostendit; quae ipse intellegat, quae cīvitās querātur prōpōnit; monet ut in reliquum tempus omnēs suspīciōnēs vītet; praeterita sē Dīviciācō frātrī condōnāre dīcit. Dumnorīgī custōdēs pōnit, ut quae agat, quibuscum loquātur, scīre possit.

21. Eōdem diē ab explōrātōribus certior factus hostēs sub monte cōnsēdisse mīlia passuum ab ipsīus castrīs octō, quālis esset nātūra montis et quālis in circuitū ascēnsus quī cognōscerent mīsit. Renūntiātum est facilem esse. Dē tertiā vigiliā T. Labiēnum, lēgātum prō praetōre, cum duābus legiōnibus et iīs ducibus quī iter cognōverant summum iugum montis ascendere iubet; quid suī cōnsilī sit ostendit. Ipse dē quārtā vigiliā eōdem itinere quō hostēs ierant ad eōs contendit equitātumque omnem ante sē mittit. P. Cōnsidius, quī reī mīlitāris perītissimus habēbātur et in exercitū L. Sullae et posteā in M. Crassī fuerat, cum explōrātōribus praemittitur.

22. Prīmā lūce, cum summus mōns ā Labiēnō tenērētur ipse ab hostium castrīs nōn longius mīlle et quīngentīs passibus abesset, neque, ut posteā ex captīvīs comperit, aut ipsīus adventus aut Labiēnī cognitus esset, Cōnsidius equō admissō ad eum accurrit, dīcit montem quem ā Labiēnō occupārī voluerit ab hostibus tenērī; id sē ā Gallicīs armīs atque īnsignibus cognōvisse. Caesar suās cōpiās in proximum collem subdūcit, aciem īnstruit. Labiēnus, ut erat eī praeceptum ā Caesare nē proelium committeret, nisi ipsīus cōpiae prope hostium castra vīsae essent, ut undique ūnō tempore in hostēs impetus fieret, monte occupātō nostrōs exspectābat proeliōque abstinēbat. Multō dēnique diē per explōrātōrēs Caesar cognōvit et montem ā suīs tenērī et Helvētiōs castra mōvisse et Cōnsidium timōre perterritum quod nōn vīdisset prō vīsō sibi renūntiāvisse. Eō diē, quō cōnsuērat intervāllō, hostēs sequitur et mīlia passuum tria ab eōrum castrīs castra pōnit.

23. Postrīdiē eius diēī, quod omnīnō bīduum supererat cum exercituī frūmentum mētīrī oportēret, et quod ā Bibracte, oppidō Haeduōrum longē maximō et cōpiōsissimō, nōn amplius mīlibus passuum XVIII aberat, reī frūmentāriae prōspiciendum exīstimāvit; itaque iter ab Helvētiīs āvertit ac Bibracte īre contendit. Ea rēs per fugitīvōs L. Aemilī, decuriōnis equitum Gallōrum, hostibus nūntiātur. Helvētiī, seu quod timōre perterritōs Rōmānōs discēdere ā sē exīstimārent, eō magis

BATTLE WITH THE HELVETII

First stage, Chap. **24–25**, 10.

a, Camp of the Romans on the night before the battle.
b, Camp of the Helvetii on the night before the battle.
c, Wagons of the Helvetii during the battle (**24**, 9).
d, Roman fortification (**24**, 8).
e, The Helvetii.
f, The Romans.

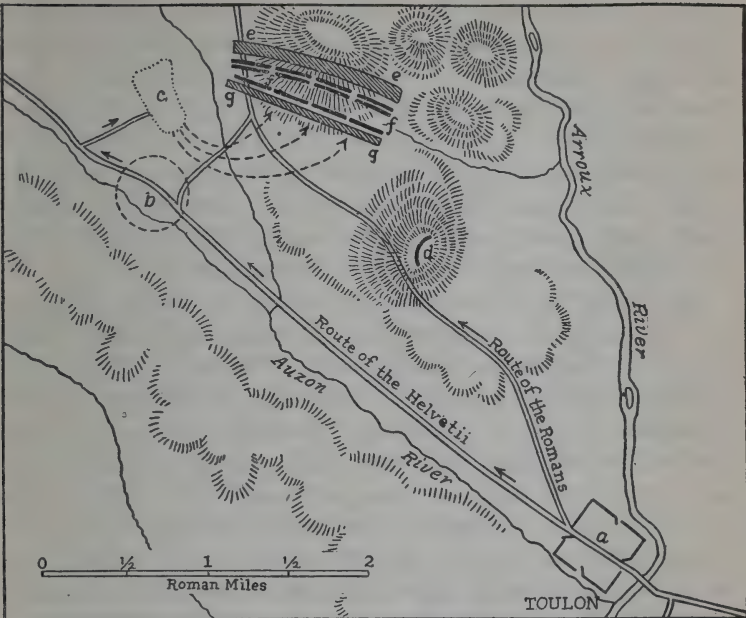
quod prīdiē superiōribus locīs occupātīs proelium nōn commīsissent, sīve eō, quod rē frūmentāriā interclūdī posse cōnfīderent, commūtātō cōnsiliō atque itinere conversō nostrōs ā novissimō agmine īnsequī ac lacessere coepērunt.

24. Postquam id animadvertit, cōpiās suās Caesar in proximum collem subdūxit equitātumque quī sustinēret hostium impetum mīsit. Ipse interim in colle mediō triplicem aciem īnstrūxit legiōnum quattuor veterānārum; in summō iugō duās legiōnēs quās in Galliā citeriōre proximē cōnscrīpserat et omnia auxilia collocāvit, ita ut suprā sē tōtum montem hominibus complēret; impedīmenta sarcināsque in ūnum locum

cōnferrī et eum ab iīs quī in superiōre aciē cōnstiterant mūnīrī iussit. Helvētiī cum omnibus suīs carrīs secūtī impedīmenta in ūnum locum contulērunt; ipsī cōnfertissimā aciē, reiectō nostrō equitātū, phalange factā sub prīmam nostram aciem successērunt.

25. Caesar prīmum suō, deinde omnium ex cōnspectū remōtīs equīs, ut aequātō omnium perīculō spem fugae tolleret, cohortātus suōs proelium commīsit. Mīlitēs ē locō superiōre pīlīs missīs facile hostium phalangem perfrēgērunt. Eā disiectā gladiīs dēstrictīs in eōs impetum fēcērunt. Gallīs magnō ad pugnam erat impedīmentō quod, plūribus eōrum scūtīs ūnō ictū pīlōrum trānsfīxīs et colligātīs, cum ferrum sē īnflexisset, neque ēvellere neque sinistrā impedītā satis commodē pugnāre poterant, multī ut diū iactātō bracchiō praeoptārent scūtum manū ēmittere et nūdō corpore pugnāre. Tandem vulneribus dēfessī et pedem referre et, quod mōns suberat circiter mīlle passuum spatiō, eō sē recipere coepērunt. Captō monte et succēdentibus nostrīs, Boī et Tulingī, quī hominum mīlibus circiter XV agmen hostium claudēbant et novissimīs praesidiō erant, ex itinere nostrōs ab latere apertō aggressī circumvenīre, et id cōnspicātī Helvētiī, quī in montem sēsē recēperant, rūrsus īnstāre et proelium redintegrāre coepērunt. Rōmānī conversa signa bipertītō intulērunt: prīma et secunda aciēs, ut victīs ac submōtīs resisteret; tertia, ut venientēs sustinēret.

26. Ita ancipitī proeliō diū atque ācriter pugnātum est. Diūtius cum sustinēre nostrōrum impetūs nōn possent, alterī sē, ut coeperant, in montem recēpērunt, alterī ad impedīmenta et carrōs suōs sē contulērunt. Nam hōc tōtō proeliō, cum ab hōrā septimā ad vesperum pugnātum sit, āversum hostem vidēre nēmō potuit. Ad multam noctem etiam ad impedīmenta pugnātum est, proptereā quod prō vāllō carrōs obiēcerant et ē locō superiōre in nostrōs venientēs tēla coniciēbant, et nōn nūllī inter carrōs raedāsque matarās ac trāgulās subiciēbant nostrōsque vulnerābant. Diū cum esset pugnātum, impedīmentīs castrīsque nostrī potītī sunt. Ibi Orgetorīgis fīlia atque ūnus ē fīliīs captus est. Ex eō proeliō circiter hominum mīlia

BATTLE WITH THE HELVETII

Second stage, Chap. **25**, 10, through Chap. **26**.

a, Camp of the Romans on the night before the battle.
b, Camp of the Helvetii on the night before the battle.
c, Wagons of the Helvetii during the battle (**24**, 9).
d, Roman fortification (**24**, 8).
e, The Helvetii.
f, The Romans.
g, The Boi and Tulingi.

cxxx superfuērunt eāque tōtā nocte continenter iērunt; nūllam partem noctis itinere intermissō in fīnēs Lingonum diē quārtō pervēnērunt, cum et propter vulnera mīlitum et propter sepultūram occīsōrum nostrī trīduum morātī eōs sequī nōn potuissent. Caesar ad Lingonēs litterās nūntiōsque mīsit nē eōs frūmentō nēve aliā rē iuvārent; quī sī iūvissent, sē eōdem locō quō Helvētiōs habitūrum. Ipse trīduō intermissō cum omnibus cōpiīs eōs sequī coepit.

27. Helvētiī omnium rērum inopiā adductī lēgātōs dē dēditiōne ad eum mīsērunt. Quī cum eum in itinere convēnissent sēque ad pedēs prōiēcissent suppliciterque locūtī flentēs pācem petīssent, atque eōs in eō locō quō tum essent

suum adventum exspectāre iussisset, pāruērunt. Eō postquam Caesar pervēnit, obsidēs, arma, servōs quī ad eōs perfūgissent poposcit. Dum ea conquīruntur et cōnferuntur, nocte intermissā, circiter hominum mīlia VI eius pāgī quī Verbigenus appellātur, sīve timōre perterritī nē armīs trāditīs suppliciō afficerentur, sīve spē salūtis inductī, quod in tantā multitūdine dēditiciōrum suam fugam aut occultārī aut omnīnō ignōrārī posse exīstimārent, prīmā nocte ē castrīs Helvētiōrum ēgressī ad Rhēnum fīnēsque Germānōrum contendērunt.

28. Quod ubi Caesar resciit, quōrum per fīnēs ierant, hīs utī conquīrerent et redūcerent, sī sibi pūrgātī esse vellent, imperāvit; reductōs in hostium numerō habuit; reliquōs omnēs obsidibus, armīs, perfugīs trāditīs in dēditiōnem accēpit. Helvētiōs, Tulingōs, Latobrīgōs in fīnēs suōs, unde erant profectī, revertī iussit et, quod omnibus frūgibus āmissīs domī nihil erat quō famem tolerārent, Allobrogibus imperāvit ut iīs frūmentī cōpiam facerent; ipsōs oppida vīcōsque quōs incenderant restituere iussit. Id eā maximē ratiōne fēcit, quod nōluit eum locum unde Helvētiī discesserant vacāre, nē propter bonitātem agrōrum Germānī, quī trāns Rhēnum incolunt, ex suīs fīnibus in Helvētiōrum fīnēs trānsīrent et fīnitimī Galliae prōvinciae Allobrogibusque essent. Boiōs petentibus Haeduīs, quod ēgregiā virtūte erant cognitī, ut in fīnibus suīs collocārent, concessit; quibus illī agrōs dedērunt quōsque posteā in parem iūris lībertātisque condiciōnem atque ipsī erant recēpērunt.

29. In castrīs Helvētiōrum tabulae repertae sunt litterīs Graecīs cōnfectae et ad Caesarem relātae, quibus in tabulīs nōminātim ratiō cōnfecta erat, quī numerus domō exīsset eōrum quī arma ferre possent, et item sēparātim quot puerī, senēs, mulierēsque. Summa erat capitum Helvētiōrum mīlium CCLXIII, Tulingōrum mīlium XXXVI, Latobrīgōrum XIV, Rauracōrum XXIII, Boiōrum XXXII; ex hīs, quī arma ferre possent, ad mīlia nōnāgintā duo. Summa omnium fuērunt ad mīlia CCCLXVIII. Eōrum quī domum rediērunt cēnsū habitō, ut Caesar imperāverat, repertus est numerus mīlium C et X.

30. Bellō Helvētiōrum cōnfectō tōtīus ferē Galliae lēgātī, prīncipēs cīvitātum, ad Caesarem grātulātum convēnērunt: Intellegere sēsē, tametsī prō veteribus Helvētiōrum iniūriīs populī Rōmānī ab hīs poenās bellō repetīsset, tamen eam rem nōn minus ex ūsū Galliae quam populī Rōmānī accidisse, proptereā quod eō cōnsiliō flōrentissimīs rēbus domōs suās Helvētiī relīquissent, utī tōtī Galliae bellum īnferrent imperiōque potīrentur locumque domiciliō ex magnā cōpiā dēligerent, quem ex omnī Galliā opportūnissimum ac frūctuōsissimum iūdicāssent, reliquāsque cīvitātēs stīpendiāriās habērent. Petiērunt utī sibi concilium tōtīus Galliae in diem certam indīcere idque Caesaris voluntāte facere licēret: Sēsē habēre quāsdam rēs quās ex commūnī cōnsēnsū ab eō petere vellent. Eā rē permissā diem conciliō cōnstituērunt et iūre iūrandō nē quis ēnūntiāret, nisi quibus commūnī cōnsiliō mandātum esset, inter sē sānxērunt.

31. Eō conciliō dīmissō īdem prīncipēs cīvitātum quī ante fuerant ad Caesarem revertērunt petiēruntque utī sibi sēcrētō dē suā omniumque salūte cum eō agere licēret. Eā rē impetrātā sēsē omnēs flentēs Caesarī ad pedēs prōiēcērunt: Nōn minus sē id contendere et labōrāre, nē ea quae dīxissent ēnūntiārentur, quam utī ea quae vellent impetrārent, proptereā quod, sī ēnūntiātum esset, summum in cruciātum sē ventūrōs vidērent. Locūtus est prō hīs Dīviciācus Haeduus: Galliae tōtīus factiōnēs esse duās: hārum alterīus prīncipātum tenēre Haeduōs, alterīus Arvernōs. Hī cum tantopere dē potentātū inter sē multōs annōs contenderent, factum esse utī ab Arvernīs Sēquanīsque Germānī mercēde arcesserentur. Hōrum prīmō circiter mīlia xv Rhēnum trānsīsse; posteāquam agrōs et cultum et cōpiās Gallōrum hominēs ferī ac barbarī adamāssent, trāductōs plūrēs; nunc esse in Galliā ad centum et vīgintī mīlium numerum. Cum hīs Haeduōs eōrumque clientēs semel atque iterum armīs contendisse; magnam calamitātem pulsōs accēpisse, omnem nōbilitātem, omnem senātum, omnem equitātum āmīsisse. Quibus proeliīs calamitātibusque frāctōs,

quī et suā virtūte et populī Rōmānī hospitiō atque amīcitiā plūrimum ante in Galliā potuissent, coāctōs esse Sēquanīs obsidēs dare, nōbilissimōs cīvitātis, et iūre iūrandō cīvitātem obstringere sēsē neque obsidēs repetitūrōs neque auxilium ā populō Rōmanō implōrātūrōs neque recūsātūrōs quōminus perpetuō sub illōrum diciōne atque imperiō essent. Ūnum sē esse ex omnī cīvitāte Haeduōrum quī addūcī nōn potuerit ut iūrāret aut līberōs suōs obsidēs daret. Ob eam rem sē ex cīvitāte profūgisse et Rōmam ad senātum vēnisse auxilium postulātum, quod sōlus neque iūre iūrandō neque obsidibus tenērētur. Sed peius victōribus Sēquanīs quam Haeduīs victīs accidisse, proptereā quod Ariovistus, rēx Germānōrum, in eōrum fīnibus cōnsēdisset tertiamque partem agrī Sēquanī, quī esset optimus tōtīus Galliae, occupāvisset et nunc dē alterā parte tertiā Sēquanōs dēcēdere iubēret, proptereā quod paucīs mēnsibus ante Harūdum mīlia hominum XXIV ad eum vēnissent, quibus locus ac sēdēs parārentur. Futūrum esse paucīs annīs utī omnēs ex Galliae fīnibus pellerentur atque omnēs Germānī Rhēnum trānsīrent; neque enim cōnferendum esse Gallicum cum Germānōrum agrō, neque hanc cōnsuētūdinem vīctūs cum illā comparandam. Ariovistum autem, ut semel Gallōrum cōpiās proeliō vīcerit, quod proelium factum sit ad Magetobrigam, superbē et crūdēliter imperāre, obsidēs nōbilissimī cuiusque līberōs poscere et in eōs omnia exempla cruciātūsque ēdere, sī qua rēs nōn ad nūtum aut ad voluntātem eius facta sit. Hominem esse barbarum, īrācundum, temerārium; nōn posse eius imperia diūtius sustinērī. Nisi quid in Caesare populōque Rōmānō sit auxilī, omnibus Gallīs idem esse faciendum quod Helvētiī fēcerint, ut domō ēmigrent, aliud domicilium, aliās sēdēs, remōtās ā Germānīs, petant fortūnamque, quaecumque accidat, experiantur. Haec sī ēnūntiāta Ariovistō sint, nōn dubitāre quīn dē omnibus obsidibus quī apud eum sint gravissimum supplicium sūmat. Caesarem vel auctōritāte suā atque exercitūs vel recentī victōriā vel nōmine populī Rōmānī dēterrēre posse nē maior multitūdō Germānōrum

Rhēnum trādūcātur, Galliamque omnem ab Ariovistī iniūriā posse dēfendere.

32. Hāc ōrātiōne ab Dīviciācō habitā, omnēs quī aderant magnō flētū auxilium ā Caesare petere coepērunt. Animadvertit Caesar ūnōs ex omnibus Sēquanōs nihil eārum rērum facere quās cēterī facerent, sed trīstēs capite dēmissō terram intuērī. Eius reī quae causa esset mīrātus ex ipsīs quaesiit. Nihil Sēquanī respondēre, sed in eādem trīstitiā tacitī permanēre. Cum ab hīs saepius quaereret neque ūllam omnīnō vōcem exprimere posset, īdem Dīviciācus Haeduus respondit: Hōc esse miseriōrem et graviōrem fortūnam Sēquanōrum quam reliquōrum, quod sōlī nē in occultō quidem querī neque auxilium implōrāre audērent absentisque Ariovistī crūdēlitātem, velut sī cōram adesset, horrērent, propterea quod reliquīs tamen fugae facultās darētur, Sēquanīs vērō, quī intrā fīnēs suōs Ariovistum recēpissent, quōrum oppida omnia in potestāte eius essent, omnēs cruciātūs essent perferendī.

33. Hīs rēbus cognitīs Caesar Gallōrum animōs verbīs cōnfirmāvit pollicitusque est sibi eam rem cūrae futūram: Magnam sē habēre spem et beneficiō suō et auctōritāte adductum Ariovistum fīnem iniūriīs factūrum. Hāc ōrātiōne habitā concilium dīmīsit. Secundum ea multae rēs eum hortābantur quārē sibi eam rem cōgitandam et suscipiendam putāret, in prīmīs, quod Haeduōs, frātrēs cōnsanguineōsque saepe numerō ā senātū appellātōs, in servitūte atque diciōne vidēbat Germānōrum tenērī, eōrumque obsidēs esse apud Ariovistum ac Sēquanōs intellegēbat; quod in tantō imperiō populī Rōmānī turpissimum sibi et reī pūblicae esse arbitrābātur. Paulātim autem Germānōs cōnsuēscere Rhēnum trānsīre et in Galliam magnam eōrum multitūdinem venīre populō Rōmānō perīculōsum vidēbat; neque sibi hominēs ferōs ac barbarōs temperātūrōs exīstimābat quīn, cum omnem Galliam occupāvissent, ut ante Cimbrī Teutonīque fēcissent, in prōvinciam exīrent atque inde in Ītaliam contenderent, praesertim cum Sēquanōs ā prōvinciā nostrā Rhodanus dīvideret; quibus rēbus quam

mātūrrimē occurrendum putābat. Ipse autem Ariovistus tantōs sibi spīritūs, tantam arrogantiam sūmpserat ut ferendus nōn vidērētur.

34. Quam ob rem placuit eī ut ad Ariovistum lēgātōs mitteret quī ab eō postulārent utī aliquem locum medium utrīusque colloquiō dēligeret: Velle sēsē dē rē pūblicā et summīs utrīusque rēbus cum eō agere. Eī lēgātiōnī Ariovistus respondit: Sī quid ipsī ā Caesare opus esset, sēsē ad eum ventūrum fuisse; sī quid ille sē velit, illum ad sē venīre oportēre. Praetereā sē neque sine exercitū in eās partēs Galliae venīre audēre quās Caesar possidēret, neque exercitum sine magnō commeātū atque mōlīmentō in ūnum locum contrahere posse. Sibi autem mīrum vidērī quid in suā Galliā, quam bellō vīcisset, aut Caesarī aut omnīnō populō Rōmānō negōtī esset.

35. Hīs respōnsīs ad Caesarem relātīs iterum ad eum Caesar lēgātōs cum hīs mandātīs mittit: Quoniam tantō suō populīque Rōmānī beneficiō affectus, cum in cōnsulātū suō rēx atque amīcus ā senātū appellātus esset, hanc sibi populōque Rōmānō grātiam referret, ut in colloquium venīre invītātus gravārētur neque dē commūnī rē dīcendum sibi et cognōscendum putāret, haec esse quae ab eō postulāret: prīmum, nē quam multitūdinem hominum amplius trāns Rhēnum in Galliam trādūceret; deinde, obsidēs quōs habēret ab Haeduīs redderet Sēquanīsque permitteret ut quōs ipsī habērent voluntāte eius reddere illīs licēret; nēve Haeduōs iniūriā lacesseret, nēve hīs sociīsque eōrum bellum īnferret. Sī ita fēcisset, sibi populōque Rōmānō perpetuam grātiam atque amīcitiam cum eō futūram; sī nōn impetrāret, sēsē, quoniam M. Messālā M. Pīsōne cōnsulibus senātus cēnsuisset utī quīcumque Galliam prōvinciam obtinēret, quod commodō reī pūblicae facere posset, Haeduōs cēterōsque amīcōs populī Rōmānī dēfenderet, sē Haeduōrum iniūriās nōn neglēctūrum.

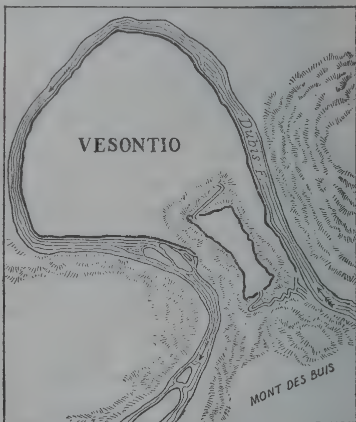
36. Ad haec Ariovistus respondit: Iūs esse bellī ut quī vīcissent iīs quōs vīcissent quem ad modum vellent imperārent;

item populum Rōmānum victīs nōn ad alterīus praescrīptum, sed ad suum arbitrium imperāre cōnsuēsse. Sī ipse populō Rōmānō nōn praescrīberet quem ad modum suō iūre ūterētur, nōn oportēre sē ā populō Rōmānō in suō iūre impedīrī. Haeduōs sibi, quoniam bellī fortūnam temptāssent et armīs congressī ac superātī essent, stīpendiāriōs esse factōs. Magnam Caesarem iniūriam facere, quī suō adventū vectīgālia sibi dēteriōra faceret. Haeduīs sē obsidēs redditūrum nōn esse, neque hīs neque eōrum sociīs iniūriā bellum illātūrum, sī in eō manērent quod convēnisset stīpendiumque quotannīs penderent; sī id nōn fēcissent, longē iīs frāternum nōmen populī Rōmānī āfutūrum. Quod sibi Caesar dēnūntiāret sē Haeduōrum iniūriās nōn neglēctūrum, nēminem sēcum sine suā perniciē contendisse. Cum vellet, congrederētur: intellēctūrum quid invictī Germānī, exercitātissimī in armīs, quī inter annōs XIV tēctum nōn subīssent, virtūte possent.

37. Haec eōdem tempore Caesarī mandāta referēbantur, et lēgātī ab Haeduīs et ā Trēverīs veniēbant: Haeduī questum quod Harūdēs, quī nūper in Galliam trānsportātī essent, fīnēs eōrum populārentur: Sēsē nē obsidibus quidem datīs pācem Ariovistī redimere potuisse; Trēverī autem, pāgōs centum Suēbōrum ad rīpās Rhēnī cōnsēdisse, quī Rhēnum trānsīre cōnārentur; hīs praeesse Nasuam et Cimberium frātrēs. Quibus rēbus Caesar vehementer commōtus mātūrandum sibi exīstimāvit, nē, sī nova manus Suēbōrum cum veteribus cōpiīs Ariovistī sēsē coniūnxisset, minus facile resistī posset. Itaque rē frūmentāriā quam celerrimē potuit comparātā magnīs itineribus ad Ariovistum contendit.

38. Cum trīduī viam prōcessisset, nūntiātum est eī Ariovistum cum suīs omnibus cōpiīs ad occupandum Vesontiōnem, quod est oppidum maximum Sēquanōrum, contendere trīduīque viam ā suīs fīnibus prōcessisse. Id nē accideret magnopere sibi praecavendum Caesar exīstimābat. Namque omnium rērum quae ad bellum ūsuī erant summa erat in eō oppidō

facultās, idque nātūrā locī sīc mūniēbātur ut magnam ad dūcendum bellum daret facultātem, propterea quod flūmen Dūbis, ut circinō circumductum, paene tōtum oppidum cingit; reliquum spatium, quod est nōn amplius pedum sescentōrum, quā flūmen intermittit, mōns continet magnā altitūdine, ita ut rādīcēs eius montis ex utrāque parte rīpae flūminis contingant. Hunc mūrus circumdatus arcem efficit et cum oppidō coniungit. Hūc Caesar magnīs nocturnīs diurnīsque itineribus contendit occupātōque oppidō ibi praesidium collocat.

VESONTIO (BESANCON)

39. Dum paucōs diēs ad Vesontiōnem reī frūmentāriae commeātūsque causā morātur, ex percontātiōne nostrōrum vōcibusque Gallōrum ac mercātōrum, quī ingentī magnitūdine corporum Germānōs, incrēdibilī virtūte atque exercitātiōne in armīs esse praedicābant (saepe numerō sēsē cum hīs congressōs nē vultum quidem atque aciem oculōrum dīcēbant ferre potuisse), tantus subitō timor omnem exercitum occupāvit ut non mediocriter omnium mentēs animōsque perturbāret. Hic prīmum ortus est ā tribūnīs mīlitum, praefectīs, reliquīsque quī ex urbe amīcitiae causā Caesarem secūtī nōn magnum in

rē mīlitārī ūsum habēbant; quōrum alius aliā causā illātā, quam sibi ad proficīscendum necessāriam esse dīceret, petēbat ut eius voluntāte discēdere licēret; nōn nūllī pudōre adductī, ut timōris suspīciōnem vītārent, remanēbant. Hī neque vultum fingere neque interdum lacrimās tenēre poterant; abditī in tabernāculīs aut suum fātum querēbantur aut cum familiāribus suīs commūne perīculum miserābantur. Vulgō tōtīs castrīs testāmenta obsignābantur. Hōrum vōcibus ac timōre paulātim etiam iī quī magnum in castrīs ūsum habēbant, mīlitēs centuriōnēsque quīque equitātuī praeerant, perturbābantur. Quī sē ex hīs minus timidōs exīstimārī volēbant, nōn sē hostem verērī, sed angustiās itineris et magnitūdinem silvārum quae inter ipsōs atque Ariovistum intercēderent, aut rem frūmentāriam, ut satis commodē supportārī posset, timēre dīcēbant. Nōn nūllī etiam Caesarī nūntiābant, cum castra movērī ac signa ferrī iussisset, nōn fore dictō audientēs mīlitēs neque propter timōrem signa lātūrōs.

40. Haec cum animadvertisset, convocātō cōnsiliō omniumque ōrdinum ad id cōnsilium adhibitīs centuriōnibus, vehementer eōs incūsāvit: Prīmum, quod aut quam in partem aut quō cōnsiliō dūcerentur sibi quaerendum aut cōgitandum putārent. Ariovistum sē cōnsule cupidissimē populī Rōmānī amīcitiam appetīsse; cūr hunc tam temerē quisquam ab officiō discessūrum iūdicāret? Sibi quidem persuādērī, cognitīs suīs postulātīs atque aequitāte condiciōnum perspectā, eum neque suam neque populī Rōmānī grātiam repudiātūrum. Quod sī furōre atque āmentiā impulsus bellum intulisset, quid tandem verērentur? aut cūr dē suā virtūte aut dē ipsīus dīligentiā dēspērārent? Factum eius hostis perīculum patrum nostrōrum memoriā, cum Cimbrīs et Teutonīs ā C. Mariō pulsīs nōn minōrem laudem exercitus quam ipse imperātor meritus vidēbātur; factum etiam nūper in Ītaliā servīlī tumultū, quōs tamen aliquid ūsus ac disciplīna quam ā nōbīs accēpissent sublevārent. Ex quō iūdicārī posse quantum habēret in sē bonī cōnstantia, propter eā quod, quōs aliquamdiū inermēs sine

causā timuissent, hōs posteā armātōs ac victōrēs superāssent. Dēnique hōs esse eōsdem Germānōs quibuscum saepe numerō Helvētiī congressī nōn sōlum in suīs, sed etiam in illōrum fīnibus, plērumque superārint, quī tamen parēs esse nostrō exercituī nōn potuerint. Sī quōs adversum proelium et fuga Gallōrum commovēret, hōs, sī quaererent, reperīre posse, diūturnitāte bellī dēfatīgātīs Gallīs, Ariovistum, cum multōs mēnsēs castrīs sē ac palūdibus tenuisset neque suī potestātem fēcisset, dēspērantēs iam dē pugnā et dispersōs subitō adortum magis ratiōne et cōnsiliō quam virtūte vīcisse. Cui ratiōnī contrā hominēs barbarōs atque imperītōs locus fuisset, hāc nē ipsum quidem spērāre nostrōs exercitūs capī posse. Quī suum timōrem in reī frūmentāriae simulātiōnem angustiāsque itineris cōnferrent facere arroganter, cum aut dē officiō imperātōris dēspērāre aut praescrībere vidērentur. Haec sibi esse cūrae: frūmentum Sēquanōs, Leucōs, Lingonēs subministrāre, iamque esse in agrīs frūmenta mātūra; dē itinere ipsōs brevī tempore iūdicātūrōs. Quod nōn fore dictō audientēs neque signa lātūrī dīcantur, nihil sē eā rē commovērī; scīre enim, quibuscumque exercitus dictō audiēns nōn fuerit, aut male rē gestā fortūnam dēfuisse aut aliquō facinore compertō avāritiam esse convictam; suam innocentiam perpetuā vītā, fēlīcitātem Helvētiōrum bellō esse perspectam. Itaque sē quod in longiōrem diem collātūrus fuisset repraesentātūrum et proximā nocte dē quārtā vigiliā castra mōtūrum, ut quam prīmum intellegere posset utrum apud eōs pudor atque officium an timor plūs valēret. Quod sī praetereā nēmō sequātur, tamen sē cum sōlā decimā legiōne itūrum, dē quā nōn dubitet, sibique eam praetōriam cohortem futūram. Huic legiōnī Caesar et indulserat praecipuē et propter virtūtem cōnfīdēbat maximē.

41. Hāc ōrātiōne habitā mīrum in modum conversae sunt omnium mentēs summaque alacritās et cupiditās bellī gerendī illāta est, prīncepsque decima legiō per tribūnōs mīlitum eī grātiās ēgit, quod dē sē optimum iūdicium fēcisset, sēque esse ad bellum gerendum parātissimam cōnfirmāvit. Deinde

reliquae legiōnēs cum tribūnīs mīlitum et prīmōrum ōrdinum centuriōnibus ēgērunt utī Caesarī satisfacerent: Sē neque umquam dubitāsse neque timuisse neque dē summā bellī suum iūdicium, sed imperātōris esse exīstimāvisse. Eōrum satisfactiōne acceptā et itinere exquīsītō per Dīviciācum, quod ex Gallīs eī maximam fidem habēbat, ut, mīlium amplius quīnquāgintā circuitū, locīs apertīs exercitum dūceret, dē quārtā vigiliā, ut dīxerat, profectus est. Septimō diē, cum iter nōn intermitteret, ab explōrātōribus certior factus est Ariovistī cōpiās ā nostrīs mīlia passuum quattuor et vīgintī abesse.

42. Cognitō Caesaris adventū Ariovistus lēgātōs ad eum mittit: Quod anteā dē colloquiō postulāsset, id per sē fierī licēre, quoniam propius accessisset, sēque id sine perīculō facere posse exīstimāret. Nōn respuit condiciōnem Caesar iamque eum ad sānitātem revertī arbitrābātur, cum id quod anteā petentī dēnegāsset ultrō pollicērētur, magnamque in spem veniēbat, prō suīs tantīs populīque Rōmānī in eum beneficiīs, cognitīs suīs postulātīs, fore utī pertināciā dēsisteret. Diēs colloquiō dictus est ex eō diē quīntus. Interim cum lēgātī saepe ultrō citrōque inter eōs mitterentur, Ariovistus postulāvit nē quem peditem ad colloquium Caesar addūceret: Verērī sē nē per īnsidiās ab eō circumvenīrētur; uterque cum equitātū venīret; aliā ratiōne sēsē nōn esse ventūrum. Caesar, quod neque colloquium interpositā causā tollī volēbat neque salūtem suam Gallōrum equitātuī committere audēbat, commodissimum esse statuit, omnibus equīs Gallīs equitibus dētractīs, eō legiōnāriōs mīlitēs legiōnis decimae, cui maximē cōnfīdēbat, impōnere, ut praesidium quam amīcissimum, sī quid opus factō esset, habēret. Quod cum fieret, nōn irrīdiculē quīdam ex mīlitibus decimae legiōnis dīxit plūs quam pollicitus esset Caesarem facere; pollicitum sē in cohortis praetōriae locō decimam legiōnem habitūrum, ad equum rescrībere.

43. Plānitiēs erat magna et in eā tumulus terrēnus satis grandis. Hic locus aequum ferē spatium ā castrīs utrīusque

aberat. Eō, ut erat dictum, ad colloquium vēnērunt. Legiōnem Caesar quam equīs dēvexerat passibus ducentīs ab eō tumulō cōnstituit. Item equitēs Ariovistī parī intervāllō cōnstitērunt. Ariovistus ex equīs ut colloquerentur et praeter sē dēnōs ad colloquium addūcerent postulāvit. Ubi eō ventum est, Caesar initiō ōrātiōnis sua senātūsque in eum beneficia commemorāvit, quod rēx appellātus esset ā senātū, quod amīcus, quod mūnera amplissima missa; quam rem et paucīs contigisse et prō magnīs hominum officiīs cōnsuēsse tribuī docēbat; illum, cum neque aditum neque causam postulandī iūstam habēret, beneficiō ac līberālitāte suā ac senātūs ea praemia cōnsecūtum. Docēbat etiam quam veterēs quamque iūstae causae necessitūdinis ipsīs cum Haeduīs intercēderent, quae senātūs cōnsulta quotiēns quamque honōrifica in eōs facta essent, ut omnī tempore tōtīus Galliae prīncipātum Haeduī tenuissent, prius etiam quam nostram amīcitiam appetīssent. Populī Rōmānī hanc esse cōnsuētūdinem, ut sociōs atque amīcōs nōn modo suī nihil dēperdere, sed grātiā, dignitāte, honōre auctiōrēs vellet esse; quod vērō ad amīcitiam populī Rōmānī attulissent, id iīs ēripī quis patī posset? Postulāvit deinde eadem quae lēgātīs in mandātīs dederat: Nē aut Haeduīs aut eōrum sociīs bellum īnferret; obsidēs redderet; sī nūllam partem Germānōrum domum remittere posset, at nē quōs amplius Rhēnum trānsīre paterētur.

44. Ariovistus ad postulāta Caesaris pauca respondit, dē suīs virtūtibus multa praedicāvit: Trānsīsse Rhēnum sēsē nōn suā sponte, sed rogātum et arcessītum ā Gallīs; nōn sine magnā spē magnīsque praemiīs domum propinquōsque relīquisse; sēdēs habēre in Galliā ab ipsīs concessās, obsidēs ipsōrum voluntāte datōs; stīpendium capere iūre bellī quod victōrēs victīs impōnere cōnsuērint. Nōn sēsē Gallīs, sed Gallōs sibi bellum intulisse; omnēs Galliae cīvitātēs ad sē oppugnandum vēnisse ac contrā sē castra habuisse; eās omnēs cōpiās ā sē ūnō proeliō pulsās ac superātās esse. Sī iterum experīrī velint, sē iterum parātum esse dēcertāre; sī pāce ūtī

velint, inīquum esse dē stīpendiō recūsāre, quod suā voluntāte ad id tempus pependerint. Amīcitiam populī Rōmānī sibi ōrnāmentō et praesidiō, nōn dētrīmentō esse oportēre, atque sē hāc spē petīsse. Sī per populum Rōmānum stīpendium remittātur et dēditiciī subtrahantur, nōn minus libenter sēsē recūsātūrum populī Rōmānī amīcitiam quam appetierit. Quod multitūdinem Germānōrum in Galliam trādūcat, id sē suī mūniendī nōn Galliae impugnandae causā facere; eius reī testimōnium esse quod nisi rogātus nōn vēnerit et quod bellum nōn intulerit, sed dēfenderit. Sē prius in Galliam vēnisse quam populum Rōmānum. Numquam ante hoc tempus exercitum populī Rōmānī Galliae prōvinciae fīnibus ēgressum. Quid sibi vellet? Cūr in suās possessiōnēs venīret? Prōvinciam suam hanc esse Galliam, sīcut illam nostram. Ut ipsī concēdī nōn oportēret, sī in nostrōs fīnēs impetum faceret, sīc item nōs esse inīquōs, quod in suō iūre sē interpellārēmus. Quod frātrēs ā senātū Haeduōs appellātōs dīceret, nōn sē tam barbarum neque tam imperītum esse rērum ut nōn scīret neque bellō Allobrogum proximō Haeduōs Rōmānīs auxilium tulisse neque ipsōs in hīs contentiōnibus quās Haeduī sēcum et cum Sēquanīs habuissent auxiliō populī Rōmānī ūsōs esse. Dēbēre sē suspicārī simulātā Caesarem amīcitiā, quem exercitum in Galliā habeat, suī opprimendī causā habēre. Quī nisi dēcēdat atque exercitum dēdūcat ex hīs regiōnibus, sēsē illum nōn prō amīcō sed prō hoste habitūrum. Quod sī eum interfēcerit, multīs sē nōbilibus prīncipibusque populī Rōmānī grātum esse factūrum (id sē ab ipsīs per eōrum nūntiōs compertum habēre), quōrum omnium grātiam atque amīcitiam eius morte redimere posset. Quod sī dēcessisset et līberam possessiōnem Galliae sibi trādidisset, magnō sē illum praemiō remūnerātūrum et quaecumque bella gerī vellet sine ūllō eius labōre et perīculō cōnfectūrum.

45. Multa ā Caesare in eam sententiam dicta sunt, quārē negōtiō dēsistere nōn posset: Neque suam neque populī Rōmānī cōnsuētūdinem patī utī optimē meritōs sociōs dēsereret,

neque sē iūdicāre Galliam potius esse Ariovistī quam populī Rōmānī. Bellō superātōs esse Arvernōs et Rutēnōs ā Q. Fabiō Maximō, quibus populus Rōmānus ignōvisset neque in prōvinciam redēgisset neque stīpendium imposuisset. Quod sī antīquissimum quodque tempus spectārī oportēret, populī Rōmānī iūstissimum esse in Galliā imperium; sī iūdicium senātūs observārī oportēret, līberam dēbēre esse Galliam, quam bellō victam suīs lēgibus ūtī voluisset.

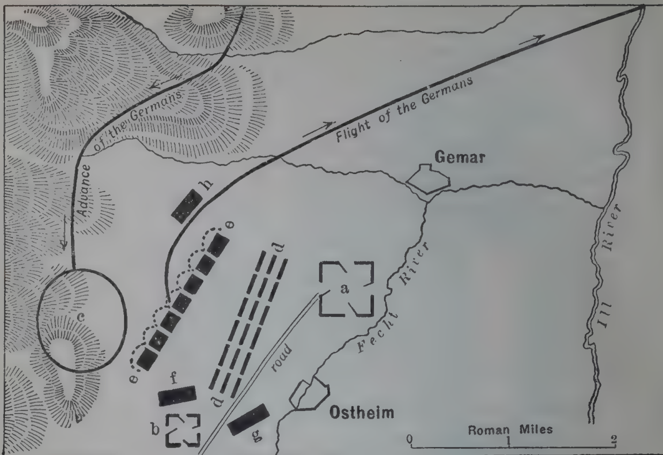
46. Dum haec in colloquiō geruntur, Caesarī nūntiātum est equitēs Ariovistī propius tumulum accēdere et ad nostrōs adequitāre, lapidēs tēlaque in nostrōs conicere. Caesar loquendī fīnem fēcit sēque ad suōs recēpit suīsque imperāvit nē quod omnīnō tēlum in hostēs reicerent. Nam etsī sine ūllō perīculō legiōnis dēlēctae cum equitātū proelium fore vidēbat, tamen committendum nōn putābat ut pulsīs hostibus dīcī posset eōs ab sē per fidem in colloquiō circumventōs. Posteāquam in vulgus mīlitum ēlātum est quā arrogantiā in colloquiō Ariovistus ūsus omnī Galliā Rōmānīs interdīxisset, impetumque ut in nostrōs eius equitēs fēcissent eaque rēs colloquium dirēmisset, multō maior alacritās studiumque pugnandī maius exercituī iniectum est.

47. Bīduō post Ariovistus ad Caesarem lēgātōs mīsit: Velle sē dē iīs rēbus quae inter eōs agī coeptae neque perfectae essent agere cum eō; utī aut iterum colloquiō diem cōnstitueret aut, sī id minus vellet, ex suīs lēgātīs aliquem ad sē mitteret. Colloquendī Caesarī causa vīsa nōn est, et eō magis, quod prīdiē eius diēī Germānī retinērī nōn potuerant quīn tēla in nostrōs conicerent. Lēgātum sēsē magnō cum perīculō ad eum missūrum et hominibus ferīs obiectūrum exīstimābat. Commodissimum vīsum est C. Valerium Procillum, C. Valerī Cabūrī fīlium, summā virtūte et hūmānitāte adulēscentem, cuius pater ā C. Valeriō Flaccō cīvitāte dōnātus erat, et propter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, quā multā iam Ariovistus longinquā cōnsuētūdine ūtēbātur, et quod in eō peccandī Germānīs causa nōn esset, ad eum mittere, et ūnā M. Mētium,

quī hospitiō Ariovistī ūtēbātur. Hīs mandāvit ut quae dīceret Ariovistus cognōscerent et ad sē referrent. Quōs cum apud sē in castrīs Ariovistus cōnspexisset, exercitū suō praesente conclāmāvit: Quid ad sē venīrent? an speculandī causā? Cōnantēs dīcere prohibuit et in catēnās coniēcit.

48. Eōdem diē castra prōmōvit et mīlibus passuum sex ā Caesaris castrīs sub monte cōnsēdit. Postrīdiē eius diēī praeter castra Caesaris suās cōpiās trādūxit et mīlibus passuum duōbus ultrā eum castra fēcit eō cōnsiliō, utī frūmentō commeātūque quī ex Sēquanīs et Haeduīs supportārētur Caesarem interclūderet. Ex eō diē diēs continuōs quīnque Caesar prō castrīs suās cōpiās prōdūxit et aciem īnstrūctam habuit, ut, sī vellet Ariovistus proeliō contendere, eī potestās nōn deesset. Ariovistus hīs omnibus diēbus exercitum castrīs continuit, equestrī proeliō cotīdiē contendit. Genus hoc erat pugnae quō sē Germānī exercuerant. Equitum mīlia erant sex, totidem numerō peditēs vēlōcissimī ac fortissimī, quōs ex omnī cōpiā singulī singulōs suae salūtis causā dēlēgerant; cum hīs in proeliīs versābantur, ad eōs sē equitēs recipiēbant; hī, sī quid erat dūrius, concurrēbant; sī quī graviōre vulnere acceptō equō dēciderat, circumsistēbant; sī quō erat longius prōdeundum aut celerius recipiendum, tanta erat hōrum exercitātiōne celeritās ut iubīs sublevātī equōrum cursum adaequārent.

49. Ubi eum castrīs sē tenēre Caesar intellēxit, nē diūtius commeātū prohibērētur, ultrā eum locum quō in locō Germānī cōnsēderant, circiter passūs sescentōs ab iīs, castrīs idōneum locum dēlēgit aciēque triplicī īnstrūctā ad eum locum vēnit. Prīmam et secundam aciem in armīs esse, tertiam castra mūnīre iussit. Eō circiter hominum sēdecim mīlia expedīta cum omnī equitātū Ariovistus mīsit, quae cōpiae nostrōs perterrērent et mūnītiōne prohibērent. Nihilō sētius Caesar, ut ante cōnstituerat, duās aciēs hostem prōpulsāre, tertiam opus perficere iussit. Mūnītīs castrīs duās ibi legiōnēs relīquit et partem auxiliōrum, quattuor reliquās in castra maiōra redūxit.

BATTLE WITH ARIOVISTUS

a, Large Roman camp.
b, Small Roman camp.
c, Camp of the Germans.
d, The Roman legions.
e, The German infantry.
f, The Roman auxiliaries.
g, The Roman cavalry.
h, The German cavalry.

50. Proximō diē īnstitūtō suō Caesar ex castrīs utrīsque cōpiās suās ēdūxit, paulumque ā maiōribus castrīs prōgressus aciem īnstrūxit, hostibusque pugnandī potestātem fēcit. Ubi nē tum quidem eōs prōdīre intellēxit, circiter merīdiē exercitum in castra redūxit. Tum dēmum Ariovistus partem suārum cōpiārum quae castra minōra oppugnāret mīsit. Ācriter utrimque usque ad vesperum pugnātum est. Sōlis occāsū suās cōpiās Ariovistus multīs et illātīs et acceptīs vulneribus in castra redūxit. Cum ex captīvīs quaereret Caesar quam ob rem Ariovistus proeliō nōn dēcertāret, hanc reperiēbat causam, quod apud Germānōs ea cōnsuētūdō esset, ut mātrēs familiae eōrum sortibus et vāticinātiōnibus dēclārārent utrum proelium committī ex ūsū esset necne; eās ita dīcere: Nōn esse fās Germānōs superāre, sī ante novam lūnam proeliō contendissent.

51. Postrīdiē eius diēī Caesar praesidiō utrīsque castrīs quod satis esse vīsum est relīquit; ālāriōs omnēs in cōnspectū

hostium prō castrīs minōribus cōnstituit, quod minus multitūdine mīlitum legiōnāriōrum prō hostium numerō valēbat, ut ad speciem ālāriīs ūterētur; ipse triplicī īnstrūctā aciē usque ad castra hostium accessit. Tum dēmum necessāriō Germānī suās cōpiās castrīs ēdūxērunt generātimque cōnstituērunt paribus intervāllīs, Harūdēs, Marcomannōs, Tribocōs, Vangionēs, Nemetēs, Sedusiōs, Suēbōs, omnemque aciem suam raedīs et carrīs circumdedērunt, nē qua spēs in fugā relinquerētur. Eō mulierēs imposuērunt, quae ad proelium proficīscentēs mīlitēs passīs manibus flentēs implōrābant nē sē in servitūtem Rōmānīs trāderent.

52. Caesar singulīs legiōnibus singulōs lēgātōs et quaestōrem praefēcit, utī eōs testēs suae quisque virtūtis habēret; ipse ā dextrō cornū, quod eam partem minimē firmam hostium esse animadverterat, proelium commīsit. Ita nostrī ācriter in hostēs signō datō impetum fēcērunt, itaque hostēs repente celeriterque prōcurrērunt ut spatium pīla in hostēs coniciendī nōn darētur. Reiectīs pīlīs comminus gladiīs pugnātum est. At Germānī, celeriter ex cōnsuētūdine suā phalange factā, impetūs gladiōrum excēpērunt. Repertī sunt complūrēs nostrī quī in phalangem īnsilīrent et scūta manibus revellerent et dēsuper vulnerārent. Cum hostium aciēs ā sinistrō cornū pulsa atque in fugam coniecta esset, ā dextrō cornū vehementer multitūdine suōrum nostram aciem premēbant. Id cum animadvertisset P. Crassus adulēscēns, quī equitātuī praeerat, quod expedītior erat quam iī quī inter aciem versābantur, tertiam aciem labōrantibus nostrīs subsidiō mīsit.

53. Ita proelium restitūtum est, atque omnēs hostēs terga vertērunt nec prius fugere dēstitērunt quam ad flūmen Rhēnum mīlia passuum ex eō locō circiter quīnque pervēnērunt. Ibi perpaucī aut vīribus cōnfīsī trānāre contendērunt aut lintribus inventīs sibi salūtem repperērunt. In hīs fuit Ariovistus, quī nāviculam dēligātam ad rīpam nactus eā profūgit; reliquōs omnēs cōnsecūtī equitēs nostrī interfēcērunt. Duae fuērunt Ariovistī uxōrēs, ūna Suēba nātiōne, quam domō sēcum

dūxerat, altera Nōrica, rēgis Vocciōnis soror, quam in Galliā dūxerat, ā frātre missam; utraque in eā fugā periit. Fuērunt duae fīliae: hārum altera occīsa, altera capta est. C. Valerius Procillus, cum ā custōdibus in fugā trīnīs catēnīs vīnctus traherētur, in ipsum Caesarem hostēs equitātū īnsequentem incidit. Quae quidem rēs Caesarī nōn minōrem quam ipsa victōria voluptātem attulit, quod hominem honestissimum prōvinciae Galliae, suum familiārem et hospitem, ēreptum ex manibus hostium sibi restitūtum vidēbat, neque eius calamitāte dē tantā voluptāte et grātulātiōne quicquam fortūna dēminuerat. Is sē praesente dē sē ter sortibus cōnsultum dīcēbat utrum ignī statim necārētur an in aliud tempus reservārētur; sortium beneficiō sē esse incolumem. Item M. Mētius repertus et ad eum reductus est.

54. Hōc proeliō trāns Rhēnum nūntiātō, Suēbī quī ad rīpās Rhēnī vēnerant domum revertī coepērunt; quōs Ubiī, quī proximī Rhēnum incolunt, perterritōs īnsecūtī magnum ex iīs numerum occīdērunt. Caesar, ūnā aestāte duōbus maximīs bellīs cōnfectīs, mātūrius paulō quam tempus annī postulābat, in hīberna in Sēquanōs exercitum dēdūxit; hībernīs Labiēnum praeposuit; ipse in citeriōrem Galliam ad conventūs agendōs profectus est.

COMMENTARIUS SECUNDUS

1. Cum esset Caesar in citeriōre Galliā, ita utī suprā dēmōnstrāvimus, crēbrī ad eum rūmōrēs afferēbantur, litterīsque item Labiēnī certior fīēbat omnēs Belgās, quam tertiam esse Galliae partem dīxerāmus, contrā populum Rōmānum coniūrāre obsidēsque inter sē dare. Coniūrandī hās esse causās: prīmum, quod verērentur nē omnī pācātā Galliā ad eōs exercitus noster addūcerētur; deinde, quod ab nōn nūllīs Gallīs sollicitārentur, partim quī, ut Germānōs diūtius in Galliā versārī nōluerant, ita populī Rōmānī exercitum hiemāre atque inveterāscere in Galliā molestē ferēbant, partim quī mōbilitāte et levitāte animī novīs imperiīs studēbant; ab nōn nūllīs etiam, quod in Galliā ā potentiōribus atque iīs quī ad condūcendōs hominēs facultātēs habēbant vulgō rēgna occupābantur, quī minus facile eam rem imperiō nostrō cōnsequī poterant.

2. Hīs nūntiīs litterīsque commōtus Caesar duās legiōnēs in citeriōre Galliā novās cōnscrīpsit et initā aestāte, in ulteriōrem Galliam quī dēdūceret, Q. Pedium lēgātum mīsit. Ipse, cum prīmum pābulī cōpia esse inciperet, ad exercitum vēnit. Dat negōtium Senonibus reliquīsque Gallīs qui fīnitimī Belgīs erant utī ea quae apud eōs gerantur cognōscant sēque dē hīs rēbus certiōrem faciant. Hī cōnstanter omnēs nūntiāvērunt manūs cōgī, exercitum in ūnum locum condūcī. Tum vērō dubitandum nōn exīstimāvit quīn ad eōs proficīscerētur. Rē frūmentāriā prōvīsā castra movet diēbusque circiter quīndecim ad fīnēs Belgārum pervenit.

3. Eō cum dē imprōvīsō celeriusque omnium opīniōne vēnisset, Rēmī, quī proximī Galliae ex Belgīs sunt, ad eum lēgātōs Iccium et Andebrogium, prīmōs cīvitātis, mīsērunt, quī dīcerent sē suaque omnia in fidem atque potestātem populī Rōmānī permittere. Neque sē cum reliquīs Belgīs cōnsēnsisse, neque contrā populum Rōmānum coniūrāsse, parātōsque esse et obsidēs dare et imperāta facere et oppidīs

recipere et frūmentō cēterīsque rēbus iuvāre. Reliquōs omnēs Belgās in armīs esse, Germānōsque quī cis Rhēnum incolant sēsē cum hīs coniūnxisse; tantumque esse eōrum omnium furōrem ut nē Suessiōnēs quidem, frātrēs cōnsanguineōsque suōs, quī eōdem iūre et īsdem lēgibus ūtantur, ūnum imperium ūnumque magistrātum cum ipsīs habeant, dēterrēre potuerint quīn cum hīs cōnsentīrent.

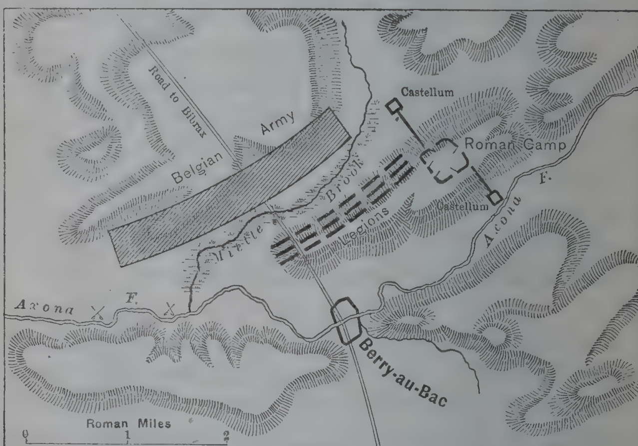
4. Cum ab iīs quaereret quae cīvitātēs quantaeque in armīs essent et quid in bellō possent, sīc reperiēbat: Plērōsque Belgās esse ortōs ā Germānīs, Rhēnumque antīquitus trāductōs propter locī fertilitātem ibi cōnsēdisse, Gallōsque quī ea loca incolerent expulisse, sōlōsque esse quī patrum nostrōrum memoriā, omnī Galliā vexātā, Teutonōs Cimbrōsque intrā suōs fīnēs ingredī prohibuerint; quā ex rē fierī utī eārum rērum memoriā magnam sibi auctōritātem magnōsque spīritūs in rē mīlitārī sūmerent. Dē numerō eōrum omnia sē habēre explōrāta Rēmī dīcēbant, propereā quod propinquitātibus affīnitātibusque coniūnctī, quantam quisque multitūdinem in commūnī Belgārum conciliō ad id bellum pollicitus sit, cognōverint. Plūrimum inter eōs Bellovacōs et virtūte et auctōritāte et hominum numerō valēre; hōs posse cōnficere armāta mīlia centum; pollicitōs ex eō numerō ēlēcta mīlia sexāgintā, tōtīusque bellī imperium sibi postulāre. Suessiōnēs suōs esse fīnitimōs; fīnēs lātissimōs ferācissimōsque agrōs possidēre. Apud eōs fuisse rēgem nostrā etiam memoriā Dīviciācum, tōtīus Galliae potentissimum, quī cum magnae partis hārum regiōnum tum etiam Britanniae imperium obtinuerit; nunc esse rēgem Galbam; ad hunc propter iūstitiam prūdentiamque summam tōtīus bellī omnium voluntāte dēferrī; oppida habēre numerō XII; pollicērī mīlia armāta quīnquāgintā; totidem Nerviōs, quī maximē ferī inter ipsōs habeantur longissimēque absint; quīndecim mīlia Atrebātēs, Ambiānōs decem mīlia, Morinōs XXV mīlia, Menapiōs VII mīlia, Caletōs X mīlia, Veliocassēs et Viromanduōs totidem, Atuatucōs XIX mīlia; Condrūsōs, Eburōnēs, Caerōsōs, Caemānōs, quī ūnō nōmine Germānī appellantur, arbitrārī sē posse armāre XL mīlia.

5. Caesar Rēmōs cohortātus līberāliterque ōrātiōne prōsecūtus omnem senātum ad sē convenīre prīncipumque līberōs obsidēs ad sē addūcī iussit. Quae omnia ab hīs dīligenter ad diem facta sunt. Ipse Dīviciācum Haeduum magnopere cohortātus docet quantopere reī pūblicae commūnisque salūtis intersit manūs hostium distinērī, nē cum tantā multitūdine ūnō tempore cōnflīgendum sit. Id fierī posse, sī suās cōpiās Haeduī in fīnēs Bellovacōrum intrōdūxerint et eōrum agrōs populārī coeperint. Hīs datīs mandātīs eum ā sē dīmittit. Postquam omnēs Belgārum cōpiās in ūnum locum coāctās ad sē venīre neque iam longē abesse ab iīs quōs mīserat explōrātōribus et ab Rēmīs cognōvit, flūmen Axonam, quod est in extrēmīs Rēmōrum fīnibus, exercitum trādūcere mātūrāvit atque ibi castra posuit. Quae rēs et latus ūnum castrōrum rīpīs flūminis mūniēbat, et post eum quae erant tūta ab hostibus reddēbat, et commeātūs ab Rēmīs reliquīsque cīvitātibus ut sine perīculō ad eum portārī possent efficiēbat. In eō flūmine pōns erat. Ibi praesidium pōnit et in alterā parte flūminis Q. Titūrium Sabīnum lēgātum cum sex cohortibus relinquit. Castra in altitūdinem pedum XII vāllō fossāque duodēvīgintī pedum mūnīrī iubet.

6. Ab hīs castrīs oppidum Rēmōrum nōmine Bibrax aberat mīlia passuum octō. Id ex itinere magnō impetū Belgae oppugnāre coepērunt. Aegrē eō diē sustentātum est. Gallōrum eadem atque Belgārum oppugnātiō est haec. Ubi circumiectā multitūdine hominum tōtīs moenibus undique in mūrum lapidēs iacī coeptī sunt mūrusque dēfēnsōribus nūdātus est, testūdine factā portās succendunt mūrumque subruunt. Quod tum facile fīēbat. Nam cum tanta multitūdō lapidēs ac tēla conicerent, in mūrō cōnsistendī potestās erat nūllī. Cum fīnem oppugnandī nox fēcisset, Iccius Rēmus, summā nōbilitāte et grātiā inter suōs, quī tum oppidō praeerat, ūnus ex iīs quī lēgātī dē pāce ad Caesarem vēnerant, nūntiōs ad eum mittit: Nisi subsidium sibi submittātur, sēsē diūtius sustinēre non posse.

7. Eō dē mediā nocte Caesar, īsdem ducibus ūsus quī

nūntiī ab Icciō vēnerant, Numidās et Crētēs sagittāriōs et funditōrēs Baleārēs subsidiō oppidānīs mittit; quōrum adventū et Rēmīs cum spē dēfēnsiōnis studium prōpugnandī accessit, et hostibus eādem dē causā spēs potiundī oppidī discessit. Itaque paulisper apud oppidum morātī agrōsque Rēmōrum dēpopulātī, omnibus vīcīs aedificiīsque quō adīre potuerant incēnsīs, ad castra Caesaris omnibus cōpiīs contendērunt et ā mīlibus passuum minus duōbus castra posuērunt; quae castra, ut fūmō atque ignibus significābātur, amplius mīlibus passuum octō in lātitūdinem patēbant.

BATTLE ON THE AXONA (AISNE)

8. Caesar prīmō et propter multitūdinem hostium et propter eximiam opīniōnem virtūtis proeliō supersedēre statuit; cotīdiē tamen equestribus proeliīs, quid hostis virtūte posset et quid nostrī audērent, perīclitābātur. Ubi nostrōs nōn esse īnferiōrēs intellēxit, locō prō castrīs ad aciem īnstruendam nātūrā opportūnō atque idōneō, quod is collis ubi castra posita erant paululum ex plānitiē ēditus tantum adversus in lātitūdinem patēbat quantum locī aciēs īnstrūcta occupāre poterat, atque

ex utrāque parte lateris dēiectūs habēbat et in fronte lēniter fastīgātus paulātim ad plānitiem redībat, ab utrōque latere eius collis trānsversam fossam obdūxit circiter passuum CD et ad extrēmās fossās castella cōnstituit ibique tormenta collocāvit, nē, cum aciem īnstrūxisset, hostēs, quod tantum multitūdine poterant, ab lateribus pugnantēs suōs circumvenīre possent. Hōc factō, duābus legiōnibus quās proximē cōnscrīpserat in castrīs relictīs, ut, sī quō opus esset, subsidiō dūcī possent, reliquās sex legiōnēs prō castrīs in aciē cōnstituit. Hostēs item suās cōpiās ex castrīs ēductās īnstrūxērunt.

9. Palūs erat nōn magna inter nostrum atque hostium exercitum. Hanc sī nostrī trānsīrent, hostēs exspectābant; nostrī autem, sī ab illīs initium trānseundī fieret, ut impedītōs aggrederentur parātī in armīs erant. Interim proeliō equestrī inter duās aciēs contendēbātur. Ubi neutrī trānseundī initium faciunt, secundiōre equitum proeliō nostrīs Caesar suōs in castra redūxit. Hostēs prōtinus ex eō locō ad flūmen Axonam contendērunt, quod esse post nostra castra dēmōnstrātum est. Ibi vadīs repertīs partem suārum cōpiārum trādūcere cōnātī sunt, eō cōnsiliō, ut, sī possent, castellum cui praeerat Q. Titūrius lēgātus expugnārent pontemque interscinderent; sī minus potuissent, agrōs Rēmōrum populārentur, quī magnō nōbīs ūsuī ad bellum gerendum erant, commeātūque nostrōs prohibērent.

10. Caesar certior factus ab Titūriō omnem equitātum et levis armātūrae Numidās, funditōrēs sagittāriōsque pontem trādūcit atque ad eōs contendit. Ācriter in eō locō pugnātum est. Hostēs impedītōs nostrī in flūmine aggressī magnum eōrum numerum occīdērunt; per eōrum corpora reliquōs audācissimē trānsīre cōnantēs multitūdine tēlōrum reppulērunt, prīmōsque, quī trānsierant, equitātū circumventōs interfēcērunt. Hostēs ubi et dē expugnandō oppidō et dē flūmine trānseundō spem sē fefellisse intellēxērunt neque nostrōs in locum inīquiōrem prōgredī pugnandī causā vīdērunt atque ipsōs rēs frūmentāria dēficere coepit, conciliō convocātō cōnstituērunt

optimum esse domum suam quemque revertī, et, quōrum in fīnēs prīmum Rōmānī exercitum intrōdūxissent, ad eōs dēfendendōs undique convenīre, ut potius in suīs quam in aliēnīs fīnibus dēcertārent et domesticīs cōpiīs reī frūmentāriae ūterentur. Ad eam sententiam cum reliquīs causīs haec quoque ratiō eōs dēdūxit, quod Dīviciācum atque Haeduōs fīnibus Bellovacōrum appropinquāre cognōverant. Hīs persuādērī ut diūtius morārentur neque suīs auxilium ferrent nōn poterat.

11. Eā rē cōnstitūtā secundā vigiliā magnō cum strepitū ac tumultū castrīs ēgressī nūllō certō ōrdine neque imperiō, cum sibi quisque prīmum itineris locum peteret et domum pervenīre properāret, fēcērunt ut cōnsimilis fugae profectiō vidērētur. Hāc rē statim Caesar per speculātōrēs cognitā īnsidiās veritus, quod quā dē causā discēderent nōndum perspexerat, exercitum equitātumque castrīs continuit. Prīmā lūce cōnfirmātā rē ab explōrātōribus, omnem equitātum, quī novissimum agmen morārētur, praemīsit. Hīs Q. Pedium et L. Aurunculeium Cottam lēgātōs praefēcit. T. Labiēnum lēgātum cum legiōnibus tribus subsequī iussit. Hī novissimōs adortī et multa mīlia passuum prōsecūtī magnam multitūdinem eōrum fugientium concīdērunt, cum ab extrēmō agmine ad quōs ventum erat cōnsisterent fortiterque impetum nostrōrum mīlitum sustinērent, priōrēs, quod abesse ā perīculō vidērentur neque ūllā necessitāte neque imperiō continērentur, exaudītō clāmōre perturbātīs ōrdinibus omnēs in fugā sibi praesidium pōnerent. Ita sine ūllō perīculō tantam eōrum multitūdinem nostrī interfēcērunt quantum fuit diēī spatium; sub occāsum sōlis sequī dēstitērunt sēque in castra, ut erat imperātum, recēpērunt.

12. Postrīdiē eius diēī Caesar, priusquam sē hostēs ex terrōre ac fugā reciperent, in fīnēs Suessiōnum, quī proximī Rēmīs erant, exercitum dūxit et magnō itinere ad oppidum Noviodūnum contendit. Id ex itinere oppugnāre cōnātus, quod vacuum ab dēfēnsōribus esse audiēbat, propter lātitūdinem fossae mūrīque altitūdinem paucīs dēfendentibus expugnāre

nōn potuit. Castrīs mūnītīs vīneās agere quaeque ad oppugnandum ūsuī erant comparāre coepit. Interim omnis ex fugā Suessiōnum multitūdō in oppidum proximā nocte convēnit. Celeriter vīneīs ad oppidum āctīs, aggere iactō turribusque cōnstitūtīs, magnitūdine operum, quae neque vīderant ante Gallī neque audierant, et celeritāte Rōmānōrum permōtī lēgātōs ad Caesarem dē dēditiōne mittunt et, petentibus Rēmīs ut cōnservārentur, impetrant.

13. Caesar, obsidibus acceptīs prīmīs cīvitātis atque ipsīus Galbae rēgis duōbus fīliīs armīsque omnibus ex oppidō trāditīs, in dēditiōnem Suessiōnēs accipit exercitumque in Bellovacōs dūcit. Quī cum sē suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent, atque ab eō oppidō Caesar cum exercitū circiter mīlia passuum quīnque abesset, omnēs maiōrēs nātū ex oppidō ēgressī manūs ad Caesarem tendere et vōce significāre coepērunt sēsē in eius fidem ac potestātem venīre neque contrā populum Rōmānum armīs contendere. Item, cum ad oppidum accessisset castraque ibi pōneret, puerī mulierēsque ex mūrō passīs manibus suō mōre pācem ab Rōmānīs petiērunt.

14. Prō hīs Dīviciācus (nam post discessum Belgārum dīmissīs Haeduōrum cōpiīs ad eum reverterat) facit verba: Bellovacōs omnī tempore in fidē atque amīcitiā cīvitātis Haeduae fuisse; impulsōs ab suīs prīncipibus, quī dīcerent Haeduōs ā Caesare in servitūtem redāctōs omnēs indignitātēs contumēliāsque perferre, et ab Haeduīs dēfēcisse et populō Rōmānō bellum intulisse. Quī eius cōnsilī prīncipēs fuissent, quod intellegerent quantam calamitātem cīvitātī intulissent, in Britanniam profūgisse. Petere nōn sōlum Bellovacōs sed etiam prō hīs Haeduōs ut suā clēmentiā ac mānsuētūdine in eōs ūtātur. Quod sī fēcerit, Haeduōrum auctōritātem apud omnēs Belgās amplificātūrum; quōrum auxiliīs atque opibus, sī qua bella inciderint, sustentāre cōnsuērint.

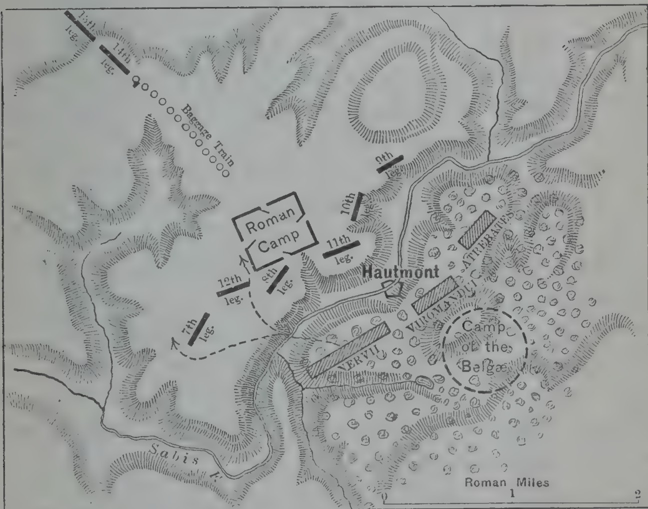
15. Caesar honōris Dīviciācī atque Haeduōrum causā sēsē eōs in fidem receptūrum et cōnservātūrum dīxit, et, quod erat cīvitās magnā inter Belgās auctōritāte atque hominum multi-

tūdine praestābat, sescentōs obsidēs poposcit. Hīs trāditīs omnibusque armīs ex oppidō collātīs, ab eō locō in fīnēs Ambiānōrum pervēnit, quī sē suaque omnia sine morā dēdidērunt. Eōrum fīnēs Nerviī attingēbant; quōrum dē nātūrā mōribusque Caesar cum quaereret, sīc reperiēbat: Nūllum esse aditum ad eōs mercātōribus; nihil patī vīnī reliquārumque rērum ad lūxuriam pertinentium īnferrī, quod hīs rēbus relanguēscere animōs et remittī virtūtem exīstimārent. Esse hominēs ferōs magnaeque virtūtis; increpitāre atque incūsāre reliquōs Belgās, quī sē populō Rōmānō dēdidissent patriamque virtūtem prōiēcissent; cōnfirmāre sēsē neque lēgātōs missūrōs neque ūllam condiciōnem pācis acceptūrōs.

16. Cum per eōrum fīnēs trīduum iter fēcisset, inveniēbat ex captīvīs Sabim flūmen ā castrīs suīs nōn amplius mīlia passuum x abesse; trāns id flūmen omnēs Nerviōs cōnsēdisse adventumque ibi Rōmānōrum exspectāre ūnā cum Atrebātibus et Viromanduīs, fīnitimīs suīs (nam hīs utrīsque persuāserant utī eandem bellī fortūnam experīrentur); exspectārī etiam ab iīs Atuatucōrum cōpiās atque esse in itinere; mulierēs quīque per aetātem ad pugnam inūtilēs vidērentur in eum locum coniēcisse quō propter palūdēs exercituī aditus nōn esset.

17. Hīs rēbus cognitīs explōrātōrēs centuriōnēsque praemittit quī locum idōneum castrīs dēligant. Cum ex dēditiciīs Belgīs reliquīsque Gallīs complūrēs Caesarem secūtī ūnā iter facerent, quīdam ex hīs, ut posteā ex captīvīs cognitum est, eōrum diērum cōnsuētūdine itineris nostrī exercitūs perspectā, nocte ad Nerviōs pervēnērunt atque hīs dēmōnstrārunt inter singulās legiōnēs impedīmentōrum magnum numerum intercēdere, neque esse quicquam negōtī, cum prīma legiō in castra vēnisset reliquaeque legiōnēs magnum spatium abessent, hanc sub sarcinīs adorīrī; quā pulsā impedīmentīsque dīreptīs, futūrum ut reliquae contrā cōnsistere nōn audērent. Adiuvābat etiam eōrum cōnsilium quī rem dēferēbant, quod Nerviī antīquitus, cum equitātū nihil possent (neque enim ad hoc tempus eī reī student, sed quicquid possunt pedestribus valent

cōpiīs), quō facilius fīnitimōrum equitātum, sī praedandī causā ad eōs vēnissent, impedīrent, tenerīs arboribus incīsīs atque īnflexīs, crēbrīsque in lātitūdinem rāmīs ēnātīs, et rubīs sentibusque interiectīs, effēcerant ut īnstar mūrī hae saepēs mūnīmenta praebērent quō nōn modo nōn intrārī, sed nē perspicī quidem posset. Hīs rēbus cum iter agminis nostrī impedīrētur, nōn omittendum sibi cōnsilium Nerviī exīstimāvērunt.

BATTLE ON THE SABIS (SAMBRE)

18. Locī nātūra erat haec quem locum nostrī castrīs dēlēgerant. Collis ab summō aequāliter dēclīvis ad flūmen Sabim, quod suprā nōmināvimus, vergēbat. Ab eō flūmine parī acclīvitāte collis nāscēbātur adversus huic et contrārius, passūs circiter ducentōs ab īnfimō apertus, ab superiōre parte silvestris, ut nōn facile intrōrsus perspicī posset. Intrā eās silvās hostēs in occultō sēsē continēbant; in apertō locō secun-

dum flūmen paucae statiōnēs equitum vidēbantur. Flūminis erat altitūdō pedum circiter trium.

19. Caesar equitātū praemissō subsequēbātur omnibus cōpiīs; sed ratiō ōrdōque agminis aliter sē habēbat ac Belgae ad Nerviōs dētulerant. Nam quod hostibus appropinquābat, cōnsuētūdine suā Caesar sex legiōnēs expedītās dūcēbat; post eās tōtīus exercitūs impedīmenta collocārat; inde duae legiōnēs quae proximē cōnscrīptae erant tōtum agmen claudēbant praesidiōque impedīmentīs erant. Equitēs nostrī cum funditōribus sagittāriīsque flūmen trānsgressī cum hostium equitātū proelium commīsērunt. Cum sē illī identidem in silvās ad suōs reciperent ac rūrsus ex silvā in nostrōs impetum facerent, neque nostrī longius quam quem ad fīnem porrēcta loca aperta pertinēbant cēdentēs īnsequī audērent, interim legiōnēs sex quae prīmae vēnerant opere dīmēnsō castra mūnīre coepērunt. Ubi prīma impedīmenta nostrī exercitūs ab iīs quī in silvīs abditī latēbant vīsa sunt, quod tempus inter eōs committendī proelī convēnerat, ut intrā silvās aciem ōrdinēsque cōnstituerant atque ipsī sēsē cōnfirmāverant, subitō omnibus cōpiīs prōvolāvērunt impetumque in nostrōs equitēs fēcērunt. Hīs facile pulsīs ac prōturbātīs, incrēdibilī celeritāte ad flūmen dēcucurrērunt, ut paene ūnō tempore et ad silvās et in flūmine hostēs vidērentur. Eādem autem celeritāte adversō colle ad nostra castra atque eōs quī in opere occupātī erant contendērunt.

20. Caesarī omnia ūnō tempore erant agenda: vexillum prōpōnendum, quod erat īnsigne cum ad arma concurrī oportēret, signum tubā dandum, ab opere revocandī mīlitēs, quī paulō longius aggeris petendī causā prōcesserant arcessendī, aciēs īnstruenda, mīlitēs cohortandī, signum dandum. Quārum rērum magnam partem temporis brevitās et incursus hostium impediēbat. Hīs difficultātibus duae rēs erant subsidiō: scientia, atque ūsus mīlitum, quod, superiōribus proeliīs exercitātī quid fierī oportēret non minus commodē ipsī sibi praescrībere quam ab aliīs docērī poterant; et quod ab opere singulīsque legiōnibus singulōs lēgātōs Caesar discēdere nisi mūnītīs castrīs

vetuerat. Hī propter propinquitātem et celeritātem hostium nihil iam Caesaris imperium exspectābant, sed per sē quae vidēbantur administrābant.

21. Caesar necessāriīs rēbus imperātīs ad cohortandōs mīlitēs quam partem fors obtulit dēcucurrit, et ad legiōnem decimam dēvēnit. Mīlitēs nōn longiōre ōrātiōne cohortātus quam utī suae prīstinae virtūtis memoriam retinērent neu perturbārentur animō hostiumque impetum fortiter sustinērent, quod nōn longius hostēs aberant quam quō tēlum adigī posset, proelī committendī signum dedit. Atque in alteram partem item cohortandī causā profectus pugnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitās hostiumque tam parātus ad dīmicandum animus ut nōn modo ad īnsignia accommodanda, sed etiam ad galeās induendās scūtīsque tegimenta dētrahenda, tempus dēfuerit. Quam quisque ab opere in partem cāsū dēvēnit quaeque prīma signa cōnspexit, ad haec cōnstitit, nē in quaerendīs suīs pugnandī tempus dīmitteret.

22. Īnstrūctō exercitū magis ut locī nātūra dēiectusque collis et necessitās temporis quam ut reī mīlitāris ratiō atque ōrdō postulābat, cum dīversae legiōnēs aliae aliā in parte hostibus resisterent, saepibusque dēnsissimīs, ut ante dēmōnstrāvimus, interiectīs prōspectus impedīrētur, neque certa subsidia collocārī neque quid in quāque parte opus esset prōvidērī neque ab ūnō omnia imperia administrārī poterant. Itaque in tantā rērum inīquitāte fortūnae quoque ēventūs variī sequēbantur.

23. Legiōnis nōnae et decimae mīlitēs, ut in sinistrā parte aciēī cōnstiterant, pīlīs ēmissīs cursū ac lassitūdine exanimātōs vulneribusque cōnfectōs Atrebātēs (nam hīs ea pars obvēnerat) celeriter ex locō superiōre in flūmen compulērunt, et trānsīre cōnantēs īnsecūtī gladiīs magnam partem eōrum impedītam interfēcērunt. Ipsī trānsīre flūmen nōn dubitāvērunt, et in locum inīquum prōgressī rūrsus resistentēs hostēs redintegrātō proeliō in fugam coniēcērunt. Item aliā in parte dīversae duae legiōnēs, ūndecima et octāva, prōflīgātīs Viromanduīs, quibuscum erant congressae, ex locō superiōre in ipsīs flūminis rīpīs

proeliābantur. At tōtīs ferē castrīs ā fronte et ā sinistrā parte nūdātīs, cum in dextrō cornū legiō duodecima et nōn magnō ab eā intervāllō septima cōnstitisset, omnēs Nerviī cōnfertissimō agmine duce Boduognātō, quī summam imperī tenēbat, ad eum locum contendērunt; quōrum pars ab apertō latere legiōnēs circumvenīre, pars summum castrōrum locum petere coepit.

24. Eōdem tempore equitēs nostrī levisque armātūrae peditēs, quī cum iīs ūnā fuerant, quōs prīmō hostium impetū pulsōs dīxeram, cum sē in castra reciperent, adversīs hostibus occurrēbant ac rūrsus aliam in partem fugam petēbant; et cālōnēs, quī ab decumānā portā ac summō iugō collis nostrōs victōrēs flūmen trānsīsse cōnspexerant, praedandī causā ēgressī, cum respexissent et hostēs in nostrīs castrīs versārī vīdissent, praecipitēs fugae sēsē mandābant. Simul eōrum quī cum impedīmentīs veniēbant clāmor fremitusque oriēbātur, aliīque aliam in partem perterritī ferēbantur. Quibus omnibus rēbus permōtī equitēs Trēverī, quōrum inter Gallōs virtūtis opīniō est singulāris, quī auxilī causā ā cīvitāte missī ad Caesarem vēnerant, cum multitūdine hostium castra complērī, legiōnēs premī et paene circumventās tenērī, cālōnēs, equitēs, funditōrēs, Numidās dīversōs dissipātōsque in omnēs partēs fugere vīdissent, dēspērātīs nostrīs rēbus domum contendērunt; Rōmānōs pulsōs superātōsque, castrīs impedīmentīsque eōrum hostēs potītōs cīvitātī renūntiāvērunt.

25. Caesar ab decimae legiōnis cohortātiōne ad dextrum cornū profectus, ubi suōs urgērī signīsque in ūnum locum collātīs duodecimae legiōnis cōnfertōs mīlitēs sibi ipsōs ad pugnam esse impedīmentō vīdit, quārtae cohortis omnibus centuriōnibus occīsīs, signiferō interfectō, signō āmissō, reliquārum cohortium omnibus ferē centuriōnibus aut vulnerātīs aut occīsīs, in hīs prīmipīlō P. Sextiō Baculō, fortissimō virō, multīs gravibusque vulneribus cōnfectō, ut iam sē sustinēre nōn posset, reliquōs esse tardiōrēs et nōn nūllōs ab novissimīs dēsertō locō proeliō excēdere ac tēla vītāre, hostēs neque ā fronte ex īnferiōre locō subeuntēs intermittere et ab utrōque

latere īnstāre, et rem esse in angustō vīdit neque ūllum esse subsidium quod submittī posset, scūtō ab novissimīs mīlitī dētractō, quod ipse eō sine scūtō vēnerat, in prīmam aciem prōcessit centuriōnibusque nōminātim appellātīs reliquōs cohortātus mīlitēs signa īnferre et manipulōs laxāre iussit, quō facilius gladiīs ūtī possent. Cuius adventū spē illātā mīlitibus ac redintegrātō animō, cum prō sē quisque in cōnspectū imperātōris etiam in extrēmīs suīs rēbus operam nāvāre cuperet, paulum hostium impetus tardātus est.

26. Caesar cum septimam legiōnem, quae iūxtā cōnstiterat, item urgērī ab hoste vīdisset, tribūnōs mīlitum monuit ut paulātim sēsē legiōnēs coniungerent et conversa signa in hostēs īnferrent. Quō factō, cum aliīs aliī subsidium ferrent neque timērent nē āversī ab hoste circumvenīrentur, audācius resistere ac fortius pugnāre coepērunt. Interim mīlitēs legiōnum duārum quae in novissimō agmine praesidiō impedīmentīs fuerant, proeliō nūntiātō, cursū incitātō, in summō colle ab hostibus cōnspiciēbantur; et T. Labiēnus castrīs hostium potītus et ex locō superiōre quae rēs in nostrīs castrīs gererentur cōnspicātus decimam legiōnem subsidiō nostrīs mīsit. Quī cum ex equitum et cālōnum fugā quō in locō rēs esset quantōque in perīculō et castra et legiōnēs et imperātor versārētur cognōvissent, nihil ad celeritātem sibi reliquī fēcērunt.

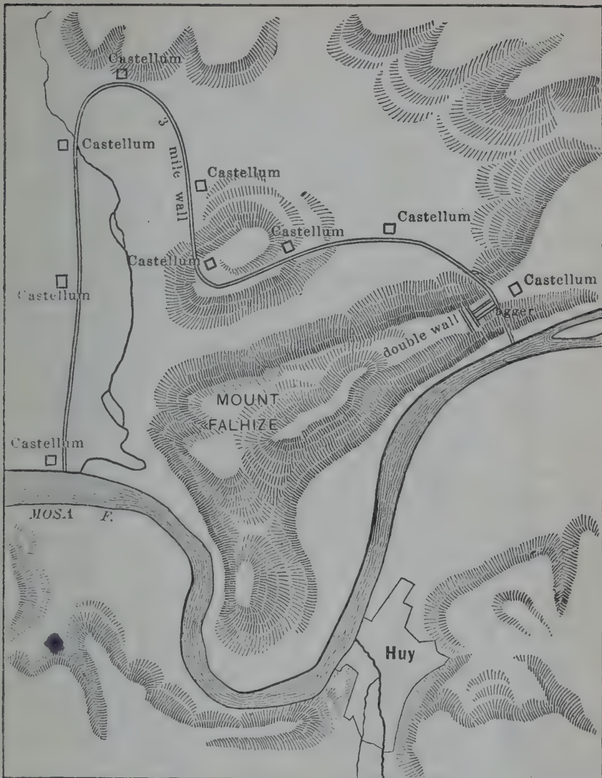
27. Hōrum adventū tanta rērum commūtātiō est facta ut nostrī, etiam quī vulneribus cōnfectī prōcubuissent, scūtīs innīxī proelium redintegrārent; cālōnēs perterritōs hostēs cōnspicātī etiam inermēs armātīs occurrerent; equitēs vērō, ut turpitūdinem fugae virtūte dēlērent, omnibus in locīs pugnandī studiō sē legiōnāriīs mīlitibus praeferrent. At hostēs etiam in extrēmā spē salūtis tantam virtūtem praestitērunt ut, cum prīmī eōrum cecidissent, proximī iacentibus īnsisterent atque ex eōrum corporibus pugnārent; hīs dēiectīs et coacervātīs cadāveribus, quī superessent ut ex tumulō tēla in nostrōs conicerent et pīla intercepta remitterent; ut nōn nēquīquam tantae virtūtis hominēs iūdicārī dēbēret ausōs esse trānsīre lātissimum flūmen, ascen-

dere altissimās rīpās, subīre inīquissimum locum; quae facilia ex difficillimīs animī magnitūdō redēgerat.

28. Hōc proeliō factō et prope ad interneciōnem gente ac nōmine Nerviōrum redāctō, maiōrēs nātū, quōs ūnā cum puerīs mulieribusque in aestuāria ac palūdēs coniectōs dīxerāmus, hāc pugnā nūntiātā, cum victōribus nihil impedītum, victīs nihil tūtum arbitrārentur, omnium quī supererant cōnsēnsū lēgātōs ad Caesarem mīsērunt sēque eī dēdidērunt; et, in commemorandā cīvitātis calamitāte, ex sescentīs ad trēs senātōrēs, ex hominum mīlibus LX vix ad quīngentōs quī arma ferre possent sēsē redāctōs esse dīxērunt. Quōs Caesar, ut in miserōs ac supplicēs ūsus misericordiā vidērētur, dīligentissimē cōnservāvit suīsque fīnibus atque oppidīs ūtī iussit, et fīnitimīs imperāvit ut ab iniūriā et maleficiō sē suōsque prohibērent.

29. Atuatucī, dē quibus suprā scrīpsimus, cum omnibus cōpiīs auxiliō Nerviīs venīrent, hāc pugnā nūntiātā ex itinere domum revertērunt; cūnctīs oppidīs castellīsque dēsertīs sua omnia in ūnum oppidum ēgregiē nātūrā mūnītum contulērunt. Quod cum ex omnibus in circuitū partibus altissimās rūpēs dēiectūsque habēret, ūnā ex parte lēniter acclīvis aditus in lātitūdinem nōn amplius ducentōrum pedum relinquēbātur; quem locum duplicī altissimō mūrō mūnierant; tum magnī ponderis saxa et praeacūtās trabēs in mūrō collocābant. Ipsī erant ex Cimbrīs Teutonīsque prōgnātī, quī, cum iter in prōvinciam nostram atque Ītaliam facerent, iīs impedīmentīs quae sēcum agere ac portāre nōn poterant citrā flūmen Rhēnum dēpositīs, custōdiae ac praesidiō sex mīlia hominum ūnā relīquerant. Hī post eōrum obitum multōs annōs ā fīnitimīs exagitātī, cum aliās bellum īnferrent, aliās illātum dēfenderent, cōnsēnsū eōrum omnium pāce factā hunc sibi domiciliō locum dēlēgerant.

30. Ac prīmō adventū exercitūs nostrī crēbrās ex oppidō excursiōnēs faciēbant parvulīsque proeliīs cum nostrīs contendēbant; posteā vāllō pedum XII in circuitū XV mīlium crēbrīsque castellīs circummūnītī oppidō sēsē continēbant. Ubi

THE TOWN OF THE ATUATUCI

vīneīs āctīs aggere exstrūctō turrim procul cōnstituī vīdērunt, prīmum irrīdēre ex mūrō atque increpitāre vōcibus, quod tanta māchinātiō ā tantō spatiō īnstituerētur: Quibusnam manibus aut quibus vīribus, praesertim hominēs tantulae statūrae (nam plērumque omnibus Gallīs prae magnitūdine corporum suōrum brevitās nostra contemptuī est), tantī oneris turrim in mūrō sēsē posse collocāre cōnfīderent?

31. Ubi vērō movērī et appropinquāre mūrīs vīdērunt,

novā atque inūsitātā speciē commōtī lēgātōs ad Caesarem dē pāce mīsērunt, quī ad hunc modum locūtī: Nōn sē exīstimāre Rōmānōs sine ope dīvīnā bellum gerere, quī tantae altitūdinis māchinātiōnēs tantā celeritāte prōmovēre possent; sē suaque omnia eōrum potestātī permittere dīxērunt. Ūnum petere ac dēprecārī: sī forte prō suā clēmentiā ac mānsuētūdine, quam ipsī ab aliīs audīrent, statuisset Atuatucōs esse cōnservandōs, nē sē armīs dēspoliāret. Sibi omnēs ferē fīnitimōs esse inimīcōs ac suae virtūtī invidēre; ā quibus sē dēfendere trāditīs armīs nōn possent. Sibi praestāre, sī in eum cāsum dēdūcerentur, quamvīs fortūnam ā populō Rōmānō patī quam ab hīs per cruciātum interficī inter quōs dominārī cōnsuēssent.

32. Ad haec Caesar respondit: Sē magis cōnsuētūdine suā quam meritō eōrum cīvitātem cōnservātūrum, sī priusquam mūrum ariēs attigisset sē dēdidissent; sed dēditiōnis nūllam esse condiciōnem nisi armīs trāditīs. Sē id quod in Nerviīs fēcisset factūrum, fīnitimīsque imperātūrum nē quam dēditiciīs populī Rōmānī iniūriam īnferrent. Rē renūntiātā ad suōs, quae imperārentur facere dīxērunt. Armōrum magnā multitūdine dē mūrō in fossam quae erat ante oppidum iactā, sīc ut prope summam mūrī aggerisque altitūdinem acervī armōrum adaequārent, et tamen circiter parte tertiā, ut posteā perspectum est, cēlātā atque in oppidō retentā, portīs patefactīs eō diē pāce sunt ūsī.

33. Sub vesperum Caesar portās claudī mīlitēsque ex oppidō exīre iussit, nē quam noctū oppidānī ā mīlitibus iniūriam acciperent./ Illī ante initō, ut intellēctum est, cōnsiliō, quod dēditiōne factā nostrōs praesidia dēductūrōs aut dēnique indīligentius servātūrōs crēdiderant, partim cum iīs quae retinuerant et cēlāverant armīs, partim scūtīs ex cortice factīs aut vīminibus intextīs, quae subitō, ut temporis exiguitās postulābat, pellibus indūxerant, tertiā vigiliā, quā minimē arduus ad nostrās mūnītiōnēs ascēnsus vidēbātur, omnibus cōpiīs repente ex oppidō ēruptiōnem fēcērunt. Celeriter, ut ante Caesar im-

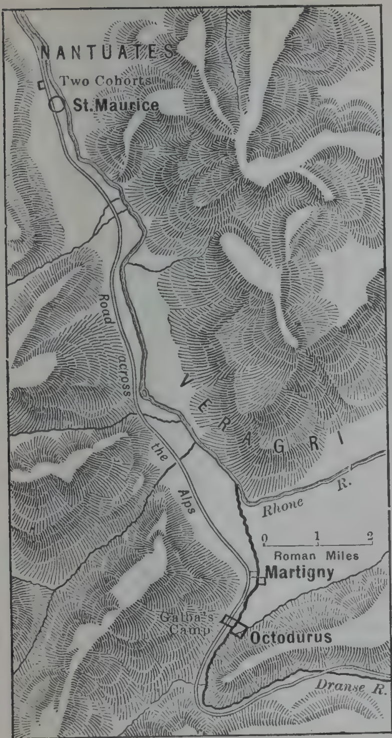
perāverat, ignibus significātiōne factā, ex proximīs castellīs eō concursum est, pugnātumque ab hostibus ita ācriter est ut ā virīs fortibus in extrēmā spē salūtis, inīquō locō, contrā eōs quī ex vāllō turribusque tēla iacerent, pugnārī dēbuit, cum in ūnā virtūte omnis spēs cōnsisteret. Occīsīs ad hominum mīlibus quattuor reliquī in oppidum reiectī sunt. Postrīdiē eius diēī refrāctīs portīs, cum iam dēfenderet nēmō, atque intrōmissīs mīlitibus nostrīs, sectiōnem eius oppidī ūniversam Caesar vēndidit. Ab iīs quī ēmerant capitum numerus ad eum relātus est mīlium quīnquāgintā trium.

34. Eōdem tempore ā P. Crassō, quem cum legiōne ūnā mīserat ad Venetōs, Venellōs, Osismōs, Coriosolitēs, Esuviōs, Aulercōs, Redonēs, quae sunt maritimae cīvitātēs Ōceanumque attingunt, certior factus est omnēs eās cīvitātēs in diciōnem potestātemque populī Rōmānī esse redāctās.

35. Hīs rēbus gestīs, omnī Galliā pācātā, tanta huius bellī ad barbarōs opīniō perlāta est utī ab iīs nātiōnibus quae trāns Rhēnum incolerent lēgātiōnēs ad Caesarem mitterentur quae sē obsidēs datūrās, imperāta factūrās pollicērentur. Quās lēgātiōnēs Caesar, quod in Ītaliam Īllyricumque properābat, initā proximā aestāte ad sē revertī iussit. Ipse in Carnutēs, Andēs, Turonōs, quaeque cīvitātēs propinquae iīs locīs erant ubi bellum gesserat legiōnibus in hīberna dēductīs, in Ītaliam profectus est. Ob easque rēs ex litterīs Caesaris diērum quīndecim supplicātiō dēcrēta est, quod ante id tempus accidit nūllī.

COMMENTARIUS TERTIUS

1. Cum in Ītaliam proficīscerētur, Caesar Servium Galbam cum legiōne duodecimā et parte equitātūs in Nantuātēs, Veragrōs, Sedūnōsque mīsit, quī ā fīnibus Allobrogum et lacū Lemannō et flūmine Rhodanō ad summās Alpēs pertinent. Causa mittendī fuit quod iter per Alpēs, quō magnō cum perīculō magnīsque cum portōriīs mercātōrēs īre cōnsuērant, patefierī volēbat. Huic permīsit, sī opus esse arbitrārētur, utī in hīs locīs legiōnem hiemandī causā collocāret. Galba, secundīs aliquot proeliīs factīs castellīsque complūribus eōrum expugnātīs, missīs ad eum undique lēgātīs obsidibusque datīs et pāce factā, cōnstituit cohortēs duās in Nantuātibus collocāre et ipse cum reliquīs eius legiōnis cohortibus in vīcō Veragrōrum, quī appellātur Octodūrus, hiemāre; quī vīcus positus in valle, nōn magnā adiectā plānitiē, altissimīs montibus undique continētur. Cum hic in duās partēs flūmine dīviderētur, al-

GALBA'S CAMP

teram partem eius vīcī Gallīs concessit, alteram vacuam ab hīs relictam cohortibus attribuit. Eum locum vāllō fossāque mūnīvit.

2. Cum diēs hībernōrum complūrēs trānsīssent frūmentumque eō comportārī iussisset, subitō per explōrātōrēs certior factus est ex eā parte vīcī quam Gallīs concesserat omnēs noctū discessisse montēsque quī impendērent ā maximā multitūdine Sedūnōrum et Veragrōrum tenērī. Id aliquot dē causīs acciderat, ut subitō Gallī bellī renovandī legiōnisque opprimendae cōnsilium caperent: prīmum, quod legiōnem, neque eam plēnissimam, dētractīs cohortibus duābus et complūribus singillātim, quī commeātūs petendī causā missī erant, propter paucitātem dēspiciēbant; tum etiam, quod propter inīquitātem

locī, cum ipsī ex montibus in vallem dēcurrerent et tēla conicerent, nē prīmum quidem impetum suum posse sustinērī exīstimābant. Accēdēbat quod suōs ab sē līberōs abstractōs obsidum nōmine dolēbant et Rōmānōs nōn sōlum itinerum causā, sed etiam perpetuae possessiōnis culmina Alpium occupāre cōnārī et ea loca fīnitimae prōvinciae adiungere sibi persuāsum habēbant.

3. Hīs nūntiīs acceptīs Galba, cum neque opus hībernōrum mūnītiōnēsque plēnē essent perfectae neque dē frūmentō reliquōque commeātū satis esset prōvīsum, quod dēditiōne factā obsidibusque acceptīs nihil dē bellō timendum exīstimāverat, cōnsiliō celeriter convocātō sententiās exquīrere coepit. Quō in cōnsiliō, cum tantum repentīnī perīculī praeter opīniōnem accidisset ac iam omnia ferē superiōra loca multitūdine armātōrum complēta cōnspicerentur neque subsidiō venīrī neque commeātūs supportārī interclūsīs itineribus possent, prope iam dēspērātā salūte nōn nūllae eius modī sententiae dīcēbantur, ut impedīmentīs relictīs ēruptiōne factā īsdem itineribus quibus eō pervēnissent ad salūtem contenderent. Maiōrī tamen partī placuit, hōc reservātō ad extrēmum cāsum cōnsiliō, interim reī ēventum experīrī et castra dēfendere.

4. Brevī spatiō interiectō, vix ut iīs rēbus quās cōnstituissent collocandīs atque administrandīs tempus darētur, hostēs ex omnibus partibus signō datō dēcurrere, lapidēs gaesaque in vāllum conicere. Nostrī prīmō integrīs vīribus fortiter prōpugnāre neque ūllum frūstrā tēlum ex locō superiōre mittere, et quaecumque pars castrōrum nūdāta dēfēnsōribus premī vidēbātur, eō occurrere et auxilium ferre; sed hōc superārī, quod diūturnitāte pugnae hostēs dēfessī proeliō excēdēbant, aliī integrīs vīribus succēdēbant; quārum rērum ā nostrīs propter paucitātem fierī nihil poterat, ac nōn modo dēfessō ex pugnā excēdendī, sed nē sauciō quidem eius locī ubi cōnstiterat relinquendī ac suī recipiendī facultās dabātur.

5. Cum iam amplius hōrīs sex continenter pugnārētur, ac nōn sōlum vīrēs sed etiam tēla nostrōs dēficerent, atque hostēs

ācrius īnstārent, languidiōribusque nostrīs vāllum scindere et fossās complēre coepissent, rēsque esset iam ad extrēmum perducta cāsum, P. Sextius Baculus, prīmī pīlī centuriō, quem Nervicō proeliō complūribus cōnfectum vulneribus dīximus, et item C. Volusēnus, tribūnus mīlitum, vir et cōnsilī magnī et virtūtis, ad Galbam accurrunt atque ūnam esse spem salūtis docent, sī ēruptiōne factā extrēmum auxilium experīrentur. Itaque convocātīs centuriōnibus celeriter mīlitēs certiōrēs facit paulisper intermitterent proelium ac tantummodo tēla missa exciperent sēque ex labōre reficerent, post datō signō ex castrīs ērumperent atque omnem spem salūtis in virtūte pōnerent.

6. Quod iussī sunt faciunt, ac subitō omnibus portīs ēruptiōne factā neque cognōscendī quid fieret neque suī colligendī hostibus facultātem relinquunt. Ita commūtātā fortūnā eōs quī in spem potiundōrum castrōrum vēnerant undique circumventōs interficiunt, et ex hominum mīlibus amplius XXX, quem numerum barbarōrum ad castra vēnisse cōnstābat, plūs tertiā parte interfectā reliquōs perterritōs in fugam coniciunt ac nē in locīs quidem superiōribus cōnsistere patiuntur. Sīc omnibus hostium cōpiīs fūsīs armīsque exūtīs sē intrā mūnītiōnēs suās recipiunt. Quō proeliō factō, quod saepius fortūnam temptāre Galba nōlēbat atque aliō sē in hīberna cōnsiliō vēnisse meminerat, aliīs occurrisse rēbus vidēbat, maximē frūmentī inopiā permōtus, posterō diē, omnibus eius vīcī aedificiīs incēnsīs, in prōvinciam revertī contendit ac nūllō hoste prohibente aut iter dēmorante incolumem legiōnem in Nantuātēs, inde in Allobrogēs perdūxit ibique hiemāvit.

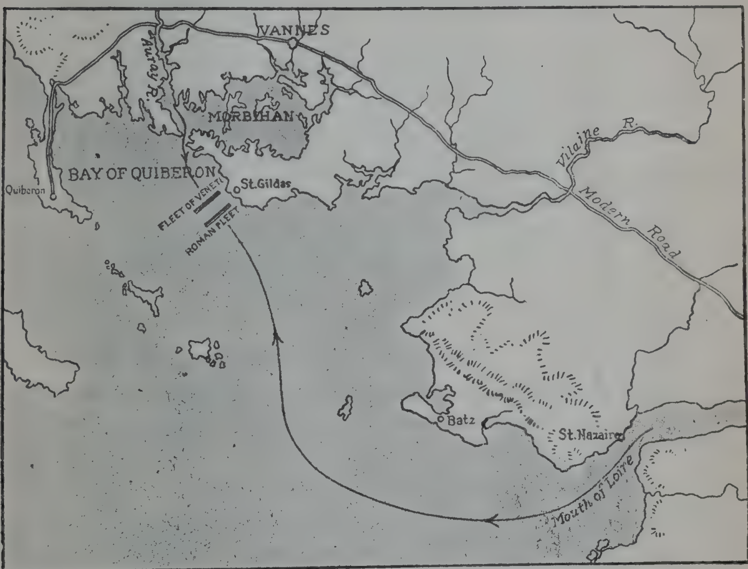
7. Hīs rēbus gestīs, cum omnibus dē causīs Caesar pācātam Galliam exīstimāret, superātīs Belgīs, expulsīs Germānīs, victīs in Alpibus Sedūnīs, atque ita initā hieme in Īllyricum profectus esset, quod eās quoque nātiōnēs adīre et regiōnēs cognōscere volēbat, subitum bellum in Galliā coortum est. Eius bellī haec fuit causa. P. Crassus adulēscēns cum legiōne septimā proximus mare Ōceanum in Andibus hiemābat. Is, quod in hīs locīs inopia frūmentī erat, praefectōs tribūnōsque mīlitum

complūrēs in fīnitimās cīvitātēs frūmentī causā dīmīsit; quō in numerō est T. Terrasidius missus in Esuviōs, M. Trebius Gallus in Coriosolitēs, Q. Velānius cum T. Sīliō in Venetōs.

8. Huius est cīvitātis longē amplissima auctōritās omnis ōrae maritimae regiōnum eārum, quod et nāvēs habent Venetī plūrimās, quibus in Britanniam nāvigāre cōnsuērunt, et scientiā atque ūsū rērum nauticārum cēterōs antecēdunt, et in magnō impetū maris vāstī atque apertī paucīs portibus interiectīs, quōs tenent ipsī, omnēs ferē quī eō marī ūtī cōnsuērunt habent vectīgālēs. Ab hīs fit initium retinendī Sīlī atque Velānī, quod per eōs suōs sē obsidēs, quōs Crassō dedissent, recuperātūrōs exīstimābant. Hōrum auctōritāte fīnitimī adductī, ut sunt Gallōrum subita et repentīna cōnsilia, eādem dē causā Trebium Terrasidiumque retinent, et celeriter missīs lēgātīs per suōs prīncipēs inter sē coniūrant nihil nisi commūnī cōnsiliō āctūrōs eundemque omnēs fortūnae exitum esse lātūrōs, reliquāsque cīvitātēs sollicitant ut in eā lībertāte quam ā maiōribus accēperint permanēre quam Rōmānōrum servitūtem perferre mālint. Omnī ōrā maritimā celeriter ad suam sententiam perductā commūnem lēgātiōnem ad P. Crassum mittunt: Sī velit suōs recuperāre, obsidēs sibi remittat.

9. Quibus dē rēbus Caesar ab Crassō certior factus, quod ipse aberat longius, nāvēs interim longās aedificārī in flūmine Ligerī, quod īnfluit in Ōceanum, rēmigēs ex prōvinciā īnstituī, nautās gubernātōrēsque comparārī iubet. Hīs rēbus celeriter administrātīs ipse, cum prīmum per annī tempus potuit, ad exercitum contendit. Venetī reliquaeque item cīvitātēs cognitō Caesaris adventū, simul quod quantum in sē facinus admīsissent intellegēbant, lēgātōs, quod nōmen apud omnēs nātiōnēs sānctum inviolātumque semper fuisset, retentōs ab sē et in vincula coniectōs, prō magnitūdine perīculī bellum parāre et maximē ea quae ad ūsum nāvium pertinent prōvidēre īnstituunt, hōc maiōre spē, quod multum nātūrā locī cōnfīdēbant. Pedestria esse itinera concīsa aestuāriīs, nāvigātiōnem impedītam propter īnscientiam locōrum paucitātemque por-

tuum sciēbant, neque nostrōs exercitūs propter inopiam frūmentī diūtius apud sē morārī posse cōnfīdēbant; ac iam ut omnia contrā opīniōnem acciderent, tamen sē plūrimum nāvibus posse, Rōmānōs neque ūllam facultātem habēre nāvium neque eōrum locōrum ubi bellum gestūrī essent vada, portūs, īnsulās nōvisse; ac longē aliam esse nāvigātiōnem in conclūsō marī atque in vāstissimō atque apertissimō Ōceanō perspiciēbant.

OPERATIONS AGAINST THE VENETI

Hīs initīs cōnsiliīs oppida mūniunt, frūmenta ex agrīs in oppida comportant, nāvēs in Venetiam, ubi Caesarem prīmum bellum gestūrum cōnstābat, quam plūrimās possunt cōgunt. Sociōs sibi ad id bellum Osismōs, Lexoviōs, Namnetēs, Ambiliatōs, Morinōs, Diablintēs, Menapiōs ascīscunt; auxilia ex Britanniā, quae contrā eās regiōnēs posita est, arcessunt.

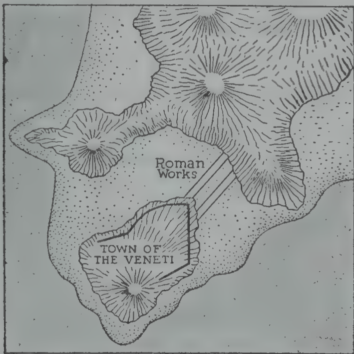
10. Erant hae difficultātēs bellī gerendī quās suprā ostendimus, sed tamen multa Caesarem ad id bellum incitābant:

iniūria retentōrum equitum Rōmānōrum, rebelliō facta post dēditiōnem, dēfectiō datīs obsidibus, tot cīvitātum coniūrātiō, in prīmīs nē hāc parte neglēctā reliquae nātiōnēs sibi idem licēre arbitrārentur. Itaque cum intellegeret omnēs ferē Gallōs novīs rēbus studēre et ad bellum mōbiliter celeriterque excitārī, omnēs autem hominēs nātūrā lībertātī studēre et condiciōnem servitūtis ōdisse, priusquam plūrēs cīvitātēs cōnspīrārent, partiendum sibi ac lātius distribuendum exercitum putāvit.

11. Itaque T. Labiēnum lēgātum in Trēverōs, quī proximī flūminī Rhēnō sunt, cum equitātū mittit. Huic mandat Rēmōs reliquōsque Belgās adeat atque in officiō contineat, Germānōsque, quī auxiliō ā Belgīs arcessītī dīcēbantur, sī per vim nāvibus flūmen trānsīre cōnentur, prohibeat. P. Crassum cum cohortibus legiōnāriīs XII et magnō numerō equitātūs in Aquītāniam proficīscī iubet, nē ex hīs nātiōnibus auxilia in Galliam mittantur ac tantae nātiōnēs coniungantur. Q. Titūrium Sabīnum lēgātum cum legiōnibus tribus in Venellōs, Coriosolitēs, Lexoviōsque mittit, quī eam manum distinendam cūret. D. Brūtum adulēscentem classī Gallicīsque nāvibus quās ex Pictonibus et Santonīs reliquīsque pācātīs regiōnibus convenīre iusserat praeficit, et cum prīmum possit in Venetōs proficīscī iubet. Ipse eō pedestribus cōpiīs contendit.

12. Erant eius modī ferē sitūs oppidōrum ut posita in extrēmīs lingulīs prōmunturiīsque neque pedibus aditum habērent cum ex altō sē aestus incitāvisset, quod accidit semper hōrārum XII spatiō, neque nāvibus, quod rūrsus minuente aestū nāvēs in vadīs afflīctārentur. Ita utrāque rē oppidōrum oppugnātiō impediēbātur. Ac sī quandō magnitūdine operis forte superātī, extrūsō marī aggere ac mōlibus atque hīs oppidī moenibus adaequātīs, suīs fortūnīs dēspērāre coeperant, magnō numerō nāvium appulsō, cuius reī summam facultātem habēbant, sua omnia dēportābant sēque in proxima oppida recipiēbant; ibi sē rūrsus īsdem opportūnitātibus locī dēfendēbant. Haec eō facilius magnam partem aestātis faciēbant, quod nos-

trae nāvēs tempestātibus dētinēbantur, summaque erat vāstō atque apertō marī, magnīs aestibus, rārīs ac prope nūllīs portibus, difficultās nāvigandī.

A TOWN OF THE VENETI

13. Namque ipsōrum nāvēs ad hunc modum factae armātaeque erant: carīnae aliquantō plāniōrēs quam nostrārum nāvium, quō facilius vada ac dēcessum aestūs excipere possent; prōrae admodum ērēctae atque item puppēs, ad magnitūdinem flūctuum tempestātumque accommodātae; nāvēs tōtae factae ex rōbore ad quamvīs vim et contumēliam perferendam; trānstra ex pedālibus in altitūdinem trabibus, cōnfīxa clāvīs ferreīs digitī pollicis crassitūdine; ancorae prō fūnibus ferreīs catēnīs revīnctae; pellēs prō vēlīs alūtaeque tenuiter cōnfectae, sīve propter inopiam līnī atque eius ūsūs īnscientiam, sīve eō, quod est magis vērī simile, quod tantās tempestātēs Ōceanī tantōsque impetūs ventōrum sustinērī ac tanta onera nāvium regī vēlīs nōn satis commodē posse arbitrābantur. Cum hīs nāvibus nostrae classī eius modī congressus erat ut ūnā celeritāte et pulsū rēmōrum praestāret, reliqua prō locī nātūrā, prō vī tempestātum illīs essent aptiōra et accommodātiōra. Neque enim iīs nostrae rōstrō nocēre poterant (tanta in iīs erat firmitūdō),

neque propter altitūdinem facile tēlum adigēbātur, et eādem dē causā minus commodē cōpulīs continēbantur. Accēdēbat ut, cum sē ventō dedissent, tempestātem ferrent facilius et in vadīs cōnsisterent tūtius et ab aestū relictae nihil saxa et cautēs timērent; quārum rērum omnium nostrīs nāvibus cāsus erat extimēscendus.

14. Complūribus expugnātīs oppidīs Caesar, ubi intellēxit frūstrā tantum labōrem sūmī, neque hostium fugam captīs oppidīs reprimī neque iīs nocērī posse, statuit exspectandam classem. Quae ubi convēnit ac prīmum ab hostibus vīsa est, circiter ccxx nāvēs eōrum parātissimae atque omnī genere armōrum ōrnātissimae ex portū profectae nostrīs adversae cōnstitērunt; neque satis Brūtō, quī classī praeerat, vel tribūnīs mīlitum centuriōnibusque, quibus singulae nāvēs erant attribūtae, cōnstābat quid agerent aut quam ratiōnem pugnae īnsisterent. Rōstrō enim nocērī nōn posse cognōverant; turribus autem excitātīs tamen hās altitūdō puppium ex barbarīs nāvibus superābat, ut neque ex īnferiōre locō satis commodē tēla adigī possent et missa ā Gallīs gravius acciderent. Ūna erat magnō ūsuī rēs praeparāta ā nostrīs, falcēs praeacūtae īnsertae affīxaeque longuriīs nōn absimilī fōrmā mūrālium falcium. Hīs cum fūnēs quī antemnās ad mālōs dēstinābant comprehēnsī adductīque erant, nāvigiō rēmīs incitātō praerumpēbantur. Quibus abscīsīs antemnae necessāriō concidēbant, ut, cum omnis Gallicīs nāvibus spēs in vēlīs armāmentīsque cōnsisteret, hīs ēreptīs omnis ūsus nāvium ūnō tempore ēriperētur. Reliquum erat certāmen positum in virtūte, quā nostrī mīlitēs facile superābant, atque eō magis, quod in cōnspectū Caesaris atque omnis exercitūs rēs gerēbātur, ut nūllum paulō fortius factum latēre posset; omnēs enim collēs ac loca superiōra unde erat propinquus dēspectus in mare ab exercitū tenēbantur.

15. Dēiectīs, ut dīximus, antemnīs, cum singulās bīnae ac ternae nāvēs circumsteterant, mīlitēs summā vī trānscendere in hostium nāvēs contendēbant. Quod postquam barbarī fierī animadvertērunt, expugnātīs complūribus nāvibus, cum eī reī

nūllum reperīrētur auxilium, fugā salūtem petere contendērunt. Ac iam conversīs in eam partem nāvibus quō ventus ferēbat, tanta subitō malacia ac tranquillitās exstitit ut sē ex locō movēre nōn possent. Quae quidem rēs ad negōtium cōnficiendum maximae fuit opportūnitātī; nam singulās nostrī cōnsectātī expugnāvērunt, ut perpaucae ex omnī numerō noctis interventū ad terram pervenīrent, cum ab hōrā ferē quārtā usque ad sōlis occāsum pugnārētur.

16. Quō proeliō bellum Venetōrum tōtīusque ōrae maritimae cōnfectum est. Nam cum omnis iuventūs, omnēs etiam graviōris aetātis in quibus aliquid cōnsilī aut dignitātis fuit, eō convēnerant, tum nāvium quod ubīque fuerat in ūnum locum coēgerant; quibus āmissīs reliquī neque quō sē reciperent neque quem ad modum oppida dēfenderent habēbant. Itaque sē suaque omnia Caesarī dēdidērunt. In quōs eō gravius Caesar vindicandum statuit, quō dīligentius in reliquum tempus ā barbarīs iūs lēgātōrum cōnservārētur. Itaque omnī senātū necātō reliquōs sub corōnā vēndidit.

17. Dum haec in Venetīs geruntur, Q. Titūrius Sabīnus cum iīs cōpiīs quās ā Caesare accēperat in fīnēs Venellōrum pervēnit. Hīs praeerat Viridovīx ac summam imperī tenēbat eārum omnium cīvitātum quae dēfēcerant, ex quibus exercitum coēgerat; atque hīs paucīs diēbus Aulercī Eburovīcēs Lexoviīque senātū suō interfectō, quod auctōrēs bellī esse nōlēbant, portās clausērunt sēque cum Viridovīce coniūnxērunt; magnaque praetereā multitūdō undique ex Galliā perditōrum hominum latrōnumque convēnerat, quōs spēs praedandī studiumque bellandī ab agricultūrā et cotīdiānō labōre revocābat. Sabīnus idōneō omnibus rēbus locō castrīs sē tenēbat, cum Viridovīx contrā eum duōrum mīlium spatiō cōnsēdisset cotīdiēque prōductīs cōpiīs pugnandī potestātem faceret, ut iam nōn sōlum hostibus in contemptiōnem Sabīnus venīret, sed etiam nostrōrum mīlitum vōcibus nōn nihil carperētur; tantamque opīniōnem timōris praebuit ut iam ad vāllum castrōrum hostēs accēdere audērent. Id eā dē causā faciēbat,

quod cum tantā multitūdine hostium, praesertim eō absente quī summam imperī tenēret, nisi aequō locō aut opportūnitāte aliquā datā lēgātō dīmicandum nōn exīstimābat.

18. Hāc cōnfirmātā opīniōne timōris idōneum quendam hominem et callidum dēligit, Gallum, ex iīs quōs auxilī causā sēcum habēbat. Huic magnīs praemiīs pollicitātiōnibusque persuādet utī ad hostēs trānseat, et quid fierī velit ēdocet. Quī ubi prō perfugā ad eōs vēnit, timōrem Rōmānōrum prōpōnit, quibus angustiīs ipse Caesar ā Venetīs premātur docet neque longius abesse quīn proximā nocte Sabīnus clam ex castrīs exercitum ēdūcat et ad Caesarem auxilī ferendī causā proficīscātur. Quod ubi audītum est, conclāmant omnēs occāsiōnem negōtī bene gerendī āmittendam nōn esse: ad castra īrī oportēre. Multae rēs ad hoc cōnsilium Gallōs hortābantur: superiōrum diērum Sabīnī cūnctātiō, perfugae cōnfirmātiō, inopia cibāriōrum, cui reī parum dīligenter ab iīs erat prōvīsum, spēs Veneticī bellī, et quod ferē libenter hominēs id quod volunt crēdunt. Hīs rēbus adductī nōn prius Viridovīcem reliquōsque ducēs ex conciliō dīmittunt quam ab iīs sit concessum arma utī capiant et ad castra contendant. Quā rē concessā laetī, ut explōrātā victōriā, sarmentīs virgultīsque collēctīs quibus fossās Rōmānōrum compleant, ad castra pergunt.

19. Locus erat castrōrum ēditus et paulātim ab īmō acclīvis circiter passūs mīlle. Hūc magnō cursū contendērunt, ut quam minimum spatī ad sē colligendōs armandōsque Rōmānīs darētur, exanimātīque pervēnērunt. Sabīnus suōs hortātus cupientibus signum dat. Impedītīs hostibus propter ea quae ferēbant onera, subitō duābus portīs ēruptiōnem fierī iubet. Factum est opportūnitāte locī, hostium īnscientiā ac dēfatīgātiōne, virtūte mīlitum et superiōrum pugnārum exercitātiōne, ut nē ūnum quidem nostrōrum impetum ferrent ac statim terga verterent. Quōs integrīs vīribus mīlitēs nostrī cōnsecūtī magnum numerum eōrum occīdērunt; reliquōs equitēs cōnsectātī paucōs quī ex fugā ēvāserant relīquērunt. Sīc ūnō tempore et dē nāvālī pugnā Sabīnus et dē Sabīnī victōriā Caesar certior

factus est, cīvitātēsque omnēs sē statim Titūriō dēdidērunt. Nam ut ad bella suscipienda Gallōrum alacer ac prōmptus est animus, sīc mollis ac minimē resistēns ad calamitātēs ferendās mēns eōrum est.

20. Eōdem ferē tempore P. Crassus, cum in Aquītāniam pervēnisset, quae, ut ante dictum est, tertia pars Galliae est, cum intellegeret in iīs locīs sibi bellum gerendum ubi paucīs ante annīs L. Valerius Praecōnīnus lēgātus exercitū pulsō interfectus esset, atque unde L. Manlius prōcōnsul impedīmentīs āmissīs profūgisset, nōn mediocrem sibi dīligentiam adhibendam intellegēbat. Itaque rē frūmentāriā prōvīsā, auxiliīs equitātūque comparātō, multīs praetereā virīs fortibus Tolōsā et Carcasōne et Narbōne, quae sunt cīvitātēs Galliae prōvinciae fīnitimae hīs regiōnibus, nōminātim ēvocātīs, in Sotiātium fīnēs exercitum intrōdūxit. Cuius adventū cognitō Sotiātēs magnīs cōpiīs coāctīs equitātūque, quō plūrimum valēbant, in itinere agmen nostrum adortī prīmum equestre proelium commīsērunt, deinde equitātū suō pulsō atque īnsequentibus nostrīs subitō pedestrēs cōpiās, quās in convalle in īnsidiīs collocāverant, ostendērunt. Hī nostrōs disiectōs adortī proelium renovārunt.

21. Pugnātum est diū atque ācriter, cum Sotiātēs superiōribus victōriīs frētī in suā virtūte tōtīus Aquītāniae salūtem positam putārent, nostrī autem quid sine imperātōre et sine reliquīs legiōnibus adulēscentulō duce efficere possent perspicī cuperent; tandem cōnfectī vulneribus hostēs terga vertērunt. Quōrum magnō numerō interfectō Crassus ex itinere oppidum Sotiātium oppugnāre coepit. Quibus fortiter resistentibus vīneās turrēsque ēgit. Illī aliās ēruptiōne temptātā, aliās cunīculīs ad aggerem vīneāsque āctīs (cuius reī sunt longē perītissimī Aquītānī, propthereā quod multīs locīs apud eōs aerāriae sectūraeque sunt), ubi dīligentiā nostrōrum nihil hīs rēbus prōficī posse intellēxērunt, lēgātōs ad Crassum mittunt sēque in dēditiōnem ut recipiat petunt. Quā rē impetrātā arma trādere iussī faciunt.

22. Atque in eam rem omnium nostrōrum intentīs animīs,

aliā ex parte oppidī Adiatunnus, quī summam imperī tenēbat, cum DC dēvōtīs (quōs illī solduriōs appellant, quōrum haec est condiciō, ut omnibus in vītā commodīs ūnā cum iīs fruantur quōrum sē amīcitiae dēdiderint, sī quid hīs per vim accidat, aut eundem cāsum ūnā ferant aut sibi mortem cōnscīscant; neque adhūc hominum memoriā repertus est quisquam quī, eō interfectō cuius sē amīcitiae dēvōvisset, mortem recūsāret), cum hīs Adiatunnus ēruptiōnem facere cōnātus, clāmōre ab eā parte mūnītiōnis sublātō, cum ad arma mīlitēs concurrissent vehementerque ibi pugnātum esset, repulsus in oppidum, tamen utī eādem dēditiōnis condiciōne ūterētur ā Crassō impetrāvit.

23. Armīs obsidibusque acceptīs Crassus in fīnēs Vocātium et Tarusātium profectus est. Tum vērō barbarī commōtī, quod oppidum et nātūrā locī et manū mūnītum paucīs diēbus quibus eō ventum erat expugnātum cognōverant, lēgātōs quōqueversus dīmittere, coniūrāre, obsidēs inter sē dare, cōpiās parāre coepērunt. Mittuntur etiam ad eās cīvitātēs lēgātī quae sunt citeriōris Hispāniae fīnitimae Aquītāniae; inde auxilia ducēsque arcessuntur. Quōrum adventū magnā cum auctōritāte et magnā hominum multitūdine bellum gerere cōnantur. Ducēs vērō iī dēliguntur quī ūnā cum Q. Sertōriō omnēs annōs fuerant summamque scientiam reī mīlitāris habēre exīstimābantur. Hī cōnsuētūdine populī Rōmānī loca capere, castra mūnīre, commeātibus nostrōs interclūdere īnstituunt. Quod ubi Crassus animadvertit suās cōpiās propter exiguitātem nōn facile dīdūcī, hostem et vagārī et viās obsidēre et castrīs satis praesidī relinquere, ob eam causam minus commodē frūmentum commeātumque sibi supportārī, in diēs hostium numerum augērī, nōn cūnctandum exīstimāvit quīn pugnā dēcertāret. Hāc rē ad cōnsilium dēlātā, ubi omnēs idem sentīre intellēxit, posterum diem pugnae cōnstituit.

24. Prīmā lūce prōductīs omnibus cōpiīs, duplicī aciē īnstitūtā, auxiliīs in mediam aciem coniectīs, quid hostēs cōnsilī caperent exspectābat. Illī, etsī propter multitūdinem et veterem bellī glōriam paucitātemque nostrōrum sē tūtō dīmi-

cātūrōs exīstimābant, tamen tūtius esse arbitrābantur, obsessīs viīs, commeātū interclūsō, sine ūllō vulnere victōriā potīrī et, sī propter inopiam reī frūmentāriae Rōmānī sēsē recipere coepissent, impedītōs in agmine et sub sarcinīs adorīrī cōgitābant. Hōc cōnsiliō probātō ab ducibus, prōductīs Rōmānōrum cōpiīs, sēsē castrīs tenēbant. Hāc rē perspectā Crassus, cum suā cūnctātiōne atque opīniōne timōris hostēs nostrōs mīlitēs alacriōrēs ad pugnandum effēcissent, atque omnium vōcēs audīrentur exspectārī diūtius nōn oportēre quīn ad castra īrētur, cohortātus suōs omnibus cupientibus ad hostium castra contendit.

25. Ibi cum aliī fossās complērent, aliī multīs tēlīs coniectīs dēfēnsōrēs vāllō mūnītiōnibusque dēpellerent, auxiliārēsque, quibus ad pugnam nōn multum Crassus cōnfīdēbat, lapidibus tēlīsque subministrandīs et ad aggerem caespitibus comportandīs speciem atque opīniōnem pugnantium praebērent, cum item ab hostibus cōnstanter ac nōn timidē pugnārētur tēlaque ex locō superiōre missa nōn frūstrā acciderent, equitēs circumitīs hostium castrīs Crassō renūntiāvērunt nōn eādem esse dīligentiā ab decumānā portā castra mūnīta facilemque aditum habēre.

26. Crassus equitum praefectōs cohortātus ut magnīs praemiīs pollicitātiōnibusque suōs excitārent, quid fierī vellet ostendit. Illī, ut erat imperātum, ēductīs iīs cohortibus quae praesidiō castrīs relictae intrītae ab labōre erant et longiōre itinere circumductīs, nē ex hostium castrīs cōnspicī possent, omnium oculīs mentibusque ad pugnam intentīs, celeriter ad eās quās dīximus mūnītiōnēs pervēnērunt atque hīs prōrutīs prius in hostium castrīs cōnstitērunt quam plānē ab hīs vidērī aut quid reī gererētur cognōscī posset. Tum vērō clāmōre ab eā parte audītō nostrī redintegrātīs vīribus, quod plērumque in spē victōriae accidere cōnsuēvit, ācrius impugnāre coepērunt. Hostēs undique circumventī, dēspērātīs omnibus rēbus, sē per mūnītiōnēs dēicere et fugā salūtem petere contendērunt. Quōs equitātus apertissimīs campīs cōnsectātus ex mīlium L numerō, quae ex Aquītāniā Cantabrīsque convēnisse cōnstābat, vix quārtā parte relictā multā nocte sē in castra recēpit.

27. Hāc audītā pugnā maxima pars Aquītāniae sēsē Crassō dēdidit obsidēsque ultrō mīsit; quō in numerō fuērunt Tarbellī, Bigerriōnēs, Ptianiī, Vocātēs, Tarusātēs, Elusātēs, Gatēs, Auscī, Garumnī, Sibusātēs, Cocosātēs; paucae ultimae nātiōnēs annī tempore cōnfīsae, quod hiems suberat, id facere neglēxērunt.

28. Eōdem ferē tempore Caesar, etsī prope exācta iam aestās erat, tamen, quod omnī Galliā pācātā Morinī Menapiīque supererant quī in armīs essent neque ad eum umquam lēgātōs dē pāce mīsissent, arbitrātus id bellum celeriter cōnficī posse, eō exercitum dūxit; quī longē aliā ratiōne ac reliquī Gallī bellum gerere coepērunt. Nam quod intellegēbant maximās nātiōnēs quae proeliō contendissent pulsās superātāsque esse, continentēsque silvās ac palūdēs habēbant, eō sē suaque omnia contulērunt. Ad quārum initium silvārum cum Caesar pervēnisset castraque mūnīre īnstituisset, neque hostis interim vīsus esset, dispersīs in opere nostrīs, subitō ex omnibus partibus silvae ēvolāvērunt et in nostrōs impetum fēcērunt. Nostrī celeriter arma cēpērunt eōsque in silvās reppulērunt et complūribus interfectīs longius impedītiōribus locīs secūtī paucōs ex suīs dēperdidērunt.

29. Reliquīs deinceps diēbus Caesar silvās caedere īnstituit et, nē quis inermibus imprūdentibusque mīlitibus ab latere impetus fierī posset, omnem eam māteriam quae erat caesa conversam ad hostem collocābat et prō vāllō ad utrumque latus exstruēbat. Incrēdibilī celeritāte magnō spatiō paucīs diēbus cōnfectō, cum iam pecus atque extrēma impedīmenta ā nostrīs tenērentur, ipsī dēnsiōrēs silvās peterent, eius modī sunt tempestātēs cōnsecūtae utī opus necessāriō intermitterētur et continuātiōne imbrium diūtius sub pellibus mīlitēs continērī nōn possent. Itaque vāstātīs omnibus eōrum agrīs, vīcīs aedificiīsque incēnsīs, Caesar exercitum redūxit et in Aulercīs Lexoviīsque, reliquīs item cīvitātibus quae proximē bellum fēcerant, in hībernīs collocāvit.

COMMENTARIUS QUARTUS

1. Eā quae secūta est hieme, quī fuit annus Cn. Pompeiō M. Crassō cōnsulibus, Usipetēs Germānī et item Tēncterī magnā multitūdine hominum flūmen Rhēnum trānsiērunt, nōn longē ā marī quō Rhēnus īnfluit. Causa trānseundī fuit quod ab Suēbīs complūrēs annōs exagitātī bellō premēbantur et agricultūrā prohibēbantur. Suēbōrum gēns est longē maxima et bellicōsissima Germānōrum omnium. Hī centum pāgōs habēre dīcuntur, ex quibus quotannīs singula mīlia armātōrum bellandī causā ex fīnibus ēdūcunt. Reliquī, quī domī mānsērunt, sē atque illōs alunt; hī rūrsus in vicem annō post in armīs sunt, illī domī remanent. Sīc neque agricultūra nec ratiō atque ūsus bellī intermittitur. Sed prīvātī ac sēparātī agrī apud eōs nihil est, neque longius annō remanēre ūnō in locō colendī causā licet. Neque multum frūmentō sed maximam partem lacte atque pecore vīvunt multumque sunt in vēnātiōnibus; quae rēs et cibī genere et cotīdiānā exercitātiōne et lībertāte vītae, quod ā puerīs nūllō officiō aut disciplīnā assuēfactī nihil omnīnō contrā voluntātem faciunt, et vīrēs alit et immānī corporum magnitūdine hominēs efficit. Atque in eam sē cōnsuētūdinem addūxērunt, ut locīs frīgidissimīs neque vestītūs praeter pellēs habeant quicquam, quārum propter exiguitātem magna est corporis pars aperta, et laventur in flūminibus.

2. Mercātōribus est aditus magis eō, ut quae bellō cēperint quibus vēndant habeant, quam quō ūllam rem ad sē importārī dēsīderent. Quīn etiam iūmentīs, quibus maximē Gallī dēlectantur, quaeque impēnsō parant pretiō, Germānī importātīs nōn ūtuntur; sed quae sunt apud eōs nāta, parva atque dēfōrmia, haec cotīdiānā exercitātiōne summī ut sint labōris efficiunt. Equestribus proeliīs saepe ex equīs dēsiliunt ac pedibus

proeliantur, equōsque eōdem remanēre vēstīgiō assuēfēcērunt, ad quōs sē celeriter, cum ūsus est, recipiunt; neque eōrum mōribus turpius quicquam aut inertius habētur quam ephippiīs ūtī. Itaque ad quemvīs numerum ephippiātōrum equitum quamvīs paucī adīre audent. Vīnum omnīnō ad sē importārī nōn patiuntur, quod eā rē ad labōrem ferendum remollēscere hominēs atque effēminārī arbitrantur.

3. Pūblicē maximam putant esse laudem quam lātissimē ā suīs fīnibus vacāre agrōs: hāc rē significārī magnum numerum cīvitātum suam vim sustinēre nōn posse. Itaque ūnā ex parte ā Suēbīs circiter mīlia passuum centum agrī vacāre dīcuntur. Ad alteram partem succēdunt Ubiī, quōrum fuit cīvitās ampla atque flōrēns, ut est captus Germānōrum; iī paulō, quamquam sunt eiusdem generis, sunt cēterīs hūmāniōrēs, propterea quod Rhēnum attingunt multumque ad eōs mercātōrēs ventitant et ipsī propter propinquitātem Gallicīs sunt mōribus assuēfactī. Hōs cum Suēbī multīs saepe bellīs expertī propter amplitūdinem gravitātemque cīvitātis fīnibus expellere nōn potuissent, tamen vectīgālēs sibi fēcērunt ac multō humiliōrēs īnfirmiōrēsque redēgērunt.

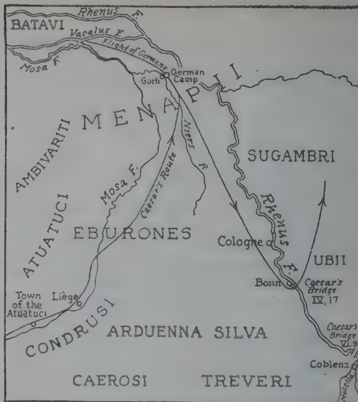
4. In eādem causā fuērunt Usipetēs et Tēncterī, quōs suprā dīximus; quī complūrēs annōs Suēbōrum vim sustinuērunt, ad extrēmum tamen agrīs expulsī et multīs locīs Germāniae triennium vagātī ad Rhēnum pervēnērunt, quās regiōnēs Menapiī incolēbant. Hī ad utramque rīpam flūminis agrōs, aedificia, vīcōsque habēbant; sed tantae multitūdinis adventū perterritī ex iīs aedificiīs quae trāns flūmen habuerant dēmigrāverant, et cis Rhēnum dispositīs praesidiīs Germānōs trānsīre prohibēbant. Illī omnia expertī, cum neque vī contendere propter inopiam nāvium neque clam trānsīre propter custōdiās Menapiōrum possent, revertī sē in suās sēdēs regiōnēsque simulāvērunt, et trīduī viam prōgressī rūrsus revertērunt atque omnī hōc itinere ūnā nocte equitātū cōnfectō īnsciōs inopīnantēsque Menapiōs oppressērunt, quī dē Germānōrum discessū per explōrātōrēs certiōrēs factī sine metū trāns Rhēnum in suōs

vīcōs remigrāverant. Hīs interfectīs nāvibusque eōrum occupātīs, priusquam ea pars Menapiōrum quae citrā Rhēnum erat certior fieret, flūmen trānsiērunt atque omnibus eōrum aedificiīs occupātīs reliquam partem hiemis sē eōrum cōpiīs aluērunt.

5. Hīs dē rēbus Caesar certior factus et īnfirmitātem Gallōrum veritus, quod sunt in cōnsiliīs capiendīs mōbilēs et novīs plērumque rēbus student, nihil hīs committendum exīstimāvit. Est enim hoc Gallicae cōnsuētūdinis, utī et viātōrēs etiam invītōs cōnsistere cōgant, et quid quisque eōrum dē quāque rē audierit aut cognōverit quaerant, et mercātōrēs in oppidīs vulgus circumsistat quibusque ex regiōnibus veniant quāsque ibi rēs cognōverint prōnūntiāre cōgat. Hīs rēbus atque audītiōnibus permōtī dē summīs saepe rēbus cōnsilia ineunt, quōrum eōs in vēstīgiō paenitēre necesse est, cum incertīs rūmōribus serviant et plērīque ad voluntātem eōrum ficta respondeant.

6. Quā cōnsuētūdine cognitā Caesar, nē graviōrī bellō occurreret, mātūrius quam cōnsuērat ad exercitum proficīscitur. Eō cum vēnisset, ea quae fore suspicātus erat facta cognōvit: missās lēgātiōnēs ab nōn nūllīs cīvitātibus ad Germānōs, invītātōsque eōs utī ab Rhēnō discēderent: Omnia quae postulāssent ab sē fore parāta. Quā spē adductī Germānī lātius iam vagābantur et in fīnēs Eburōnum et Condrūsōrum, quī sunt Trēverōrum clientēs, pervēnerant. Prīncipibus Galliae ēvocātīs Caesar ea quae cognōverat dissimulanda sibi exīstimāvit, eōrumque animīs permulsīs et cōnfirmātīs equitātūque imperātō bellum cum Germānīs gerere cōnstituit.

7. Rē frūmentāriā comparātā equitibusque dēlēctīs iter in ea loca facere coepit quibus in locīs esse Germānōs audiēbat. Ā quibus cum paucōrum diērum iter abesset, lēgātī ab iīs vēnērunt, quōrum haec fuit ōrātiō: Germānōs neque priōrēs populō Rōmānō bellum īnferre neque tamen recūsāre, sī lacessantur, quīn armīs contendant, quod Germānōrum cōnsuētūdō sit ā maiōribus trādita, quīcumque bellum īnferant, resistere

MAP FOR IV, 7-19

neque dēprecārī. Haec tamen dīcere: vēnisse sē invītōs, ēiectōs domō; sī suam grātiam Rōmānī velint, posse iīs ūtilēs esse amīcōs; vel sibi agrōs attribuant vel patiantur eōs tenēre quōs armīs possēderint. Sēsē ūnīs Suēbīs concēdere, quibus nē dī quidem immortālēs parēs esse possint; reliquum quidem in terrīs esse nēminem quem nōn superāre possint.

8. Ad haec Caesar quae vīsum est respondit; sed exitus fuit ōrātiōnis: Sibi nūllam cum iīs amīcitiam esse posse, sī in Galliā remanērent; neque vērum esse, quī suōs fīnēs tuērī nōn potuerint, aliēnōs occupāre, neque ūllōs in Galliā vacāre agrōs quī darī tantae praesertim multitūdinī sine iniūriā possint; sed licēre, sī velint, in Ubiōrum fīnibus cōnsīdere, quōrum sint lēgātī apud sē et dē Suēbōrum iniūriīs querantur et ā sē auxilium petant; hoc sē Ubiīs imperātūrum.

9. Lēgātī haec sē ad suōs relātūrōs dīxērunt et rē dēlīberātā post diem tertium ad Caesarem reversūrōs; intereā nē propius sē castra movēret petiērunt. Nē id quidem Caesar ab sē impetrārī posse dīxit. Cognōverat enim magnam partem equitātūs ab iīs aliquot diēbus ante praedandī frūmentandīque causā ad Ambivaritōs trāns Mosam missam; hōs exspectārī equitēs atque eius reī causā moram interpōnī arbitrābātur.

10. Mosa prōfluit ex monte Vosegō, quī est in fīnibus Lingonum, et parte quādam ex Rhēnō receptā, quae appellātur Vacalus, īnsulam efficit Batāvōrum neque longius inde mīlibus passuum LXXX in Ōceanum īnfluit. Rhēnus autem oritur ex Lepontiīs, quī Alpēs incolunt, et longō spatiō per fīnēs Nantuātium, Helvētiōrum, Sēquanōrum, Mediomatricōrum, Tribocōrum, Trēverōrum citātus fertur; et, ubi Ōceanō appropinquāvit, in plūrēs diffluit partēs multīs ingentibusque īnsulīs effectīs, quārum pars magna ā ferīs barbarīsque nātiōnibus incolitur, ex quibus sunt quī piscibus atque ōvīs avium vīvere exīstimantur, multīsque capitibus in Ōceanum īnfluit.

11. Caesar cum ab hoste nōn amplius mīlibus passuum XII abesset, ut erat cōnstitūtum, ad eum lēgātī revertuntur; quī in itinere congressī magnopere nē longius prōgrederētur ōrābant. Cum id nōn impetrāssent, petēbant utī ad eōs equitēs quī agmen antecessissent praemitteret eōsque pugnā prohibēret, sibique ut potestātem faceret in Ubiōs lēgātōs mittendī; quōrum sī prīncipēs ac senātus sibi iūre iūrandō fidem fēcisset, eā condiciōne quae ā Caesare ferrētur sē ūsūrōs ostendēbant; ad hās rēs cōnficiendās sibi trīduī spatium daret. Haec omnia Caesar eōdem illō pertinēre arbitrābātur, ut trīduī morā interpositā equitēs eōrum quī abessent reverterentur; tamen sē nōn longius mīlibus passuum quattuor aquātiōnis causā prōcessūrum eō diē dīxit; hūc posterō diē quam frequentissimī convenīrent, ut dē eōrum postulātīs cognōsceret. Interim ad praefectōs, quī cum omnī equitātū antecesserant, mittit quī nūntiārent nē hostēs proeliō lacesserent et, sī ipsī lacesserentur, sustinērent quoad ipse cum exercitū propius accessisset.

12. At hostēs ubi prīmum nostrōs equitēs cōnspexērunt, quōrum erat quīnque mīlium numerus, cum ipsī nōn amplius octingentōs equitēs habērent, quod iī quī frūmentandī causā erant trāns Mosam profectī nōndum redierant, nihil timentibus nostrīs, quod lēgātī eōrum paulō ante ā Caesare discesserant atque is diēs indūtiīs erat ab hīs petītus, impetū factō celeriter nostrōs perturbāvērunt; rūrsus hīs resistentibus cōnsuētūdine

suā ad pedēs dēsiluērunt, suffossīsque equīs complūribusque nostrīs dēiectīs reliquōs in fugam coniēcērunt, atque ita perterritōs ēgērunt ut nōn prius fugā dēsisterent quam in cōnspectum agminis nostrī vēnissent. In eō proeliō ex equitibus nostrīs interficiuntur quattuor et septuāgintā, in hīs vir fortissimus, Pīsō Aquītānus, amplissimō genere nātus, cuius avus in cīvitāte suā rēgnum obtinuerat amīcus ā senātū nostrō appellātus. Hic cum frātrī interclūsō ab hostibus auxilium ferret, illum ex perīculō ēripuit, ipse equō vulnerātō dēiectus quoad potuit fortissimē restitit; cum circumventus multīs vulneribus acceptīs cecidisset, atque id frāter, quī iam proeliō excesserat, procul animadvertisset, incitātō equō sē hostibus obtulit atque interfectus est.

13. Hōc factō proeliō Caesar neque iam sibi lēgātōs audiendōs neque condiciōnēs accipiendās arbitrābātur ab iīs quī per dolum atque īnsidiās petītā pāce ultrō bellum intulissent; exspectāre vērō dum hostium cōpiae augērentur equitātusque reverterētur summae dēmentiae esse iūdicābat; et cognitā Gallōrum īnfirmitāte quantum iam apud eōs hostēs ūnō proeliō auctōritātis essent cōnsecūtī sentiēbat; quibus ad cōnsilia capienda nihil spatī dandum exīstimābat. Hīs cōnstitūtīs rēbus et cōnsiliō cum lēgātīs et quaestōre commūnicātō, nē quem diem pugnae praetermitteret, opportūnissima rēs accidit, quod postrīdiē eius diēī māne eādem et perfidiā et simulātiōne ūsī Germānī frequentēs, omnibus prīncipibus maiōribusque nātū adhibitīs, ad eum in castra vēnērunt, simul, ut dīcēbātur, suī pūrgandī causā, quod, contrā atque esset dictum et ipsī petīssent, proelium prīdiē commīsissent, simul ut, sī quid possent, dē indūtiīs fallendō impetrārent. Quōs sibi Caesar oblātōs gāvīsus illōs retinērī iussit; ipse omnēs cōpiās castrīs ēdūxit equitātumque, quod recentī proeliō perterritum esse exīstimābat, agmen subsequī iussit.

14. Aciē triplicī īnstitūtā et celeriter VIII mīlium itinere cōnfectō prius ad hostium castra pervēnit quam quid agerētur Germānī sentīre possent. Quī omnibus rēbus subitō perterritī,

et celeritāte adventūs nostrī et discessū suōrum, neque cōnsilī habendī neque arma capiendī spatiō datō, perturbantur cōpiāsne adversus hostem dūcere, an castra dēfendere, an fugā salūtem petere praestāret. Quōrum timor cum fremitū et concursū significārētur, mīlitēs nostrī prīstinī diēī perfidiā incitātī in castra irrūpērunt. Quō locō quī celeriter arma capere potuērunt paulisper nostrīs restitērunt atque inter carrōs impedīmentaque proelium commīsērunt; at reliqua multitūdō puerōrum mulierumque (nam cum omnibus suīs domō excesserant Rhēnumque trānsierant) passim fugere coepit; ad quōs cōnsectandōs Caesar equitātum mīsit.

15. Germānī post tergum clāmōre audītō, cum suōs interficī vidērent, armīs abiectīs signīsque mīlitāribus relictīs sē ex castrīs ēiēcērunt, et cum ad cōnfluentem Mosae et Rhēnī pervēnissent, reliquā fugā dēspērātā magnō numerō interfectō reliquī sē in flūmen praecipitāvērunt atque ibi timōre, lassitūdine, vī flūminis oppressī periērunt. Nostrī ad ūnum omnēs incolumēs perpaucīs vulnerātīs ex tantī bellī timōre, cum hostium numerus capitum CCCCXXX mīlium fuisset, sē in castra recēpērunt. Caesar iīs quōs in castrīs retinuerat discēdendī potestātem fēcit. Illī supplicia cruciātūsque Gallōrum veritī, quōrum agrōs vexāverant, remanēre sē apud eum velle dīxērunt. Hīs Caesar lībertātem concessit.

16. Germānicō bellō cōnfectō multīs dē causīs Caesar statuit sibi Rhēnum esse trānseundum; quārum illa fuit iūstissima, quod, cum vidēret Germānōs tam facile impellī ut in Galliam venīrent, suīs quoque rēbus eōs timēre voluit, cum intellegerent et posse et audēre populī Rōmānī exercitum Rhēnum trānsīre. Accessit etiam quod illa pars equitātūs Usipetum et Tēncterōrum quam suprā commemorāvī praedandī frūmentandīque causā Mosam trānsīsse neque proeliō interfuisse post fugam suōrum sē trāns Rhēnum in fīnēs Sugambrōrum recēperat sēque cum hīs coniūnxerat. | Ad quōs cum Caesar nūntiōs mīsisset quī postulārent eōs quī sibi Galliaeque bellum intulissent sibi dēderent, respondērunt: Populī

Rōmānī imperium Rhēnum fīnīre; sī sē invītō Germānōs in Galliam trānsīre nōn aequum exīstimāret, cūr suī quicquam esse imperī aut potestātis trāns Rhēnum postulāret? Ubiī autem, quī ūnī ex Trānsrhēnānīs ad Caesarem lēgātōs mīserant, amīcitiam fēcerant, obsidēs dederant, magnopere ōrābant ut sibi auxilium ferret, quod graviter ab Suēbīs premerentur; vel, sī id facere occupātiōnibus reī pūblicae prohibērētur, exercitum modo Rhēnum trānsportāret: id sibi ad auxilium spemque reliquī temporis satis futūrum. Tantum esse nōmen atque opīniōnem eius exercitūs, Ariovistō pulsō et hōc novissimō proeliō factō, etiam ad ultimās Germānōrum nātiōnēs, utī opīniōne amīcitiae populī Rōmānī tūtī esse possent. Nāvium magnam cōpiam ad trānsportandum exercitum pollicēbantur.

17. Caesar hīs dē causīs quās commemorāvī Rhēnum trānsīre dēcrēverat; sed nāvibus trānsīre neque satis tūtum esse arbitrābātur, neque suae neque populī Rōmānī dignitātis esse statuēbat. Itaque, etsī summa difficultās faciendī pontis prōpōnēbātur propter lātitūdinem, rapiditātem, altitūdinemque flūminis, tamen id sibi contendendum aut aliter nōn trādūcendum exercitum exīstimābat. Ratiōnem pontis hanc īnstituit. Tigna bīna sēsquipedālia paulum ab īmō praeacūta dīmēnsa ad altitūdinem flūminis intervāllō pedum duōrum inter sē iungēbat. Haec cum māchinātiōnibus immissa in flūmen dēfīxerat fistūcīsque adēgerat, nōn sublicae modō dērēctē ad perpendiculum, sed prōnē ac fastīgātē, ut secundum nātūram flūminis prōcumberent, iīs item contrāria duo ad eundem modum iūncta intervāllō pedum quadrāgēnum ab īnferiōre parte contrā vim atque impetum flūminis conversa statuēbat. Haec utraque, īnsuper bipedālibus trabibus immissīs, quantum eōrum tignōrum iūnctūra distābat, bīnīs utrimque fībulīs ab extrēmā parte distinēbantur; quibus disclūsīs atque in contrāriam partem revīnctīs tanta erat operis firmitūdō atque ea rērum nātūra ut, quō maior vīs aquae sē incitāvisset, hōc artius

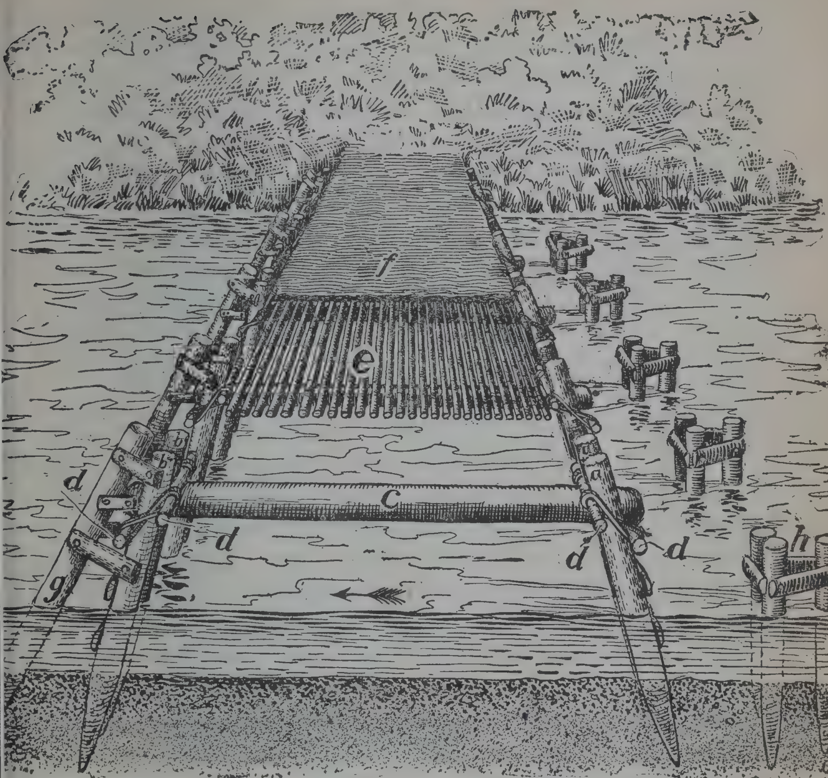

FIG. 147
CAESAR'S BRIDGE

a, a, *tigna bīna*, l. 8
b, b, *iīs contrāria duo (tigna)*, l. 13
c, *bipedālis trabs*, l. 16
d, d, d, d, *fībulae*, l. 17
e, *dērēcta māteria*, l. 21
f, *longuriī crātēsque*, l. 22
g, *sublica oblīquē ācta*, l. 23
h, *aliae (sublicae) suprā pontem*, l. 25

illigāta tenērentur. Haec dērēctā māteriā iniectā contegēbantur ac longuriīs crātibusque cōnsternēbantur; ac nihilō sētius sublicae et ad īnferiōrem partem flūminis oblīquē agēbantur, quae prō ariete subiectae et cum omnī opere coniūnctae vim flūminis exciperent, et aliae item suprā pontem mediocrī spa-

tiō, ut, sī arborum truncī sīve nāvēs dēiciendī operis causā essent ā barbarīs missae, hīs dēfēnsōribus eārum rērum vīs minuerētur, neu pontī nocērent.

18. Diēbus decem quibus māteria coepta erat comportārī omnī opere effectō exercitus trādūcitur. Caesar ad utramque partem pontis firmō praesidiō relictō in fīnēs Sugambrōrum contendit. Interim ā complūribus cīvitātibus ad eum lēgātī veniunt; quibus pācem atque amīcitiam petentibus līberāliter respondet obsidēsque ad sē addūcī iubet. At Sugambrī ex eō tempore quō pōns īnstituī coeptus est fugā comparātā, hortantibus iīs quōs ex Tēncterīs atque Usipetibus apud sē habēbant, fīnibus suīs excesserant suaque omnia exportāverant sēque in sōlitūdinem ac silvās abdiderant.

19. Caesar paucōs diēs in eōrum fīnibus morātus, omnibus vīcīs aedificiīsque incēnsīs frūmentīsque succīsīs, sē in fīnēs Ubiōrum recēpit, atque hīs auxilium suum pollicitus, sī ā Suēbīs premerentur, haec ab iīs cognōvit: Suēbōs, posteāquam per explōrātōrēs pontem fierī comperissent, mōre suō conciliō habitō nūntiōs in omnēs partēs dīmīsisse utī dē oppidīs dēmigrārent, līberōs, uxōrēs, suaque omnia in silvīs dēpōnerent, atque omnēs quī arma ferre possent ūnum in locum convenīrent; hunc esse dēlēctum medium ferē regiōnum eārum quās Suēbī obtinērent; hīc Rōmānōrum adventum exspectāre atque ibi dēcertāre cōnstituisse. Quod ubi Caesar comperit, omnibus iīs rēbus cōnfectīs quārum rērum causā trādūcere exercitum cōnstituerat, ut Germānīs metum iniceret, ut Sugambrōs ulcīscerētur, ut Ubiōs obsidiōne līberāret, diēbus omnīnō XVIII trāns Rhēnum cōnsūmptīs, satis et ad laudem et ad ūtilitātem prōfectum arbitrātus sē in Galliam recēpit pontemque rescidit.

20. Exiguā parte aestātis reliquā Caesar, etsī in hīs locīs, quod omnis Gallia ad septentriōnēs vergit, mātūrae sunt hiemēs, tamen in Britanniam proficīscī contendit, quod omnibus ferē Gallicīs bellīs hostibus nostrīs inde subministrāta auxilia intellegēbat et, sī tempus ad bellum gerendum dēficeret, tamen

magnō sibi ūsuī fore arbitrābātur, sī modo īnsulam adīsset, genus hominum perspexisset, loca, portūs, aditūs cognōvisset; quae omnia ferē Gallīs erant incognita. Neque enim temerē praeter mercātōrēs illō adit quisquam, neque hīs ipsīs quicquam

CAESAR'S FIRST INVASION OF BRITAIN

praeter ōram maritimam atque eās regiōnēs quae sunt contrā Galliam nōtum est. Itaque vocātīs ad sē undique mercātōribus neque quanta esset īnsulae magnitūdō, neque quae aut quantae nātiōnēs incolerent, neque quem ūsum bellī habērent aut quibus īnstitūtīs ūterentur, neque quī essent ad maiōrum nāvium multitūdinem idōneī portūs reperīre poterat.

21. Ad haec cognōscenda, priusquam perīculum faceret, idōneum esse arbitrātus C. Volusēnum cum nāvī longā praemittit. Huic mandat ut explōrātīs omnibus rēbus ad sē quam prīmum revertātur. Ipse cum omnibus cōpiīs in Morinōs proficīscitur, quod inde erat brevissimus in Britanniam trāiectus. Hūc nāvēs undique ex fīnitimīs regiōnibus et quam superiōre aestāte ad Veneticum bellum fēcerat classem iubet convenīre. Interim, cōnsiliō eius cognitō et per mercātōrēs

perlātō ad Britannōs, ā complūribus īnsulae cīvitātibus ad eum lēgātī veniunt quī polliceantur obsidēs dare atque imperiō populī Rōmānī obtemperāre. Quibus audītīs līberāliter pollicitus hortātusque ut in eā sententiā permanērent eōs domum remittit et cum iīs ūnā Commium, quem ipse Atrebātibus superātīs rēgem ibi cōnstituerat, cuius et virtūtem et cōnsilium probābat et quem sibi fidēlem esse arbitrābātur, cuiusque auctōritās in hīs regiōnibus magnī habēbātur, mittit. Huic imperat quās possit adeat cīvitātēs, hortēturque ut populī Rōmānī fidem sequantur, sēque celeriter eō ventūrum nūntiet. Volusēnus perspectīs regiōnibus, quantum eī facultātis darī potuit quī nāvī ēgredī ac sē barbarīs committere nōn audēret, quīntō diē ad Caesarem revertitur quaeque ibi perspexisset renūntiat.

22. Dum in hīs locīs Caesar nāvium parandārum causā morātur, ex magnā parte Morinōrum ad eum lēgātī vēnērunt quī sē dē superiōris temporis cōnsiliō excūsārent, quod hominēs barbarī et nostrae cōnsuētūdinis imperītī bellum populō Rōmānō fēcissent, sēque ea quae imperāsset factūrōs pollicērentur. Hoc sibi Caesar satis opportūnē accidisse arbitrātus, quod neque post tergum hostem relinquere volēbat neque bellī gerendī propter annī tempus facultātem habēbat neque hās tantulārum rērum occupātiōnēs Britanniae antepōnendās iūdicābat, magnum iīs numerum obsidum imperat. Quibus adductīs eōs in fidem recipit. Nāvibus circiter LXXX onerāriīs coāctīs contractīsque, quot satis esse ad duās trānsportandās legiōnēs exīstimābat, quod praetereā nāvium longārum habēbat quaestōrī, lēgātīs, praefectīsque distribuit. Hūc accēdēbant XVIII onerāriae nāvēs, quae ex eō locō ā mīlibus passuum octō ventō tenēbantur quōminus in eundem portum venīre possent; hās equitibus distribuit. Reliquum exercitum Titūriō Sabīnō et Aurunculeiō Cottae lēgātīs in Menapiōs atque in eōs pāgōs Morinōrum ā quibus ad eum lēgātī nōn vēnerant dūcendum dedit; Sulpicium Rūfum lēgātum cum eō praesidiō quod satis esse arbitrābātur portum tenēre iussit.

23. Hīs cōnstitūtīs rēbus nactus idōneam ad nāvigandum tempestātem tertiā ferē vigiliā solvit equitēsque in ulteriōrem portum prōgredī et nāvēs cōnscendere et sē sequī iussit. Ā quibus cum paulō tardius esset administrātum, ipse hōrā diēī circiter quārtā cum prīmīs nāvibus Britanniam attigit atque ibi in omnibus collibus expositās hostium cōpiās armātās cōnspexit. Cuius locī haec erat nātūra atque ita montibus angustē mare continēbātur utī ex locīs superiōribus in lītus tēlum adigī posset. Hunc ad ēgrediendum nēquāquam idōneum locum arbitrātus, dum reliquae nāvēs eō convenīrent, ad hōram nōnam in ancorīs exspectāvit. Interim lēgātīs tribūnīsque mīlitum convocātīs, et quae ex Volusēnō cognōvisset et quae fierī vellet ostendit, monuitque, ut reī mīlitāris ratiō, maximēque ut maritimae rēs postulārent, ut, cum celerem atque īnstabilem mōtum habērent, ad nūtum et ad tempus omnēs rēs ab iīs administrārentur. Hīs dīmissīs et ventum et aestum ūnō tempore nactus secundum, datō signō et sublātīs ancorīs, circiter mīlia passuum septem ab eō locō prōgressus apertō ac plānō lītore nāvēs cōnstituit.

24. At barbarī cōnsiliō Rōmānōrum cognitō, praemissō equitātū et essedāriīs, quō plērumque genere in proeliīs ūtī cōnsuērunt, reliquīs cōpiīs subsecūtī nostrōs nāvibus ēgredī prohibēbant. Erat ob hās causās summa difficultās, quod nāvēs propter magnitūdinem nisi in altō cōnstituī nōn poterant, mīlitibus autem ignōtīs locīs, impedītīs manibus, magnō et gravī onere armōrum pressīs simul et dē nāvibus dēsiliendum et in flūctibus cōnsistendum et cum hostibus erat pugnandum, cum illī aut ex āridō aut paulum in aquam prōgressī, omnibus membrīs expedītīs, nōtissimīs locīs audācter tēla conicerent et equōs īnsuēfactōs incitārent. Quibus rēbus nostrī perterritī atque huius omnīnō generis pugnae imperītī nōn eādem alacritāte ac studiō quō in pedestribus ūtī proeliīs cōnsuērant ūtēbantur.

25. Quod ubi Caesar animadvertit, nāvēs longās, quārum et speciēs erat barbarīs inūsitātior et mōtus ad ūsum expedītior, paulum removērī ab onerāriīs nāvibus et rēmīs incitārī et ad

latus apertum hostium cōnstituī atque inde fundīs, sagittīs, tormentīs hostēs prōpellī ac submovērī iussit; quae rēs magnō ūsuī nostrīs fuit. Nam et nāvium figūrā et rēmōrum mōtū et inūsitātō genere tormentōrum permōtī barbarī cōnstitērunt ac paulum etiam pedem rettulērunt. Atque nostrīs mīlitibus cūnctantibus, maximē propter altitūdinem maris, quī decimae legiōnis aquilam ferēbat, obtestātus deōs ut ea rēs legiōnī fēlīciter ēvenīret, "Dēsilīte," inquit, "commīlitōnēs, nisi vultis aquilam hostibus prōdere; ego certē meum reī pūblicae atque imperātōrī officium praestiterō." Hoc cum vōce magnā dīxisset, sē ex nāvī prōiēcit atque in hostēs aquilam ferre coepit. Tum nostrī, cohortātī inter sē nē tantum dēdecus admitterētur, ūniversī ex nāvī dēsiluērunt. Hōs item ex proximīs nāvibus cum cōnspexissent, subsecūtī hostibus appropinquāvērunt.

26. Pugnātum est ab utrīsque ācriter. Nostrī tamen, quod neque ōrdinēs servāre neque firmiter īnsistere neque signa subsequī poterant, atque alius aliā ex nāvī quibuscumque signīs occurrerat sē aggregābat, magnopere perturbābantur; hostēs vērō, nōtīs omnibus vadīs, ubi ex lītore aliquōs singulārēs ex nāvī ēgredientēs cōnspexerant, incitātīs equīs impedītōs adoriēbantur, plūrēs paucōs circumsistēbant, aliī ab latere apertō in ūniversōs tēla coniciēbant. Quod cum animadvertisset, Caesar scaphās longārum nāvium, item speculātōria nāvigia mīlitibus complērī iussit et, quōs labōrantēs cōnspexerat, hīs subsidia submittēbat. Nostrī, simul in āridō cōnstitērunt, suīs omnibus cōnsecūtīs in hostēs impetum fēcērunt atque eōs in fugam dedērunt; neque longius prōsequī potuērunt, quod equitēs cursum tenēre atque īnsulam capere nōn potuerant. Hoc ūnum ad prīstinam fortūnam Caesarī dēfuit.

27. Hostēs proeliō superātī, simul atque sē ex fugā recēpērunt, statim ad Caesarem lēgātōs dē pāce mīsērunt; sēsē obsidēs datūrōs quaeque imperāsset factūrōs pollicitī sunt. Ūnā cum hīs lēgātīs Commius Atrebās vēnit, quem suprā dēmōnstrāveram ā Caesare in Britanniam praemissum. Hunc illī ē nāvī ēgressum, cum ad eōs ōrātōris modō Caesaris mandāta dēferret, comprehenderant atque in vincula coniēcerant; tum

proeliō factō remīsērunt, et in petendā pāce eius reī culpam in multitūdinem contulērunt et propter imprūdentiam ut ignōscerētur petīvērunt. Caesar questus quod, cum ultrō in continentem lēgātīs missīs pācem ab sē petīssent, bellum sine causā intulissent, ignōscere sē imprūdentiae dīxit obsidēsque imperāvit; quōrum illī partem statim dedērunt, partem ex longinquiōribus locīs arcessītam paucīs diēbus sēsē datūrōs dīxērunt. Intereā suōs remigrāre in agrōs iussērunt, prīncipēsque undique convenīre et sē cīvitātēsque suās Caesarī commendāre coepērunt.

28. Hīs rēbus pāce cōnfirmātā, post diem quārtum quam est in Britanniam ventum nāvēs XVIII, dē quibus suprā dēmōnstrātum est, quae equitēs sustulerant, ex superiōre portū lēnī ventō solvērunt. Quae cum appropinquārent Britanniae et ex castrīs vidērentur, tanta tempestās subitō coorta est ut nūlla eārum cursum tenēre posset, sed aliae eōdem unde erant profectae referrentur, aliae ad īnferiōrem partem īnsulae, quae est propius sōlis occāsum, magnō suō cum perīculō dēicerentur; quae tamen ancorīs iactīs, cum flūctibus complērentur, necessāriō adversā nocte in altum prōvectae continentem petiērunt.

29. Eādem nocte accidit ut esset lūna plēna, quī diēs maritimōs aestūs maximōs in Ōceanō efficere cōnsuēvit; nostrīsque id erat incognitum. Ita ūnō tempore et longās nāvēs, quās in āridum subdūxerat, aestus complēbat, et onerāriās, quae ad ancorās erant dēligātae, tempestās afflīctābat, neque ūlla nostrīs facultās aut administrandī aut auxiliandī dabātur. Complūribus nāvibus frāctīs, reliquae cum essent fūnibus, ancorīs, reliquīsque armāmentīs āmissīs ad nāvigandum inūtilēs, magna, id quod necesse erat accidere, tōtīus exercitūs perturbātiō facta est. Neque enim nāvēs erant aliae quibus reportārī possent, et omnia deerant quae ad reficiendās nāvēs erant ūsuī, et, quod omnibus cōnstābat hiemārī in Galliā oportēre, frūmentum in hīs locīs in hiemem prōvīsum nōn erat.

30. Quibus rēbus cognitīs prīncipēs Britanniae, quī post proelium ad Caesarem convēnerant, inter sē collocūtī, cum et equitēs et nāvēs et frūmentum Rōmānīs deesse intellegerent

et paucitātem mīlitum ex castrōrum exiguitāte cognōscerent, quae hōc erant etiam angustiōra, quod sine impedīmentīs Caesar legiōnēs trānsportāverat, optimum factū esse dūxērunt rebelliōne factā frūmentō commeātūque nostrōs prohibēre et rem in hiemem prōdūcere, quod hīs superātīs aut reditū interclūsīs nēminem posteā bellī īnferendī causā in Britanniam trānsitūrum cōnfīdēbant. Itaque paulātim ex castrīs discēdere et suōs clam ex agrīs dēdūcere coepērunt.

31. At Caesar, etsī nōndum eōrum cōnsilia cognōverat, tamen et ex ēventū nāvium suārum et ex eō, quod obsidēs dare intermīserant, fore id quod accidit suspicābātur. Itaque ad omnēs cāsūs subsidia comparābat. Nam et frūmentum ex agrīs cotīdiē in castra cōnferēbat et quae gravissimē afflīctae erant nāvēs, eārum māteriā atque aere ad reliquās reficiendās ūtēbātur et quae ad eās rēs erant ūsuī ex continentī comparārī iubēbat. Itaque, cum summō studiō ā mīlitibus administrārētur, duodecim nāvibus āmissīs, reliquīs ut nāvigārī commodē posset effēcit.

32. Dum ea geruntur, legiōne ex cōnsuētūdine ūnā frūmentātum missā, quae appellābātur septima, neque ūllā ad id tempus bellī suspīciōne interpositā, cum pars hominum in agrīs remanēret, pars etiam in castra ventitāret, iī quī prō portīs castrōrum in statiōne erant Caesarī nūntiāvērunt pulverem maiōrem quam cōnsuētūdō ferret in eā parte vidērī quam in partem legiō iter fēcisset. Caesar id quod erat suspicātus, aliquid novī ā barbarīs initum cōnsilī, cohortēs quae in statiōnibus erant sēcum in eam partem proficīscī, ex reliquīs duās in statiōnem succēdere, reliquās armārī et cōnfestim sēsē subsequī iussit. Cum paulō longius ā castrīs prōcessisset, suōs ab hostibus premī atque aegrē sustinēre et cōnfertā legiōne ex omnibus partibus tēla conicī animadvertit. Nam quod, omnī ex reliquīs partibus dēmessō frūmentō, pars ūna erat reliqua, suspicātī hostēs hūc nostrōs esse ventūrōs noctū in silvīs dēlituerant; tum dispersōs dēpositīs armīs in metendō occupātōs subitō adortī paucīs interfectīs reliquōs incertīs ōrdinibus perturbāverant, simul equitātū atque essedīs circumdederant.

33. Genus hoc est ex essedīs pugnae. Prīmō per omnēs partēs perequitant et tēla coniciunt atque ipsō terrōre equōrum et strepitū rotārum ōrdinēs plērumque perturbant, et cum sē inter equitum turmās īnsinuāvērunt, ex essedīs dēsiliunt et pedibus proeliantur. Aurīgae interim paulum ex proeliō excēdunt atque ita currūs collocant ut, sī illī ā multitūdine hostium premantur, expedītum ad suōs receptum habeant. Ita mōbilitātem equitum, stabilitātem peditum in proeliīs praestant; ac tantum ūsū et cotīdiānā exercitātiōne efficiunt utī in dēclīvī ac praecipitī locō incitātōs equōs sustinēre et brevī moderārī ac flectere et per tēmōnem percurrere et in iugō īnsistere et sē inde in currūs citissimē recipere cōnsuērint.

34. Quibus rēbus perturbātīs nostrīs tempore opportūnissimō Caesar auxilium tulit; namque eius adventū hostēs cōnstitērunt, nostrī sē ex timōre recēpērunt. Quō factō ad lacessendum hostem et ad committendum proelium aliēnum esse tempus arbitrātus suō sē locō continuit et brevī tempore intermissō in castra legiōnēs redūxit. Dum haec geruntur, nostrīs omnibus occupātīs, quī erant in agrīs reliquī discessērunt. Secūtae sunt continuōs complūrēs diēs tempestātēs quae et nostrōs in castrīs continērent et hostem ā pugnā prohibērent. Interim barbarī nūntiōs in omnēs partēs dīmīsērunt paucitātemque nostrōrum mīlitum suīs praedicāvērunt et quanta praedae faciendae atque in perpetuum suī līberandī facultās darētur, sī Rōmānōs castrīs expulissent, dēmōnstrāvērunt. Hīs rēbus celeriter magnā multitūdine peditātūs equitātūsque coāctā, ad castra vēnērunt.

35. Caesar etsī idem quod superiōribus diēbus acciderat fore vidēbat, ut, sī essent hostēs pulsī, celeritāte perīculum effugerent, tamen nactus equitēs circiter trīgintā, quōs Commius Atrebās, dē quō ante dictum est, sēcum trānsportāverat, legiōnēs in aciē prō castrīs cōnstituit. Commissō proeliō diūtius nostrōrum mīlitum impetum hostēs ferre nōn potuērunt ac terga vertērunt. Quōs tantō spatiō secūtī quantum cursū et vīribus efficere potuērunt, complūrēs ex iīs occīdērunt, deinde omnibus longē lātēque aedificiīs incēnsīs sē in castra recēpērunt.

36. Eōdem diē lēgātī ab hostibus missī ad Caesarem dē pāce vēnērunt. Hīs Caesar numerum obsidum quem ante imperāverat duplicāvit eōsque in continentem addūcī iussit, quod propinquō diē aequinoctī īnfirmīs nāvibus hiemī nāvigātiōnem subiciendam nōn exīstimābat. Ipse idōneam tempestātem nactus paulō post mediam noctem nāvēs solvit; quae omnēs incolumēs ad continentem pervēnērunt; sed ex iīs onerāriae duae eōsdem portūs quōs reliquae capere nōn potuērunt et paulō īnfrā dēlātae sunt.

37. Quibus ex nāvibus cum essent expositī mīlitēs circiter trecentī atque in castra contenderent, Morinī, quōs Caesar in Britanniam proficīscēns pācātōs relīquerat, spē praedae adductī prīmō nōn ita magnō suōrum numerō circumstetērunt ac, sī sē interficī nōllent, arma pōnere iussērunt. Cum illī orbe factō sēsē dēfenderent, celeriter ad clāmōrem hominum circiter mīlia sex convēnērunt. Quā rē nūntiātā Caesar omnem ex castrīs equitātum suīs auxiliō mīsit. Interim nostrī mīlitēs impetum hostium sustinuērunt atque amplius hōrīs quattuor fortissimē pugnāvērunt et paucīs vulneribus acceptīs complūrēs ex iīs occīdērunt. Posteā vērō quam equitātus noster in cōnspectum vēnit, hostēs abiectīs armīs terga vertērunt magnusque eōrum numerus est occīsus.

38. Caesar posterō diē T. Labiēnum lēgātum cum iīs legiōnibus quās ex Britanniā redūxerat in Morinōs, quī rebelliōnem fēcerant, mīsit. Quī cum propter siccitātēs palūdum quō sē reciperent nōn habērent, quō perfugiō superiōre annō erant ūsī, omnēs ferē in potestātem Labiēnī vēnērunt. At Q. Titūrius et L. Cotta lēgātī, quī in Menapiōrum fīnēs legiōnēs dūxerant, omnibus eōrum agrīs vāstātīs, frūmentīs succīsīs, aedificiīs incēnsīs, quod Menapiī sē omnēs in dēnsissimās silvās abdiderant, sē ad Caesarem recēpērunt. Caesar in Belgīs omnium legiōnum hīberna cōnstituit. Eō duae omninō cīvitātēs ex Britanniā obsidēs mīsērunt, reliquae neglēxērunt. Hīs rēbus gestīs ex litterīs Caesaris diērum vīgintī supplicātiō ā senātū dēcrēta est.

COMMENTARIUS QUINTUS

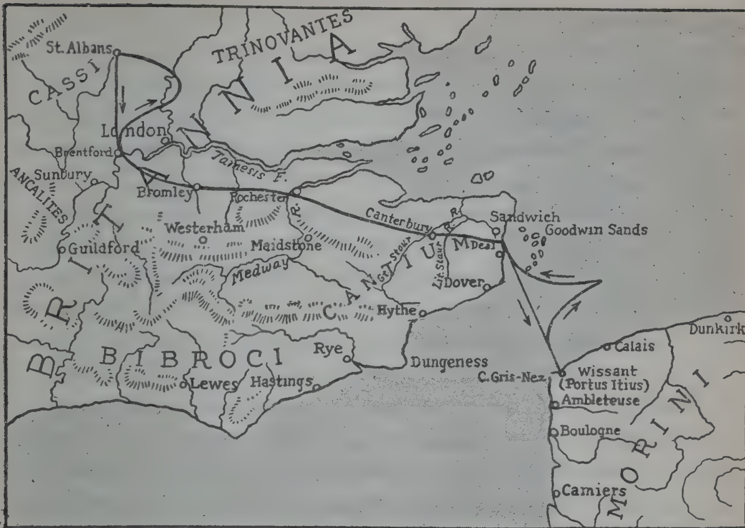
1. L. Domitiō Ap. Claudiō cōnsulibus, discēdēns ab hībernīs Caesar in Ītaliam, ut quotannīs facere cōnsuērat, lēgātīs imperat quōs legiōnibus praefēcerat utī quam plūrimās possent hieme nāvēs aedificandās veterēsque reficiendās cūrent. Eārum modum fōrmamque dēmōnstrat. Ad celeritātem onerandī subductiōnisque paulō facit humiliōrēs quam quibus in nostrō marī ūtī cōnsuēvimus, atque id eō magis quod propter crēbrās commūtātiōnēs aestuum minus magnōs ibi flūctūs fierī cognōverat; ad onera ac multitūdinem iūmentōrum trānsportandam paulō lātiōrēs quam quibus in reliquīs ūtimur maribus. Hās omnēs āctuāriās imperat fierī, quam ad rem multum humilitās adiuvat. Ea quae sunt ūsuī ad armandās nāvēs ex Hispāniā apportārī iubet. Ipse conventibus Galliae citeriōris perāctīs in Īllyricum proficīscitur, quod ā Pīrūstīs fīnitimam partem prōvinciae incursiōnibus vāstārī audiēbat. Eō cum vēnisset, cīvitātibus mīlitēs imperat certumque in locum convenīre iubet. Quā rē nūntiātā Pīrūstae lēgātōs ad eum mittunt quī doceant nihil eārum rērum pūblicō factum cōnsiliō, sēsēque parātōs esse dēmōnstrent omnibus ratiōnibus dē iniūriīs satisfacere. Perceptā ōrātiōne eōrum, Caesar obsidēs imperat eōsque ad certam diem addūcī iubet; nisi ita fēcerint, sēsē bellō cīvitātem persecūtūrum dēmōnstrat. Iīs ad diem adductīs, ut imperāverat, arbitrōs inter cīvitātēs dat quī lītem aestiment poenamque cōnstituant.

2. Hīs cōnfectīs rēbus conventibusque perāctīs, in citeriōrem Galliam revertitur atque inde ad exercitum proficīscitur. Eō cum vēnisset, circumitīs omnibus hībernīs, singulārī mīlitum studiō in summā omnium rērum inopiā circiter DC eius

generis cuius suprā dēmōnstrāvimus nāvēs et longās XXVIII invenit īnstrūctās, neque multum abesse ab eō quīn paucīs diēbus dēdūcī possint. Collaudātīs mīlitibus atque iīs quī negōtiō praefuerant, quid fierī velit ostendit atque omnēs ad portum Itium convenīre iubet, quō ex portū commodissimum in Britanniam trāiectum esse cognōverat, circiter mīlium passuum XXX ā continentī; huic reī quod satis esse vīsum est mīlitum relinquit. Ipse cum legiōnibus expedītīs IIII et equitibus DCCC in fīnēs Trēverōrum proficīscitur, quod hī neque ad concilia veniēbant neque imperiō parēbant Germānōsque Trānsrhēnānōs sollicitāre dīcēbantur.

3. Haec cīvitās longē plūrimum tōtīus Galliae equitātū valet magnāsque habet cōpiās peditum Rhēnumque, ut suprā dēmōnstrāvimus, tangit. In eā cīvitāte duo dē prīncipātū inter sē contendēbant, Indutiomārus et Cingetorīx; ex quibus alter, simul atque dē Caesaris legiōnumque adventū cognitum est, ad eum vēnit, sē suōsque omnēs in officiō futūrōs neque ab amīcitiā populī Rōmānī dēfectūrōs cōnfirmāvit, quaeque in Trēverīs gererentur ostendit. At Indutiomārus equitātum peditātumque cōgere, iīsque quī per aetātem in armīs esse nōn poterant in silvam Arduennam abditīs, quae ingentī magnitūdine per mediōs fīnēs Trēverōrum ā flūmine Rhēnō ad initium Rēmōrum pertinet, bellum parāre īnstituit. Sed posteāquam nōn nūllī prīncipēs ex eā cīvitāte, et auctōritāte Cingetorīgis adductī et adventū nostrī exercitūs perterritī, ad Caesarem vēnērunt et dē suīs prīvātīs rēbus ab eō petere coepērunt, quoniam cīvitātī cōnsulere nōn possent, veritus nē ab omnibus dēsererētur, lēgātōs ad Caesarem mittit: Sēsē idcircō ab suīs discēdere atque ad eum venīre nōluisse, quō facilius cīvitātem in officiō continēret, nē omnis nōbilitātis discessū plēbs propter imprūdentiam lāberētur; itaque cīvitātem in suā potestāte esse, sēque, sī Caesar permitteret, ad eum in castra ventūrum et suās cīvitātisque fortūnās eius fideī permissūrum.

4. Caesar, etsī intellegēbat quā dē causā ea dīcerentur quaeque eum rēs ab īnstitūtō cōnsiliō dēterrēret, tamen, nē

THE SECOND INVASION OF BRITAIN

aestātem in Trēverīs cōnsūmere cōgerētur, omnibus rēbus ad Britannicum bellum comparātīs, Indutiomārum ad sē cum CC obsidibus venīre iussit. Hīs adductīs, in iīs fīliō propinquīsque eius omnibus, quōs nōminātim ēvocāverat, cōnsolātus Indutiomārum hortātusque est utī in officiō manēret; nihilō tamen sētius, prīncipibus Trēverōrum ad sē convocātīs, hōs singillātim Cingetorīgī conciliāvit, quod cum meritō eius ab sē fierī intellegēbat, tum magnī interesse arbitrābātur eius auctōritātem inter suōs quam plūrimum valēre cuius tam ēgregiam in sē voluntātem perspexisset. Id factum graviter tulit Indutiomārus, suam grātiam inter suōs minuī, et quī iam ante inimīcō in nōs animō fuisset, multō gravius hōc dolōre exārsit.

5. Hīs rēbus cōnstitūtīs Caesar ad portum Itium cum legiōnibus pervenit. Ibi cognōscit LX nāvēs, quae in Meldīs factae erant, tempestāte reiectās cursum tenēre nōn potuisse atque eōdem unde erant profectae revertisse; reliquās parātās ad

nāvigandum atque omnibus rēbus īnstrūctās invenit. Eōdem equitātus tōtīus Galliae convenit, numerō mīlia quattuor, prīncipēsque ex omnibus cīvitātibus; ex quibus perpaucōs, quōrum in sē fidem perspexerat, relinquere in Galliā, reliquōs obsidum locō sēcum dūcere dēcrēverat, quod, cum ipse abesset, mōtum Galliae verēbātur.

6. Erat ūnā cum cēterīs Dumnorīx Haeduus, dē quō ante ā nōbīs dictum est. Hunc sēcum habēre in prīmīs cōnstituerat, quod eum cupidum rērum novārum, cupidum imperī, magnī animī, magnae inter Gallōs auctōritātis cognōverat. Accēdēbat hūc quod in conciliō Haeduōrum Dumnorīx dīxerat sibi ā Caesare rēgnum cīvitātis dēferrī; quod dictum Haeduī graviter ferēbant, neque recūsandī aut dēprecandī causā lēgātōs ad Caesarem mittere audēbant. Id factum ex suīs hospitibus Caesar cognōverat. Ille omnibus prīmō precibus petere contendit ut in Galliā relinquerētur, partim quod īnsuētus nāvigandī mare timēret, partim quod religiōnibus impedīrī sēsē dīceret. Posteāquam id obstinātē sibi negārī vīdit, omnī spē impetrandī adēmptā, prīncipēs Galliae sollicitāre, sēvocāre singulōs, hortārīque coepit utī in continentī remanērent: Nōn sine causā fierī ut Gallia omnī nōbilitāte spoliārētur; id esse cōnsilium Caesaris, ut quōs in cōnspectū Galliae interficere verērētur hōs omnēs in Britanniam trāductōs necāret: fidem reliquīs interpōnere, iūs iūrandum poscere ut quod esse ex ūsū Galliae intellēxissent commūnī cōnsiliō administrārent. Haec ā complūribus ad Caesarem dēferēbantur.

7. Quā rē cognitā Caesar, quod tantum cīvitātī Haeduae dignitātis tribuēbat, coërcendum atque dēterrendum quibuscumque rēbus posset Dumnorīgem statuēbat, et, quod longius eius āmentiam prōgredī vidēbat, prōspiciendum nē quid sibi ac reī pūblicae nocēre posset. Itaque diēs circiter xxv in eō locō commorātus, quod Cōrus ventus nāvigātiōnem impediēbat, quī magnam partem omnis temporis in hīs locīs flāre cōnsuēvit, dabat operam ut in officiō Dumnorīgem continēret, nihilō tamen sētius omnia eius cōnsilia cognōsceret. Tandem idōneam nactus

tempestātem mīlitēs equitēsque cōnscendere nāvēs iubet. At omnium animīs impedītīs Dumnorīx cum equitibus Haeduōrum ā castrīs, īnsciente Caesare, domum discēdere coepit. Quā rē nūntiātā Caesar, intermissā profectiōne atque omnibus rēbus postpositīs, magnam partem equitātūs ad eum īnsequendum mittit retrahīque imperat; sī vim faciat neque pareat, interficī iubet, nihil hunc sē absente prō sānō factūrum arbitrātus quī praesentis imperium neglēxisset. Ille autem revocātus resistere ac sē manū dēfendere suōrumque fidem implōrāre coepit, saepe clāmitāns līberum sē līberaeque esse cīvitātis. Illī, ut erat imperātum, circumsistunt hominem atque interficiunt; at equitēs Haeduī ad Caesarem omnēs revertuntur.

8. Hīs rēbus gestīs, Labiēnō in continentī cum tribus legiōnibus et equitum mīlibus duōbus relictō ut portūs tuērētur et rem frūmentāriam prōvidēret quaeque in Galliā gererentur cognōsceret cōnsiliumque prō tempore et prō rē caperet, ipse, cum quīnque legiōnibus et parī numerō equitum quem in continentī relinquēbat, ad sōlis occāsum nāvēs solvit; et lēnī Āfricō prōvectus, mediā circiter nocte ventō intermissō, cursum nōn tenuit, et longius dēlātus aestū ortā lūce sub sinistrā Britanniam relictam cōnspexit. Tum rūrsus aestūs commūtātiōnem secūtus rēmīs contendit ut eam partem īnsulae caperet quā optimum esse ēgressum superiōre aestāte cognōverat. Quā in rē admodum fuit mīlitum virtūs laudanda, quī vectōriīs gravibusque nāvigiīs, nōn intermissō rēmigandī labōre, longārum nāvium cursum adaequāvērunt. Accessum est ad Britanniam omnibus nāvibus merīdiānō ferē tempore, neque in eō locō hostis est vīsus; sed, ut posteā Caesar ex captīvīs cognōvit, cum magnae manūs eō convēnissent, multitūdine nāvium perterritae, quae cum annōtinīs prīvātīsque, quās suī quisque commodī causā fēcerat, amplius DCCC ūnō erant vīsae tempore, ā lītore discesserant ac sē in superiōra loca abdiderant.

9. Caesar expositō exercitū et locō castrīs idōneō captō, ubi ex captīvīs cognōvit quō in locō hostium cōpiae cōnsēdissent, cohortibus X ad mare relictīs et equitibus CCC quī praesidiō

nāvibus essent, dē tertiā vigiliā ad hostēs contendit, eō minus veritus nāvibus quod in lītore mollī atque apertō dēligātās ad ancorās relinquēbat. Eī praesidiō nāvibusque Q. Ātrium praefēcit. Ipse noctū prōgressus mīlia passuum circiter XII hostium cōpiās cōnspicātus est. Illī equitātū atque essedīs ad flūmen prōgressī ex locō superiōre nostrōs prohibēre et proelium committere coepērunt. Repulsī ab equitātū sē in silvās abdidērunt, locum nactī ēgregiē et nātūrā et opere mūnītum, quem domesticī bellī, ut vidēbātur, causā iam ante praeparāverant; nam crēbrīs arboribus succīsīs omnēs introitūs erant praeclūsī. Ipsī ex silvīs rārī prōpugnābant nostrōsque intrā mūnītiōnēs ingredī prohibēbant. At mīlitēs legiōnis septimae, testūdine factā et aggere ad mūnītiōnēs adiectō, locum cēpērunt eōsque ex silvīs expulērunt, paucīs vulneribus acceptīs. Sed eōs fugientēs longius Caesar prōsequī vetuit, et quod locī nātūram ignōrābat et quod, magnā parte diēī cōnsūmptā, mūnītiōnī castrōrum tempus relinquī volēbat.

10. Postrīdiē eius diēī māne tripertītō mīlitēs equitēsque in expedītiōnem mīsit, ut eōs quī fūgerant persequerentur. Hīs aliquantum itineris prōgressīs, cum iam extrēmī essent in prōspectū, equitēs ā Q. Ātriō ad Caesarem vēnērunt quī nūntiārent superiōre nocte maximā coortā tempestāte prope omnēs nāvēs afflīctās atque in lītus ēiectās esse, quod neque ancorae fūnēsque subsisterent neque nautae gubernātōrēsque vim tempestātis patī possent; itaque ex eō concursū nāvium magnum esse incommodum acceptum.

11. Hīs rēbus cognitīs Caesar legiōnēs equitātumque revocārī iubet, ipse ad nāvēs revertitur; eadem ferē quae ex nūntiīs cognōverat cōram perspicit, sīc ut āmissīs circiter XL nāvibus reliquae tamen reficī posse magnō negōtiō vidērentur. Itaque ex legiōnibus fabrōs dēligit et ex continentī aliōs arcessī iubet; Labiēnō scrībit ut quam plūrimās possit iīs legiōnibus quae sint apud eum nāvēs īnstituat. Ipse, etsī rēs erat multae operae ac labōris, tamen commodissimum esse statuit omnēs nāvēs subdūcī et cum castrīs ūnā mūnītiōne coniungī. In hīs

rēbus circiter diēs x cōnsūmit, nē nocturnīs quidem temporibus ad labōrem mīlitum intermissīs. Subductīs nāvibus castrīsque ēgregiē mūnītīs, eāsdem cōpiās quās ante praesidiō nāvibus relinquit, ipse eōdem unde redierat proficīscitur. Eō cum vēnisset, maiōrēs iam undique in eum locum cōpiae Britannōrum convēnerant, summā imperī bellīque administrandī commūnī cōnsiliō permissā Cassivellaunō, cuius fīnēs ā maritimīs cīvitātibus flūmen dīvidit, quod appellātur Tamesis, ā marī circiter mīlia passuum LXXX. Huic superiōre tempore cum reliquīs cīvitātibus continentia bella intercesserant; sed nostrō adventū permōtī Britannī hunc tōtī bellō imperiōque praefēcerant.

12. Britanniae pars interior ab iīs incolitur quōs nātōs in īnsulā ipsā memoriā prōditum dīcunt, maritima pars ab iīs quī praedae ac bellī īnferendī causā ex Belgiō trānsiērunt (quī omnēs ferē īsdem nōminibus cīvitātum appellantur quibus ortī ex cīvitātibus eō pervēnērunt) et bellō illātō ibi permānsērunt atque agrōs colere coepērunt. Hominum est īnfīnīta multitūdō crēberrimaque aedificia ferē Gallicīs cōnsimilia, pecoris magnus numerus. Ūtuntur aut nummō aureō aut tāleīs ferreīs ad certum pondus exāminātīs prō nummō. Nāscitur ibi plumbum album in mediterrāneīs regiōnibus, in maritimīs ferrum, sed eius exigua est cōpia; aere ūtuntur importātō. Māteria cuiusque generis ut in Galliā est praeter fāgum atque abietem. Leporem et gallīnam et ānserem gustāre fās nōn putant; haec tamen alunt animī voluptātisque causā. Loca sunt temperātiōra quam in Galliā, remissiōribus frīgoribus.

13. Īnsula nātūrā triquetra, cuius ūnum latus est contrā Galliam. Huius lateris alter angulus, quī est ad Cantium, quō ferē omnēs ex Galliā nāvēs appelluntur, ad orientem sōlem, īnferior ad merīdiem spectat. Hoc latus tenet circiter mīlia passuum D. Alterum vergit ad Hispāniam atque occidentem sōlem; quā ex parte est Hibernia, dīmidiō minor, ut exīstimātur, quam Britannia, sed parī spatiō trānsmissūs atque ex Galliā est in Britanniam. In hōc mediō cursū est īnsula, quae appellātur Mona; complūrēs praetereā minōrēs obiectae

īnsulae exīstimantur, dē quibus īnsulīs nōn nūllī scrīpsērunt diēs continuōs XXX sub brūmam esse noctem. Nōs nihil dē eō percontātiōnibus reperiēbāmus, nisi certīs ex aquā mēnsūrīs breviōrēs esse quam in continentī noctēs vidēbāmus. Huius est longitūdō lateris, ut fert illōrum opīniō, DCC mīlium. Tertium est contrā septentriōnēs, cui partī nūlla est obiecta terra; sed eius angulus alter maximē ad Germāniam spectat. Hoc mīlium passuum DCCC in longitūdinem esse exīstimātur. Ita omnis īnsula est in circuitū vīciēs centēnum mīlium passuum.

14. Ex hīs omnibus longē sunt hūmānissimī quī Cantium incolunt, quae regiō est maritima omnis, neque multum ā Gallicā differunt cōnsuētūdine. Interiōrēs plērīque frūmenta nōn serunt, sed lacte et carne vīvunt pellibusque sunt vestītī. Omnēs vērō sē Britannī vitrō īnficiunt, quod caeruleum efficit colōrem, atque hōc horribiliōrēs sunt in pugnā aspectū; capillōque sunt prōmissō atque omnī parte corporis rāsā praeter caput et labrum superius.

15. Equitēs hostium essedāriīque ācriter proeliō cum equitātū nostrō in itinere cōnflīxērunt, ita tamen ut nostrī omnibus partibus superiōrēs fuerint atque eōs in silvās collēsque compulerint; sed complūribus interfectīs cupidius īnsecūtī nōn nūllōs ex suīs āmīsērunt. At illī intermissō spatiō, imprūdentibus nostrīs atque occupātīs in mūnītiōne castrōrum, subitō sē ex silvīs ēiēcērunt impetūque in eōs factō quī erant in statiōne prō castrīs collocātī ācriter pugnāvērunt; duābusque missīs subsidiō cohortibus ā Caesare, atque hīs prīmīs legiōnum duārum, cum hae perexiguō intermissō locī spatiō inter sē cōnstitissent, novō genere pugnae perterritīs nostrīs, per mediōs audācissimē perrūpērunt sēque inde incolumēs recēpērunt. Eō diē Q. Laberius Dūrus, tribūnus mīlitum, interficitur. Illī plūribus submissīs cohortibus repelluntur.

16. Tōtō hōc in genere pugnae, cum sub oculīs omnium ac prō castrīs dīmicārētur, intellēctum est nostrōs propter gravitātem armōrum, quod neque īnsequī cēdentēs possent neque ab signīs discēdere audērent, minus aptōs esse ad huius generis

hostem; equitēs autem magnō cum perīculō proeliō dīmicāre, proptereā quod illī etiam cōnsultō plērumque cēderent et, cum paulum ab legiōnibus nostrōs remōvissent, ex essedīs dēsilīrent et pedibus disparī proeliō contenderent. Accēdēbat hūc ut numquam cōnfertī, sed rārī magnīsque intervāllīs, proeliārentur statiōnēsque dispositās habērent, atque aliōs aliī deinceps exciperent integrīque et recentēs dēfatīgātīs succēderent.

17. Posterō diē procul ā castrīs hostēs in collibus cōnstitērunt rārīque sē ostendere et lēnius quam prīdiē nostrōs equitēs proeliō lacessere coepērunt. Sed merīdiē, cum Caesar pābulandī causā trēs legiōnēs atque omnem equitātum cum C. Trebōniō lēgātō mīsisset, repente ex omnibus partibus ad pābulātōrēs advolāvērunt, sīc utī ab signīs legiōnibusque nōn absisterent. Nostrī, ācriter in eōs impetū factō, reppulērunt neque fīnem sequendī fēcērunt quoad subsidiō cōnfīsī equitēs, cum post sē legiōnēs vidērent, praecipitēs hostēs ēgērunt magnōque eōrum numerō interfectō neque suī colligendī neque cōnsistendī aut ex essedīs dēsiliendī facultātem dedērunt. Ex hāc fugā prōtinus quae undique convēnerant auxilia discessērunt, neque post id tempus umquam summīs nōbīscum cōpiīs hostēs contendērunt.

18. Caesar cognitō cōnsiliō eōrum ad flumen Tamesim in fīnēs Cassivellaunī exercitum dūxit; quod flūmen ūnō omnīnō locō pedibus, atque hōc aegrē, trānsīrī potest. Eō cum vēnisset, animadvertit ad alteram flūminis rīpam magnās esse cōpiās hostium īnstrūctās. Rīpa autem erat acūtīs sudibus praefīxīs mūnīta, eiusdemque generis sub aquā dēfīxae sudēs flūmine tegēbantur. Hīs rēbus cognitīs ā captīvīs perfugīsque, Caesar praemissō equitātū cōnfestim legiōnēs subsequī iussit. Sed eā celeritāte atque eō impetū mīlitēs iērunt, cum capite sōlō ex aquā exstārent, ut hostēs impetum legiōnum atque equitum sustinēre nōn possent rīpāsque dīmitterent ac sē fugae mandārent.

19. Cassivellaunus, ut suprā dēmōnstrāvimus, omnī dēpositā spē contentiōnis, dīmissīs ampliōribus cōpiīs, mīlibus

circiter quattuor essedāriōrum relictīs, itinera nostra servābat paulumque ex viā excēdēbat locīsque impedītīs ac silvestribus sēsē occultābat, atque iīs regiōnibus quibus nōs iter factūrōs cognōverat pecora atque hominēs ex agrīs in silvās compellēbat et, cum equitātus noster līberius praedandī vāstandīque causā sē in agrōs ēiēcerat, essedāriōs ex silvīs ēmittēbat et magnō cum perīculō nostrōrum equitum cum iīs cōnflīgēbat atque hōc metū lātius vagārī prohibēbat. Relinquēbātur ut neque longius ab agmine legiōnum discēdī Caesar paterētur et tantum agrīs vāstandīs incendiīsque faciendīs hostibus nocērētur quantum in labōre atque itinere legiōnāriī mīlitēs efficere poterant.

20. Interim Trinovantēs, prope firmissima eārum regiōnum cīvitās, ex quā Mandubracius adulēscēns Caesaris fidem secūtus ad eum in continentem vēnerat, cuius pater in eā cīvitāte rēgnum obtinuerat interfectusque erat ā Cassivellaunō, ipse fugā mortem vītāverat, lēgātōs ad Caesarem mittunt pollicenturque sēsē eī dēditūrōs atque imperāta factūrōs; petunt ut Mandubracium ab iniūriā Cassivellaunī dēfendat atque in cīvitātem mittat quī praesit imperiumque obtineat. Hīs Caesar imperat obsidēs XL frūmentumque exercituī, Mandubraciumque ad eōs mittit. Illī imperāta celeriter fēcērunt, obsidēs ad numerum frūmentumque mīsērunt.

21. Trinovantibus dēfēnsīs atque ab omnī mīlitum iniūriā prohibitīs, Cēnimagnī, Segontiācī, Ancalitēs, Bibrocī, Cassī lēgātiōnibus missīs sēsē Caesarī dēdunt. Ab hīs cognōscit nōn longē ex eō locō oppidum Cassivellaunī abesse silvīs palūdibusque mūnītum, quō satis magnus hominum pecorisque numerus convēnerit. Oppidum autem Britannī vocant cum silvās impedītās vāllō atque fossā mūniērunt, quō incursiōnis hostium vītandae causā convenīre cōnsuērunt. Eō proficīscitur cum legiōnibus; locum reperit ēgregiē nātūrā atque opere mūnītum; tamen hunc duābus ex partibus oppugnāre contendit. Hostēs paulisper morātī mīlitum nostrōrum impetum nōn tulērunt sēsēque aliā ex parte oppidī ēiēcērunt. Magnus

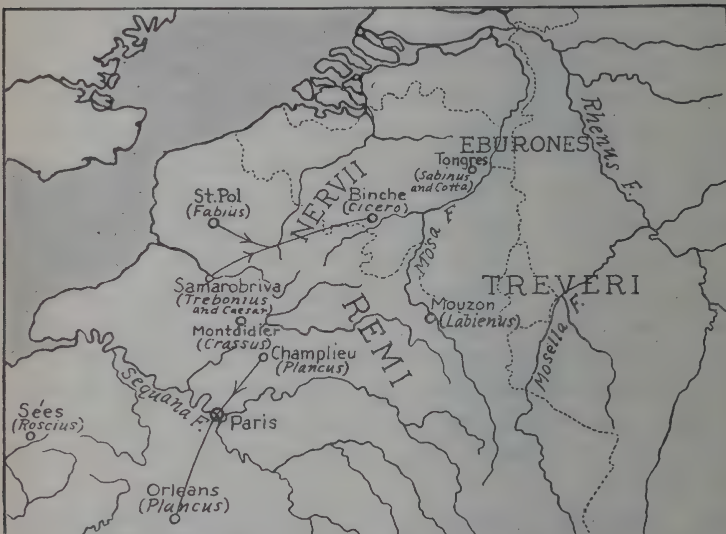
ibi numerus pecoris repertus multīque in fugā sunt comprehēnsī atque interfectī.

22. Dum haec in hīs locīs geruntur, Cassivellaunus ad Cantium, quod esse ad mare suprā dēmōnstrāvimus, quibus regiōnibus quattuor rēgēs praeerant, Cingetorīx, Carvilius, Taximagulus, Segovax, nūntiōs mittit atque hīs imperat utī coāctīs omnibus cōpiīs castra nāvālia dē imprōvīsō adoriantur atque oppugnent. Hī cum ad castra vēnissent, nostrī ēruptiōne factā, multīs eōrum interfectīs, captō etiam nōbilī duce Lugotorīge, suōs incolumēs redūxērunt. Cassivellaunus hōc proeliō nūntiātō, tot dētrīmentīs acceptīs, vāstātīs fīnibus, maximē etiam permōtus dēfectiōne cīvitātum, lēgātōs per Atrebātem Commium dē dēditiōne ad Caesarem mittit. Caesar cum cōnstituisset hiemāre in continentī propter repentīnōs Galliae mōtūs neque multum aestātis superesset atque id facile extrahī posse intellegeret, obsidēs imperat et quid in annōs singulōs vectīgālis populō Rōmānō Britannia penderet cōnstituit; interdīcit atque imperat Cassivellaunō nē Mandubraciō neu Trinovantibus noceat.

23. Obsidibus acceptīs exercitum redūcit ad mare, nāvēs invenit refectās. Hīs dēductīs, quod et captīvōrum magnum numerum habēbat et nōn nūllae tempestāte dēperierant nāvēs, duōbus commeātibus exercitum reportāre īnstituit. Ac sīc accidit utī, ex tantō nāvium numerō, tot nāvigātiōnibus, neque hōc neque superiōre annō ūlla omnīnō nāvis quae mīlitēs portāret dēsīderārētur; at ex iīs quae inānēs ex continentī ad eum remitterentur, priōris commeātūs expositīs mīlitibus, et quās posteā Labiēnus faciendās cūrāverat, numerō LX, perpaucae locum caperent, reliquae ferē omnēs reicerentur. Quās cum aliquamdiū Caesar frūstrā exspectāsset, nē annī tempore ā nāvigātiōne exclūderētur, quod aequinoctium suberat, necessāriō angustius mīlitēs collocāvit ac summā tranquillitāte cōnsecūtā, secundā initā cum solvisset vigiliā, prīmā lūce terram attigit omnēsque incolumēs nāvēs perdūxit.

24. Subductīs nāvibus conciliōque Gallōrum Samarobrīvae

perāctō, quod eō annō frūmentum in Galliā propter siccitātēs angustius prōvēnerat, coāctus est aliter ac superiōribus annīs exercitum in hībernīs collocāre legiōnēsque in plūrēs cīvitātēs

MAP FOR V, **24–58**

distribuere. Ex quibus ūnam in Morinōs dūcendam C. Fabiō lēgātō dedit, alteram in Nerviōs Q. Cicerōnī, tertiam in Esuviōs L. Rōsciō; quārtam in Rēmīs cum T. Labiēnō in cōnfīniō Trēverōrum hiemāre iussit; trēs in Belgiō collocāvit; hīs M. Crassum et L. Munātium Plancum et C. Trebōnium lēgātōs praefēcit. Ūnam legiōnem, quam proximē trāns Padum cōnscrīpserat, et cohortēs quīnque in Eburōnēs, quōrum pars maxima est inter Mosam ac Rhēnum, quī sub imperiō Ambiorīgis et Catuvolcī erant, mīsit. Hīs mīlitibus Q. Titūrium Sabīnum et L. Aurunculeium Cottam lēgātōs praeesse iussit. Ad hunc modum distribūtīs legiōnibus facillimē inopiae reī frūmentāriae sēsē mederī posse exīstimāvit. Atque hārum tamen omnium legiōnum hīberna, praeter eam quam L. Rōsciō

in pācātissimam et quiētissimam partem dūcendam dederat, mīlibus passuum centum continēbantur. Ipse intereā, quoad legiōnēs collocātās mūnītaque hīberna cognōvisset, in Galliā morārī cōnstituit.

25. Erat in Carnutibus summō locō nātus Tasgetius, cuius maiōrēs in suā cīvitāte rēgnum obtinuerant. Huic Caesar prō eius virtūte atque in sē benevolentiā, quod in omnibus bellīs singulārī eius operā fuerat ūsus, maiōrum locum restituerat. Tertium iam hunc annum rēgnantem inimīcī palam multīs ex cīvitāte auctōribus interfēcērunt. Dēfertur ea rēs ad Caesarem. Ille veritus, quod ad plūrēs pertinēbat, nē cīvitās eōrum impulsū dēficeret, L. Plancum cum legiōne ex Belgiō celeriter in Carnutēs proficīscī iubet ibique hiemāre, quōrumque operā cognōverit Tasgetium interfectum, hōs comprehēnsōs ad sē mittere. Interim ab omnibus quibus legiōnēs trādiderat certior factus est in hīberna perventum locumque esse mūnītum.

26. Diēbus circiter xv quibus in hīberna ventum est, initium repentīnī tumultūs ac dēfectiōnis ortum est ab Ambiorīge et Catuvolcō; quī, cum ad fīnēs rēgnī suī Sabīnō Cottaeque praestō fuissent frūmentumque in hīberna comportāvissent, Indutiomārī Trēverī nūntiīs impulsī suōs concitāvērunt subitōque oppressīs lignātōribus magnā manū ad castra oppugnanda vēnērunt. Cum celeriter nostrī arma cēpissent vāllumque ascendissent atque, ūnā ex parte Hispānīs equitibus ēmissīs, equestrī proeliō superiōrēs fuissent, dēspērātā rē hostēs suōs ab oppugnātiōne redūxērunt. Tum suō mōre conclāmāvērunt utī aliquī ex nostrīs ad colloquium prōdīret: Habēre sēsē quae dē rē commūnī dīcere vellent, quibus rēbus contrōversiās minuī posse spērārent.

27. Mittitur ad eōs colloquendī causā C. Arpīneius, eques Rōmānus, familiāris Q. Titūrī, et Q. Iūnius ex Hispāniā quīdam, quī iam ante missū Caesaris ad Ambiorīgem ventitāre cōnsuērat; apud quōs Ambiorīx ad hunc modum locūtus est: Sēsē prō Caesaris in sē beneficiīs plūrimum eī cōnfitērī dēbēre, quod eius operā stīpendiō līberātus esset quod Atuatucīs,

fīnitimīs suīs, pendere cōnsuēsset, quodque eī et fīlius et frātris fīlius ā Caesare remissī essent, quōs Atuatucī obsidum numerō missōs apud sē in servitūte et catēnīs tenuissent; neque id quod fēcerit dē oppugnātiōne castrōrum aut iūdiciō aut voluntāte suā fēcisse, sed coāctū cīvitātis; suaque esse eius modī imperia ut nōn minus habēret iūris in sē multitūdō quam ipse in multitūdinem. Cīvitātī porrō hanc fuisse bellī causam, quod repentīnae Gallōrum coniūrātiōnī resistere nōn potuerit. Id sē facile ex humilitāte suā probāre posse, quod nōn adeō sit imperītus rērum ut suīs cōpiīs populum Rōmānum superārī posse cōnfīdat. Sed esse Galliae commūne cōnsilium; omnibus hībernīs Caesaris oppugnandīs hunc esse dictum diem, nē qua legiō alterī legiōnī subsidiō venīre posset. Nōn facile Gallōs Gallīs negāre potuisse, praesertim cum dē recuperandā commūnī lībertāte cōnsilium initum vidērētur. Quibus quoniam prō pietāte satisfēcerit, habēre nunc sē ratiōnem officī prō beneficiīs Caesaris; monēre, orāre Titūrium prō hospitiō ut suae ac mīlitum salūtī cōnsulat. Magnam manum Germānōrum conductam Rhēnum trānsīsse; hanc affore bīduō. Ipsōrum esse cōnsilium velintne, priusquam fīnitimī sentiant, ēductōs ex hībernīs mīlitēs aut ad Cicerōnem aut ad Labiēnum dēdūcere, quōrum alter mīlia passuum circiter quīnquāgintā, alter paulō amplius ab iīs absit. Illud sē pollicērī et iūre iūrandō cōnfirmāre, tūtum sē iter per suōs fīnes datūrum. Quod cum faciat, et cīvitātī sēsē cōnsulere, quod hībernīs levētur, et Caesarī prō eius meritīs grātiam referre. Hāc ōrātiōne habitā discēdit Ambiorīx.

28. Arpīneius et Iūnius quae audierant ad lēgātōs dēferunt. Illī repentīnā rē perturbātī, etsī ab hoste ea dīcēbantur, tamen nōn neglegenda exīstimābant, maximēque hāc rē permovēbantur, quod cīvitātem ignōbilem atque humilem Eburōnum suā sponte populō Rōmānō bellum facere ausam vix erat crēdendum. Itaque ad cōnsilium rem dēferunt, magnaque inter eōs exsistit contrōversia. L. Aurunculeius complūrēsque tribūnī mīlitum et prīmōrum ōrdinum centuri-

ōnēs nihil temerē agendum neque ex hībernīs iniussū Caesaris discēdendum exīstimābant; quantāsvīs Gallōrum, magnās etiam cōpiās Germānōrum sustinērī posse mūnītīs hībernīs docēbant; rem esse testimōniō, quod prīmum hostium impetum multīs ultrō vulneribus illātīs fortissimē sustinuerint; rē frūmentāriā nōn premī; intereā et ex proximīs hībernīs et ā Caesare conventūra subsidia; postrēmō quid esse levius aut turpius quam auctōre hoste dē summīs rēbus capere cōnsilium?

29. Contrā ea Titūrius sērō factūrōs clāmitābat, cum maiōrēs manūs hostium adiūnctīs Germānīs convēnissent, aut cum aliquid calamitātis in proximīs hībernīs esset acceptum. Brevem cōnsulendī esse occāsiōnem. Caesarem sē arbitrārī profectum in Ītaliam; neque aliter Carnutēs interficiendī Tasgetī cōnsilium fuisse captūrōs, neque Eburōnēs, sī ille adesset, tantā contemptiōne nostrī ad castra ventūrōs. Sēsē nōn hostem auctōrem, sed rem spectāre; subesse Rhēnum; magnō esse Germānīs dolōrī Ariovistī mortem et superiōrēs nostrās victōriās; ārdēre Galliam tot contumēliīs acceptīs sub populī Rōmānī imperium redāctam, superiōre glōriā reī mīlitāris exstīnctā. Postrēmō quis hoc sibi persuādēret, sine certā spē Ambiorīgem ad eius modī cōnsilium dēscendisse? Suam sententiam in utramque partem esse tūtam: sī nihil esset dūrius, nūllō cum perīculō ad proximam legiōnem perventūrōs; sī Gallia omnis cum Germānīs cōnsentīret, ūnam esse in celeritāte positam salūtem. Cottae quidem atque eōrum quī dissentīrent cōnsilium quem habēre exitum? in quō sī nōn praesēns perīculum, at certē longinquā obsidiōne famēs esset timenda.

30. Hāc in utramque partem disputātiōne habitā, cum ā Cottā prīmīsque ōrdinibus ācriter resisterētur, "Vincite," inquit, "sī ita vultis," Sabīnus, et id clāriōre vōce, ut magna pars mīlitum exaudīret; "neque is sum," inquit, "quī gravissimē ex vōbīs mortis perīculō terrear; hī sapient; sī gravius quid acciderit, abs tē ratiōnem reposcent, quī, sī per tē liceat, perendinō diē cum proximīs hībernīs coniūnctī commūnem cum reliquīs bellī cāsum sustineant, nōn reiectī et relēgātī longē ā cēterīs aut ferrō aut fame intereant."

31. Cōnsurgitur ex cōnsiliō; comprehendunt utrumque et ōrant nē suā dissēnsiōne et pertināciā rem in summum perīculum dēdūcant: Facilem esse rem, seu maneant, seu proficīscantur, sī modo ūnum omnēs sentiant ac probent; contrā in dissēnsiōne nūllam sē salūtem perspicere. Rēs disputātiōne ad mediam noctem perdūcitur. Tandem dat Cotta permōtus manūs; superat sententia Sabīnī. Prōnūntiātur prīmā lūce itūrōs. Cōnsūmitur vigiliīs reliqua pars noctis, cum sua quisque mīles circumspiceret, quid sēcum portāre posset, quid ex īnstrūmentō hībernōrum relinquere cōgerētur. Omnia excōgitantur quārē nec sine perīculō maneātur et languōre mīlitum et vigiliīs perīculum augeātur. Prīmā lūce sīc ex castrīs proficīscuntur ut quibus esset persuāsum nōn ab hoste, sed ab homine amīcissimō cōnsilium datum, longissimō agmine maximīsque impedīmentīs.

32. At hostēs, posteāquam ex nocturnō fremitū vigiliīsque dē profectiōne eōrum sēnsērunt, collocātīs īnsidiīs bipertītō in silvīs opportūnō atque occultō locō ā mīlibus passuum circiter duōbus, Rōmānōrum adventum exspectābant, et, cum sē maior pars agminis in magnam convallem dēmīsisset, ex utrāque parte eius vallis subitō sē ostendērunt novissimōsque premere et prīmōs prohibēre ascēnsū atque inīquissimō nostrīs locō proelium committere coepērunt.

33. Tum dēmum Titūrius, quī nihil ante prōvīdisset, trepidāre et concursāre cohortēsque dispōnere, haec tamen ipsa timidē atque ut eum omnia dēficere vidērentur; quod plērumque iīs accidere cōnsuēvit quī in ipsō negōtiō cōnsilium capere cōguntur. At Cotta, quī cōgitāsset haec posse in itinere accidere, atque ob eam causam profectiōnis auctor nōn fuisset, nūllā in rē commūnī salūtī deerat; et in appellandīs cohortandīsque mīlitibus imperātōris et in pugnā mīlitis officia praestābat. Cum propter longitūdinem agminis nōn facile omnia per sē obīre et quid quōque locō faciendum esset prōvidēre possent, iussērunt prōnūntiārī ut impedīmenta relinquerent atque in orbem cōnsisterent. Quod cōnsilium etsī in eius modī cāsū reprehendendum nōn est, tamen incommodē accidit; nam et

nostrīs mīlitibus spem minuit et hostēs ad pugnam alacriōrēs effēcit, quod nōn sine summō timōre et dēspērātiōne id factum vidēbātur. Praetereā accidit, quod fierī necesse erat, ut vulgō mīlitēs ab signīs discēderent, quaeque quisque eōrum cārissima habēret ab impedīmentīs petere atque arripere properāret, clāmōre et flētū omnia complērentur.

34. At barbarīs cōnsilium nōn dēfuit. Nam ducēs eōrum tōtā aciē prōnūntiārī iussērunt nē quis ab locō discēderet: Illōrum esse praedam atque illīs reservārī quaecumque Rōmānī relīquissent; proinde omnia in victōriā posita exīstimārent. Nostrī tametsī ab duce et ā fortūnā dēserēbantur, tamen omnem spem salūtis in virtūte pōnēbant, et quotiēns quaeque cohors prōcurrerat, ab eā parte magnus numerus hostium cadēbat. Quā rē animadversā Ambiorīx prōnūntiārī iubet ut procul tēla coniciant neu propius accēdant et quam in partem Rōmānī impetum fēcerint cēdant; levitāte armōrum et cotīdiānā exercitātiōne nihil iīs nocērī posse; rūrsus sē ad signa recipientēs īnsequantur.

35. Quō praeceptō ab iīs dīligentissimē observātō, cum quaepiam cohors ex orbe excesserat atque impetum fēcerat, hostēs vēlōcissimē refugiēbant. Interim eam partem nūdārī necesse erat et ab latere apertō tēla recipere. Rūrsus, cum in eum locum unde erant ēgressī revertī coeperant, et ab iīs quī cesserant et ab iīs quī proximī steterant circumveniēbantur; sīn autem locum tenēre vellent, nec virtūtī locus relinquēbātur neque ab tantā multitūdine coniecta tēla cōnfertī vītāre poterant. Tamen tot incommodīs cōnflīctātī multīs vulneribus acceptīs resistēbant et, magnā parte diēī cōnsūmptā, cum ā prīmā lūce ad hōram octāvam pugnārētur, nihil quod ipsīs esset indignum committēbant. Tum T. Balventiō, quī superiōre annō prīmum pīlum dūxerat, virō fortī et magnae auctōritātis, utrumque femur trāgulā trāicitur; Q. Lūcānius, eiusdem ōrdinis, fortissimē pugnāns, dum circumventō fīliō subvenit, interficitur; L. Cotta lēgātus omnēs cohortēs ōrdinēsque adhortāns in adversum ōs fundā vulnerātur.

36. Hīs rēbus permōtus Q. Titūrius, cum procul Ambiorīgem suōs cohortantem conspexisset, interpretem suum, Cn. Pompeium, ad eum mittit rogātum ut sibi mīlitibusque parcat. Ille appellātus respondet: Si velit sēcum colloquī, licēre; spērāre ā multitūdine impetrārī posse quod ad mīlitum salūtem pertineat; ipsī vērō nihil nocitum īrī, inque eam rem sē suam fidem interpōnere. Ille cum Cottā sauciō commūnicat, sī videātur, pugnā ut excēdant et cum Ambiorīge ūnā colloquantur: spērāre sē ab eō dē suā ac mīlitum salūte impetrārī posse. Cotta sē ad armātum hostem itūrum negat atque in eō persevērat.

37. Sabīnus quōs in praesentiā tribūnōs mīlitum circum sē habēbat et prīmōrum ōrdinum centuriōnēs sē sequī iubet, et, cum propius Ambiorīgem accessisset, iussus arma abicere imperātum facit suīsque ut idem faciant imperat. Interim, dum dē condiciōnibus inter sē agunt longiorque cōnsultō sermō ab Ambiorīge īnstituitur, paulātim circumventus interficitur. Tum vērō suō mōre victōriam conclāmant atque ululātum tollunt impetūque in nostrōs factō ōrdinēs perturbant. Ibi L. Cotta pugnāns interficitur cum maximā parte mīlitum. Reliquī sē in castra recipiunt unde erant ēgressī. Ex quibus L. Petrosidius aquilifer, cum magnā multitūdine hostium premerētur, aquilam intrā vāllum prōicit, ipse prō castrīs fortissimē pugnāns occīditur. Illī aegrē ad noctem oppugnātiōnem sustinent; nocte ad ūnum omnēs dēspērātā salūte sē ipsī interficiunt. Paucī ex proeliō ēlāpsī incertīs itineribus per silvās ad T. Labiēnum lēgātum in hīberna perveniunt atque eum dē rēbus gestīs certiōrem faciunt.

38. Hāc victōriā sublātus Ambiorīx statim cum equitātū in Atuatucōs, quī erant eius rēgnō fīnitimī, proficīscitur; neque noctem neque diem intermittit, peditātumque sē subsequī iubet. Rē dēmōnstrātā Atuatucīsque concitātīs, posterō diē in Nerviōs pervenit hortāturque nē suī in perpetuum līberandī atque ulcīscendī Rōmānōs prō iīs quās accēperint iniūriīs occāsiōnem dīmittant; interfectōs esse lēgātōs duōs magnam-

que partem exercitūs interīsse dēmōnstrat: Nihil esse negōtī subitō oppressam legiōnem quae cum Cicerōne hiemet interficī; sē ad eam rem profitētur adiūtōrem. Facile hāc ōrātiōne Nerviīs persuādet.

39. Itaque cōnfestim dīmissīs nūntiīs ad Ceutronēs, Grudiōs, Levācōs, Pleumoxiōs, Geidumnōs, quī omnēs sub eōrum imperiō sunt, quam maximās possunt manūs cōgunt et dē imprōvīsō ad Cicerōnis hīberna advolant, nōndum ad eum fāmā dē Titūrī morte perlātā. Huic quoque accidit, quod fuit necesse, ut nōn nūllī mīlitēs, quī lignātiōnis mūnītiōnisque causā in silvās discessissent, repentīnō equitum adventū interciperentur. Hīs circumventīs magnā manū Eburōnēs, Nerviī, Atuatucī atque hōrum omnium sociī et clientēs legiōnem oppugnāre incipiunt. Nostrī celeriter ad arma concurrunt, vāllum cōnscendunt. Aegrē is diēs sustentātur, quod omnem spem hostēs in celeritāte pōnēbant atque hanc adeptōs victōriam in perpetuum sē fore victōrēs cōnfīdēbant.

40. Mittuntur ad Caesarem cōnfestim ā Cicerōne litterae magnīs prōpositīs praemiīs, sī pertulissent; obsessīs omnibus viīs missī intercipiuntur. Noctū ex eā māteriā quam mūnītiōnis causā comportāverant turrēs admodum cxx excitantur; incrēdibilī celeritāte quae deesse operī vidēbantur perficiuntur. Hostēs posterō diē multō maiōribus coāctīs cōpiīs castra oppugnant, fossam complent. Ā nostrīs eādem ratiōne quā prīdiē resistitur. Hoc idem reliquīs deinceps fit diēbus. Nūlla pars nocturnī temporis ad labōrem intermittitur; nōn aegrīs, nōn vulnerātīs facultās quiētis datur. Quaecumque ad proximī diēī oppugnātiōnem opus sunt noctū comparantur; multae praeustae sudēs, magnus mūrālium pīlōrum numerus īnstituitur; turrēs contabulantur, pinnae lōrīcaeque ex crātibus attexuntur. Ipse Cicerō, cum tenuissimā valētūdine esset, nē nocturnum quidem sibi tempus ad quiētem relinquēbat, ut ultrō mīlitum concursū ac vōcibus sibi parcere cōgerētur.

41. Tum ducēs prīncipēsque Nerviōrum, quī aliquem sermōnis aditum causamque amīcitiae cum Cicerōne habēbant,

colloquī sēsē velle dīcunt. Factā potestāte, eadem quae Ambiorīx cum Titūriō ēgerat commemorant: Omnem Galliam esse in armīs; Germānōs Rhēnum trānsīsse; Caesaris reliquōrumque hīberna oppugnārī. Addunt etiam dē Sabīnī morte; Ambiorīgem ostentant fideī faciendae causā. Errāre eōs dīcunt, sī quicquam ab iīs praesidī spērent quī suīs rēbus diffīdant; sēsē tamen hōc esse in Cicerōnem populumque Rōmānum animō, ut nihil nisi hīberna recūsent atque hanc inveterāscere cōnsuētūdinem nōlint; licēre illīs per sē incolumibus ex hībernīs discēdere et quāscumque in partēs velint sine metū proficīscī. Cicerō ad haec ūnum modo respondet: Nōn esse cōnsuētūdinem populī Rōmānī accipere ab hoste armātō condiciōnem; sī ab armīs discēdere velint, sē adiūtōre ūtantur lēgātōsque ad Caesarem mittant; spērāre sē prō eius iūstitiā quae petierint impetrātūrōs.

42. Ab hāc spē repulsī Nerviī vāllō pedum x et fossā pedum xv hīberna cingunt. Haec et superiōrum annōrum cōnsuētūdine ā nōbīs cognōverant et, quōsdam dē exercitū nactī captīvōs, ab hīs docēbantur; sed, nūllā ferrāmentōrum cōpiā quae essent ad hunc ūsum idōnea, gladiīs caespitēs circumcīdere, manibus sagulīsque terram exhaurīre cōgēbantur. Quā quidem ex rē hominum multitūdō cognōscī potuit; nam minus hōrīs tribus mīlium passuum III in circuitū mūnītiōnem perfēcērunt. Reliquīs diēbus turrēs ad altitūdinem vāllī, falcēs testūdinēsque, quās īdem captīvī docuerant, parāre ac facere coepērunt.

43. Septimō oppugnātiōnis diē maximō coortō ventō ferventēs fūsilī ex argillā glandēs fundīs et fervefacta iacula in casās, quae mōre Gallicō strāmentīs erant tēctae, iacere coepērunt. Hae celeriter ignem comprehendērunt et ventī magnitūdine in omnem locum castrōrum distulērunt. Hostēs maximō clāmōre, sīcutī partā iam atque explōrātā victōriā, turrēs testūdinēsque agere et scālīs vāllum ascendere coepērunt. At tanta mīlitum virtūs atque ea praesentia animī fuit ut, cum undique flammā torrērentur maximāque tēlōrum

multitūdine premerentur suaque omnia impedīmenta atque omnēs fortūnās cōnflagrāre intellegerent, nōn modo dē vāllō dēcēderet nēmō, sed paene nē respiceret quidem quisquam, ac tum omnēs ācerrimē fortissimēque pugnārent. Hic diēs nostrīs longē gravissimus fuit; sed tamen hunc habuit ēventum, ut eō diē maximus numerus hostium vulnerārētur atque interficerētur, ut sē sub ipsō vāllō cōnstīpāverant recessumque prīmīs ultimī nōn dabant. Paulum quidem intermissā flammā et quōdam locō turrī adāctā et contingente vāllum, tertiae cohortis centuriōnēs ex eō quō stābant locō recessērunt suōsque omnēs remōvērunt, nūtū vōcibusque hostēs, sī introīre vellent, vocāre coepērunt; quōrum prōgredī ausus est nēmō. Tum ex omnī parte lapidibus coniectīs dēturbātī, turrisque succēnsa est.

44. Erant in eā legiōne fortissimī virī, centuriōnēs, quī iam prīmīs ōrdinibus appropinquārent, T. Pullō et L. Vorēnus. Hī perpetuās inter sē contrōversiās habēbant uter alterī anteferrētur, omnibusque annīs dē locō summīs simultātibus contendēbant. Ex hīs Pullō, cum ācerrimē ad mūnītiōnēs pugnārētur, "Quid dubitās," inquit, "Vorēne? aut quem locum tuae probandae virtūtis exspectās? Hic diēs dē nostrīs contrōversiīs iūdicābit." Haec cum dīxisset, prōcēdit extrā mūnītiōnēs, quaeque pars hostium cōnfertissima est vīsa, in eam irrumpit. Nē Vorēnus quidem sēsē tum vāllō continet, sed omnium veritus exīstimātiōnem subsequitur. Mediocrī spatiō relictō Pullō pīlum in hostēs immittit atque ūnum ex multitūdine prōcurrentem trāicit; quō percussō et exanimātō, hunc scūtīs prōtegunt hostēs, in illum ūniversī tēla coniciunt neque dant prōgrediendī facultātem. Trānsfīgitur scūtum Pullōnī et verūtum in balteō dēfīgitur. Āvertit hic cāsus vāgīnam et gladium ēdūcere cōnantī dextram morātur manum, impedītumque hostēs circumsistunt. Succurrit inimīcus illī Vorēnus et labōrantī subvenit. Ad hunc sē cōnfestim ā Pullōne omnis multitūdō convertit; illum verūtō trānsfīxum arbitrantur. Vorēnus gladiō rem comminus gerit atque ūnō interfectō reli-

quōs paulum prōpellit; dum cupidius īnstat, in locum dēlātus īnferiōrem concidit. Huic rūrsus circumventō fert subsidium Pullō, atque ambō incolumēs complūribus interfectīs summā cum laude sēsē intrā mūnītiōnēs recipiunt. Sīc fortūna in contentiōne et certāmine utrumque versāvit ut alter alterī inimīcus auxiliō salūtīque esset, neque dīiūdicārī posset uter utrī virtūte anteferendus vidērētur.

45. Quantō erat in diēs gravior atque asperior oppugnātiō, et maximē quod magnā parte mīlitum cōnfectā vulneribus rēs ad paucitātem dēfēnsōrum pervēnerat, tantō crēbriōrēs litterae nūntiīque ad Caesarem mittēbantur; quōrum pars dēprehēnsa in cōnspectū nostrōrum mīlitum cum cruciātū necābātur. Erat ūnus intus Nervius, nōmine Verticō, locō nātus honestō, quī ā prīmā obsidiōne ad Cicerōnem perfūgerat suamque eī fidem praestiterat. Hic servō spē lībertātis magnīsque persuādet praemiīs ut litterās ad Caesarem dēferat. Hās ille in iaculō illigātās effert et Gallus inter Gallōs sine ūllā suspīciōne versātus ad Caesarem pervenit. Ab eō dē perīculīs Cicerōnis legiōnisque cognōscitur.

46. Caesar, acceptīs litterīs hōrā circiter ūndecimā diēī, statim nūntium in Bellovacōs ad M. Crassum quaestōrem mittit, cuius hīberna aberant ab eō mīlia passuum XXV; iubet mediā nocte legiōnem proficīscī celeriterque ad sē venīre. Exit cum nūntiō Crassus. Alterum ad C. Fabium lēgātum mittit ut in Atrebātium fīnēs legiōnem addūcat, quā sibi iter faciendum sciēbat. Scrībit Labiēnō, sī reī pūblicae commodō facere possit, cum legiōne ad fīnēs Nerviōrum veniat. Reliquam partem exercitūs, quod paulō aberat longius, nōn putat exspectandam; equitēs circiter quadringentōs ex proximīs hībernīs cōgit.

47. Hōrā circiter tertiā ab antecursōribus dē Crassī adventū certior factus eō diē mīlia passuum XX prōgreditur. Crassum Samarobrīvae praeficit legiōnemque eī attribuit, quod ibi impedīmenta exercitūs, obsidēs cīvitātum, litterās pūblicās, frūmentumque omne quod eō tolerandae hiemis causā dēvexerat relinquēbat. Fabius, ut imperātum erat, nōn ita multum

morātus in itinere cum legiōne occurrit. Labiēnus interitū Sabīnī et caede cohortium cognitā, cum omnēs ad eum Trēverōrum cōpiae vēnissent, veritus nē, sī ex hībernīs fugae similem profectiōnem fēcisset, hostium impetum sustinēre nōn posset, praesertim quōs recentī victōriā efferrī scīret, litterās Caesarī remittit quantō cum perīculō legiōnem ex hībernīs ēductūrus esset; rem gestam in Eburōnibus perscrībit; docet omnēs equitātūs peditātūsque cōpias Trēverōrum tria mīlia passuum longē ab suīs castrīs cōnsēdisse.

48. Caesar cōnsiliō eius probātō, etsī opīniōne trium legiōnum dēiectus ad duās reciderat, tamen ūnum commūnī salūtī auxilium in celeritāte pōnēbat. Venit magnīs itineribus in Nerviōrum fīnēs. Ibi ex captīvīs cognōscit quae apud Cicerōnem gerantur quantōque in perīculō rēs sit. Tum cuidam ex equitibus Gallīs magnīs praemiīs persuādet utī ad Cicerōnem epistulam dēferat. Hanc Graecīs cōnscrīptam litterīs mittit, nē interceptā epistulā nostra ab hostibus cōnsilia cognōscantur. Sī adīre nōn possit, monet ut trāgulam cum epistulā ad ammentum dēligātā intrā mūnītiōnēs castrōrum abiciat. In litterīs scrībit sē cum legiōnibus profectum celeriter affore; hortātur ut prīstinam virtūtem retineat. Gallus perīculum veritus, ut erat praeceptum, trāgulam mittit. Haec cāsū ad turrim adhaesit neque ā nostrīs bīduō animadversa tertiō diē ā quōdam mīlite cōnspicitur, dēmpta ad Cicerōnem dēfertur. Ille perlēctam in conventū mīlitum recitat maximāque omnēs laetitiā afficit. Tum fūmī incendiōrum procul vidēbantur; quae rēs omnem dubitātiōnem adventūs legiōnum expulit.

49. Gallī rē cognitā per explōrātōrēs obsidiōnem relinquunt, ad Caesarem omnibus cōpiīs contendunt. Haec erant armāta circiter mīlia LX. Cicerō datā facultāte Gallum alium ab eōdem Verticōne quem suprā dēmōnstrāvimus repetit quī litterās ad Caesarem dēferat; hunc admonet iter cautē dīligenterque faciat; perscrībit in litterīs hostēs ab sē discessisse omnemque ad eum multitūdinem convertisse. Quibus litterīs

circiter mediā nocte Caesar allātīs suōs facit certiōrēs eōsque ad dīmicandum animō cōnfirmat. Posterō diē lūce prīmā movet castra et circiter mīlia passuum quattuor prōgressus trāns vallem magnam et rīvum multitūdinem hostium cōnspicātur. Erat magnī perīculī rēs tantulīs cōpiīs inīquō locō dīmicāre; tum, quoniam obsidiōne līberātum Cicerōnem sciēbat, aequō animō remittendum dē celeritāte exīstimābat. Cōnsīdit et quam aequissimō potest locō castra commūnit atque haec, etsī erant exigua per sē, vix hominum mīlium septem, praesertim nūllīs cum impedīmentīs, tamen angustiīs viārum quam maximē potest contrahit, eō cōnsiliō, ut in summam contemptiōnem hostibus veniat. Interim speculātōribus in omnēs partēs dīmissīs explōrat quō commodissimē itinere vallem trānsīre possit.

50. Eō diē parvulīs equestribus proeliīs ad aquam factīs utrīque sēsē suō locō continent: Gallī, quod ampliōrēs cōpiās, quae nōndum convēnerant, exspectābant; Caesar, sī forte timōris simulātiōne hostēs in suum locum ēlicere posset, ut citrā vallem prō castrīs proeliō contenderet; sī id efficere nōn posset, ut explōrātīs itineribus minōre cum perīculō vallem rīvumque trānsīret. Prīmā lūce hostium equitātus ad castra accēdit proeliumque cum nostrīs equitibus committit. Caesar cōnsultō equitēs cēdere sēque in castra recipere iubet; simul ex omnibus partibus castra altiōre vāllō mūnīrī portāsque obstruī atque in hīs administrandīs rēbus quam maximē concursārī et cum simulātiōne agī timōris iubet.

51. Quibus omnibus rēbus hostēs invītātī cōpiās trādūcunt aciemque inīquō locō cōnstituunt, nostrīs vērō etiam dē vāllō dēductīs propius accēdunt et tēla intrā mūnītiōnem ex omnibus partibus coniciunt praecōnibusque circummissīs prōnūntiārī iubent, seu quis Gallus seu Rōmānus velit ante hōram tertiam ad sē trānsīre, sine perīculō licēre; post id tempus nōn fore potestātem. Ac sīc nostrōs contempsērunt, ut, obstrūctīs in speciem portīs singulīs ōrdinibus caespitum, quod eā nōn posse intrōrumpere vidēbantur, aliī vāllum manū scindere,

aliī fossās complēre inciperent. Tum Caesar omnibus portīs ēruptiōne factā equitātūque ēmissō celeriter hostēs in fugam dat, sīc utī omnīnō pugnandī causā resisteret nēmō, magnumque ex iīs numerum occīdit atque omnēs armīs exuit.

52. Longius prōsequī veritus, quod silvae palūdēsque intercēdēbant, omnibus suīs incolumibus eōdem diē ad Cicerōnem pervenit. Īnstitūtās turrēs, testūdinēs, mūnītiōnēsque hostium admīrātur; prōductā legiōne cognōscit nōn decimum quemque esse reliquum mīlitem sine vulnere; ex hīs omnibus iūdicat rēbus quantō cum perīculō et quantā cum virtūte rēs sint administrātae. Cicerōnem prō eius meritō legiōnemque collaudat; centuriōnēs singillātim tribūnōsque mīlitum appellat, quōrum ēgregiam fuisse virtūtem testimōniō Cicerōnis cognōverat. Dē cāsū Sabīnī et Cottae certius ex captīvīs cognōscit. Posterō diē cōntiōne habitā rem gestam prōpōnit, mīlitēs cōnsōlātur et cōnfirmat; quod dētrīmentum culpā et temeritāte lēgātī sit acceptum, hōc aequiōre animō ferendum docet, quod beneficiō deōrum immortālium et virtūte eōrum expiātō incommodō neque hostibus diūtina laetitia neque ipsīs longior dolor relinquātur.

53. Interim ad Labiēnum per Rēmōs incrēdibilī celeritāte dē victōriā Caesaris fāma perfertur, ut, cum ab hībernīs Cicerōnis mīlia passuum circiter LX abesset eōque post hōram nōnam diēī Caesar pervēnisset, ante mediam noctem ad portās castrōrum clāmor orerētur, quō clāmōre significātiō victōriae grātulātiōque ab Rēmīs Labiēnō fieret. Hāc fāmā ad Trēverōs perlātā Indutiomārus, quī posterō diē castra Labiēnī oppugnāre dēcrēverat, noctū profugit cōpiāsque omnēs in Trēverōs redūcit. Caesar Fabium cum suā legiōne remittit in hīberna, ipse cum tribus legiōnibus circum Samarobrīvam trīnīs hībernīs hiemāre cōnstituit et, quod tantī mōtūs Galliae exstiterant, tōtam hiemem ipse ad exercitum manēre dēcrēvit. Nam illō incommodō de Sabīnī morte perlātō omnēs ferē Galliae cīvitātēs dē bellō cōnsultābant, nūntiōs lēgātiōnēsque in omnēs partēs dīmittēbant, et quid reliquī cōnsilī caperent atque unde

initium bellī fieret explōrābant, nocturnaque in locīs dēsertīs concilia habēbant. Neque ūllum ferē tōtīus hiemis tempus sine sollicitūdine Caesaris intercessit, quīn aliquem dē cōnsiliīs ac mōtū Gallōrum nūntium acciperet. In hīs ab L. Rōsciō quaestōre, quem legiōnī tertiae decimae praefēcerat, certior factus est magnās cōpiās eārum cīvitātum quae Aremoricae appellantur oppugnandī suī causā convēnisse neque longius mīlibus passuum octō ab hībernīs suīs āfuisse, sed nūntiō allātō dē victōriā Caesaris discessisse, adeō ut fugae similis discessus vidērētur.

54. At Caesar prīncipibus cuiusque cīvitātis ad sē ēvocātīs aliōs territandō, cum sē scīre quae fierent dēnūntiāret, aliōs cohortandō magnam partem Galliae in officiō tenuit. Tamen Senonēs, quae est cīvitās in prīmīs firma et magnae inter Gallōs auctōritātis, Cavarīnum, quem Caesar apud eōs rēgem cōnstituerat, cuius frāter Moritasgus adventū in Galliam Caesaris cuiusque maiōrēs rēgnum obtinuerant, interficere pūblicō cōnsiliō cōnātī, cum ille praesēnsisset ac profūgisset, usque ad fīnēs īnsecūtī rēgnō domōque expulērunt, et, missīs ad Caesarem satisfaciendī causā lēgātīs, cum is omnem ad sē senātum venīre iussisset, dictō audientēs nōn fuērunt. Ac tantum apud hominēs barbarōs valuit esse aliquōs repertōs prīncipēs bellī īnferendī, tantamque omnibus voluntātum commūtātiōnem attulit, ut praeter Haeduōs et Rēmōs, quōs praecipuō semper honōre Caesar habuit, alterōs prō vetere ac perpetuā ergā populum Rōmānum fidē, alterōs prō recentibus Gallicī bellī officiīs, nūlla ferē cīvitās fuerit nōn suspecta nōbīs. Idque adeō haud sciō mīrandumne sit, cum complūribus aliīs dē causīs, tum maximē quod quī virtūte bellī omnibus gentibus praeferēbantur tantum sē eius opīniōnis dēperdidisse ut populī Rōmānī imperia perferrent gravissimē dolēbant.

55. Trēverī vērō atque Indutiomārus tōtīus hiemis nūllum tempus intermīsērunt quīn trāns Rhēnum lēgātōs mitterent, cīvitātēs sollicitārent, pecūniās pollicērentur, magnā parte exercitūs nostrī interfectā multō minōrem superesse dīcerent

partem. Neque tamen ūllī cīvitātī Germānōrum persuādērī potuit ut Rhēnum trānsīret, cum sē bis expertōs dīcerent, Ariovistī bellō et Tēncterōrum trānsitū; nōn esse amplius fortūnam temptātūrōs. Hāc spē lāpsus Indutiomārus nihilō minus cōpiās cōgere, exercēre, ā fīnitimīs equōs parāre, exsulēs damnātōsque tōtā Galliā magnīs praemiīs ad sē allicere coepit. Ac tantam sibi iam hīs rēbus in Galliā auctōritātem comparāverat ut undique ad eum lēgātiōnēs concurrerent, grātiam atque amīcitiam pūblicē prīvātimque peterent.

56. Ubi intellēxit ultrō ad sē venīrī, alterā ex parte Senonēs Carnutēsque cōnscientiā facinoris īnstīgārī, alterā Nerviōs Atuatucōsque bellum Rōmānīs parāre, neque sibi voluntāriōrum cōpiās dēfore, sī ex fīnibus suīs prōgredī coepisset, armātum concilium indīcit. Hoc mōre Gallōrum est initium bellī; quō lēge commūnī omnēs pūberēs armātī convenīre cōguntur; quī ex iīs novissimus vēnit, in cōnspectū multitūdinis omnibus cruciātibus affectus necātur. In eō conciliō Cingetorīgem, alterīus prīncipem factiōnis, generum suum, quem suprā dēmōnstrāvimus Caesaris secūtum fidem ab eō nōn discessisse, hostem iūdicat bonaque eius pūblicat. Hīs rēbus cōnfectīs in conciliō prōnūntiat arcessītum sē ā Senonibus et Carnutibus aliīsque complūribus Galliae cīvitātibus; hūc itūrum per fīnēs Rēmōrum eōrumque agrōs populātūrum ac, priusquam id faciat, castra Labiēnī oppugnātūrum. Quae fierī velit praecipit.

57. Labiēnus, cum et locī nātūrā et manū mūnītissimīs castrīs sēsē tenēret, dē suō ac legiōnis perīculō nihil timēbat; nē quam occāsiōnem reī bene gerendae dīmitteret cōgitābat. Itaque, ā Cingetorīge atque eius propinquīs ōrātiōne Indutiomārī cognitā quam in conciliō habuerat, nūntiōs mittit ad fīnitimās civitātēs equitēsque undique ēvocat; hīs certam diem conveniendī dīcit. Interim prope cotīdiē cum omnī equitātū Indutiomārus sub castrīs eius vagābātur, aliās ut situm castrōrum cognōsceret, aliās colloquendī aut territandī causā; equitēs plērumque omnēs tēla intrā vāllum coniciēbant. Labi-

ēnus suōs intrā mūnītiōnem continēbat timōrisque opīniōnem quibuscumque poterat rēbus augēbat.

58. Cum maiōre in diēs contemptiōne Indutiomārus ad castra accēderet, nocte ūnā intrōmissīs equitibus omnium fīnitimārum cīvitātum, quōs arcessendōs cūrāverat, tantā dīligentiā omnēs suōs custōdiīs intrā castra continuit ut nūllā ratiōne ea rēs ēnūntiārī aut ad Trēverōs perferrī posset. Interim ex cōnsuētūdine cotīdiānā Indutiomārus ad castra accēdit atque ibi magnam partem diēī cōnsūmit; equitēs tēla coniciunt et magnā cum contumēliā verbōrum nostrōs ad pugnam ēvocant. Nūllō ab nostrīs datō respōnsō, ubi vīsum est, sub vesperum dispersī ac dissipātī discēdunt. Subitō Labiēnus duābus portīs omnem equitātum ēmittit; praecipit atque interdīcit, perterritīs hostibus atque in fugam coniectīs (quod fore, sīcut accidit, vidēbat), ūnum omnēs petant Indutiomārum, neu quis quem prius vulneret quam illum interfectum vīderit, quod morā reliquōrum spatium nactum illum effugere nōlēbat; magna prōpōnit iīs quī occīderint praemia; submittit cohortēs equitibus subsidiō. Comprobat hominis cōnsilium fortūna, et, cum ūnum omnēs peterent, in ipsō flūminis vadō dēprehēnsus Indutiomārus interficitur caputque eius refertur in castra; redeuntēs equitēs quōs possunt cōnsectantur atque occīdunt. Hāc rē cognitā omnēs Eburōnum et Nerviōrum quae convēnerant cōpiae discēdunt, paulōque habuit post id factum Caesar quiētiōrem Galliam.

COMMENTARIUS SEXTUS

1. Multīs dē causīs Caesar maiōrem Galliae mōtum exspectāns per M. Sīlānum, C. Antistium Rēgīnum, T. Sextium lēgātōs dīlēctum habēre īnstituit; simul ā Cn. Pompeiō prōcōnsule petiit, quoniam ipse ad urbem cum imperiō reī pūblicae causā remanēret, quōs ex Cisalpīnā Galliā cōnsul sacrāmentō rogāsset ad signa convenīre et ad sē proficīscī iubēret, magnī interesse etiam in reliquum tempus ad opīniōnem Galliae exīstimāns tantās vidērī Ītaliae facultātēs ut, sī quid esset in bellō dētrīmentī acceptum, nōn modo id brevī tempore sarcīrī, sed etiam maiōribus augērī cōpiīs posset. Quod cum Pompeius et reī pūblicae et amīcitiae tribuisset, celeriter cōnfectō per suōs dīlēctū, tribus ante exāctam hiemem et cōnstitūtīs et adductīs legiōnibus duplicātōque eārum cohortium numerō quās cum Q. Titūriō āmīserat, et celeritāte et cōpiīs docuit quid populī Rōmānī disciplīna atque opēs possent.

2. Interfectō Indutiomārō, ut docuimus, ad eius propinquōs ā Trēverīs imperium dēfertur. Illī fīnitimōs Germānōs sollicitāre et pecūniam pollicērī nōn dēsistunt. Cum ā proximīs impetrāre nōn possent, ulteriōrēs temptant. Inventīs nōn nūllīs cīvitātibus iūre iūrandō inter sē cōnfirmant obsidibusque dē pecūniā cavent; Ambiorīgem sibi societāte et foedere adiungunt. Quibus rēbus cognitīs Caesar, cum undique bellum parārī vidēret, Nerviōs, Atuatucōs, Menapiōs, adiūnctīs Cisrhēnānīs omnibus Germānīs, esse in armīs, Senonēs ad imperātum nōn venīre et cum Carnutibus fīnitimīsque cīvitātibus cōnsilia commūnicāre, ā Trēverīs Germānōs crēbrīs lēgātiōnibus sollicitārī, mātūrius sibi dē bellō cōgitandum putāvit.

3. Itaque nōndum hieme cōnfectā proximīs quattuor coāctīs legiōnibus dē imprōvīsō in fīnēs Nerviōrum contendit et, priusquam illī aut convenīre aut profugere possent, magnō pecoris atque hominum numerō captō atque eā praedā mīlitibus concessā vastātīsque agrīs, in dēditiōnem venīre atque obsidēs sibi dare coēgit. Eō celeriter cōnfectō negōtiō rūrsus in hīberna legiōnēs redūxit. Conciliō Galliae prīmō vēre, ut īnstituerat, indictō, cum reliquī praeter Senonēs, Carnutēs, Trēverōsque vēnissent, initium bellī ac dēfectiōnis hoc esse arbitrātus, ut omnia postpōnere vidērētur, concilium Luteciam Parīsiōrum trānsfert. Cōnfīnēs erant hī Senonibus cīvitātemque patrum memoriā coniūnxerant, sed ab hōc cōnsiliō āfuisse exīstimābantur. Hāc rē prō suggestū prōnūntiātā, eōdem diē cum legiōnibus in Senonēs proficīscitur magnīsque itineribus eō pervenit.

4. Cognitō eius adventū Accō, quī prīnceps eius cōnsilī fuerat, iubet in oppida multitūdinem convenīre. Cōnantibus, priusquam id efficī posset, adesse Rōmānōs nūntiātur. Necessāriō sententiā dēsistunt lēgātōsque dēprecandī causā ad Caesarem mittunt; adeunt per Haeduōs, quōrum antīquitus erat in fidē cīvitās. Libenter Caesar petentibus Haeduīs dat veniam excūsātiōnemque accipit, quod aestīvum tempus īnstantis bellī, nōn quaestiōnis esse arbitrābātur. Obsidibus imperātīs centum, hōs Haeduīs custōdiendōs trādit. Eōdem Carnutēs lēgātōs obsidēsque mittunt, ūsī dēprecātōribus Rēmīs, quōrum erant in clientēlā; eadem ferunt respōnsa. Peragit concilium Caesar equitēsque imperat cīvitātibus.

5. Hāc parte Galliae pācātā, tōtus et mente et animō in bellum Trēverōrum et Ambiorīgis īnsistit. Cavarīnum cum equitātū Senonum sēcum proficīscī iubet, nē quis aut ex huius īrācundiā aut ex eō quod meruerat odiō cīvitātis mōtus exsistat. Hīs rēbus cōnstitūtīs, quod prō explōrātō habēbat Ambiorīgem proeliō nōn esse contentūrum, reliqua eius cōnsilia animō circumspiciēbat. Erant Menapiī propinquī Eburōnum fīnibus, perpetuīs palūdibus silvīsque mūnītī, quī ūnī ex Galliā dē pāce

ad Caesarem lēgātōs numquam mīserant. Cum hīs esse hospitium Ambiorīgī sciēbat; item per Trēverōs vēnisse Germānīs in amīcitiam cognōverat. Haec prius illī dētrahenda auxilia exīstimābat quam ipsum bellō lacesseret, nē dēspērātā salūte aut sē in Menapiōs abderet aut cum Trānsrhēnānīs congredī cōgerētur. Hōc initō cōnsiliō tōtīus exercitūs impedīmenta ad Labiēnum in Trēverōs mittit duāsque legiōnēs ad eum proficīscī iubet; ipse cum legiōnibus expedītīs quīnque in Menapiōs proficīscitur. Illī nūllā coāctā manū locī praesidiō frētī in silvās palūdēsque cōnfugiunt suaque eōdem cōnferunt.

6. Caesar partītīs cōpiīs cum C. Fabiō lēgātō et M. Crassō quaestōre celeriterque effectīs pontibus adit tripertītō, aedificia vīcōsque incendit, magnō pecoris atque hominum numerō potītur. Quibus rēbus coāctī Menapiī lēgātōs ad eum pācis petendae causā mittunt. Ille obsidibus acceptīs hostium sē numerō habitūrum cōnfirmat, sī aut Ambiorīgem aut eius lēgātōs fīnibus suīs recēpissent. Hīs cōnfirmātīs rēbus Commium Atrebātem cum equitātū custōdis locō in Menapiīs relinquit; ipse in Trēverōs proficīscitur.

7. Dum haec ā Caesare geruntur, Trēverī magnīs coāctīs peditātūs equitātūsque cōpiīs Labiēnum cum ūnā legiōne, quae in eōrum fīnibus hiemābat, adorīrī parābant, iamque ab eō nōn longius biduī viā aberant, cum duās vēnisse legiōnēs missū Caesaris cognōscunt. Positīs castrīs ā mīlibus passuum xv auxilia Germānōrum exspectāre cōnstituunt. Labiēnus hostium cognitō cōnsiliō spērāns temeritāte eōrum fore aliquam dīmicandī facultātem, praesidiō quīnque cohortium impedīmentīs relictō, cum xxv cohortibus magnōque equitātū contrā hostem proficīscitur et mīlle passuum intermissō spatiō castra commūnit. Erat inter Labiēnum atque hostem difficilī trānsitū flūmen rīpīsque praeruptīs. Hoc neque ipse trānsīre in animō habēbat neque hostēs trānsitūrōs exīstimābat. Augēbātur auxiliōrum cotīdiē spēs. Loquitur cōnsultō palam, quoniam Germānī appropinquāre dīcantur, sēsē suās exercitūsque fortūnās in dubium nōn dēvocātūrum et posterō diē prīmā lūce

castra mōtūrum. Celeriter haec ad hostēs dēferuntur, ut ex magnō Gallōrum equitum numerō nōn nūllōs Gallicīs rēbus favēre nātūra cōgēbat. Labiēnus, nocte tribūnīs mīlitum prīmīsque ōrdinibus convocātīs, quid suī sit cōnsilī prōpōnit et, quō facilius hostibus timōris det suspīciōnem, maiōre strepitū et tumultū quam populī Rōmānī fert cōnsuētūdō castra movērī iubet. Hīs rēbus fugae similem profectiōnem efficit. Haec quoque per explōrātōrēs ante lūcem in tantā propinquitāte castrōrum ad hostēs dēferuntur.

8. Vix agmen novissimum extrā mūnītiōnēs prōcesserat, cum Gallī cohortātī inter sē nē spērātam praedam ex manibus dīmitterent—longum esse perterritīs Rōmānīs Germānōrum auxilium exspectāre, neque suam patī dignitātem ut tantīs cōpiīs tam exiguam manum, praesertim fugientem atque impedītam, adorīrī nōn audeant—flūmen trānsīre et inīquō locō committere proelium nōn dubitant. Quae fore suspicātus Labiēnus, ut omnēs citrā flūmen ēliceret, eādem ūsus simulātiōne itineris placidē prōgrediēbātur. Tum praemissīs paulum impedīmentīs atque in tumulō quōdam collocātīs, "Habētis," inquit, "mīlitēs, quam petīstis facultātem; hostem impedītō atque inīquō locō tenētis; praestāte eandem nōbīs ducibus virtūtem quam saepe numerō imperātōrī praestitistis, atque illum adesse et haec cōram cernere exīstimāte." Simul signa ad hostem convertī aciemque dērigī iubet et, paucīs turmīs praesidiō ad impedīmenta missīs, reliquōs equitēs ad latera dispōnit. Celeriter nostrī clāmōre sublātō pīla in hostēs immittunt. Illī, ubi praeter spem quōs fugere crēdēbant īnfestīs signīs ad sē īre vīdērunt, impetum ferre nōn potuērunt ac prīmō concursū in fugam coniectī proximās silvās petiērunt. Quōs Labiēnus equitātū cōnsectātus, magnō numerō interfectō, complūribus captīs paucīs post diēbus cīvitātem recēpit. Nam Germānī quī auxiliō veniēbant, perceptā Trēverōrum fugā, sēsē domum contulērunt. Cum hīs propinquī Indutiomārī, quī dēfectiōnis auctōrēs fuerant, comitātī eōs ex cīvitāte excessērunt. Cingetorīgī, quem ab initiō permānsisse in officiō dēmōnstrāvimus, prīncipātus atque imperium est trāditum.

9. Caesar, postquam ex Menapiīs in Trēverōs vēnit, duābus dē causīs Rhēnum trānsīre cōnstituit; quārum ūna erat quod Germānī auxilia contrā sē Trēverīs mīserant, altera, nē ad eōs Ambiorīx receptum habēret. Hīs cōnstitūtīs rēbus, paulō suprā eum locum quō ante exercitum trādūxerat facere pontem īnstituit. Nōtā atque īnstitūtā ratiōne magnō mīlitum studiō paucīs diēbus opus efficitur. Firmō in Trēverīs ad pontem praesidiō relictō, nē quis ab hīs subitō mōtus orerētur, reliquās cōpiās equitātumque trādūcit. Ubiī, quī ante obsidēs dederant atque in dēditiōnem vēnerant, pūrgandī suī causā ad eum lēgātōs mittunt quī doceant neque ex suā cīvitāte auxilia in Trēverōs missa neque ab sē fidem laesam; petunt atque ōrant ut sibi parcat, nē commūnī odiō Germānōrum innocentēs prō nocentibus poenās pendant; sī amplius obsidum velit darī, pollicentur. Cognitā Caesar causā reperit ab Suēbīs auxilia missa esse; Ubiōrum satisfactiōnem accipit, aditūs viāsque in Suēbōs perquīrit.

10. Interim paucīs post diēbus fit ab Ubiīs certior Suēbōs omnēs in ūnum locum cōpiās cōgere atque iīs nātiōnibus quae sub eōrum sint imperiō dēnūntiāre ut auxilia peditātūs equitātūsque mittant. Hīs cognitīs rēbus rem frūmentāriam prōvidet, castrīs idōneum locum dēligit; Ubiīs imperat ut pecora dēdūcant suaque omnia ex agrīs in oppida cōnferant, spērāns barbarōs atque imperītōs hominēs inopiā cibāriōrum ad inīquam pugnandī condiciōnem posse dēdūcī; mandat ut crēbrōs explōrātōrēs in Suēbōs mittant quaeque apud eōs gerantur cognōscant. Illī imperāta faciunt et paucīs diēbus intermissīs referunt: Suēbōs omnēs, posteāquam certiōrēs nūntiī dē exercitū Rōmānōrum vēnerint, cum omnibus suīs sociōrumque cōpiīs, quās coēgissent, penitus ad extrēmōs fīnēs sē recēpisse; silvam ibi esse īnfīnītā magnitūdine, quae appellētur Bacēnis; hanc longē intrōrsus pertinēre et prō nātīvō mūrō obiectam Chēruscōs ab Suēbōrum Suēbōsque ab Chēruscōrum iniūriīs incursiōnibusque prohibēre; ad eius silvae initium Suēbōs adventum Rōmānōrum exspectāre cōnstituisse.

11. Quoniam ad hunc locum perventum est, nōn aliēnum esse vidētur dē Galliae Germāniaeque mōribus et quō differant hae nātiōnēs inter sēsē prōpōnere. In Galliā nōn sōlum in omnibus cīvitātibus atque in omnibus pāgīs, sed paene etiam in singulīs domibus factiōnēs sunt, eārumque factiōnum prīncipēs sunt quī summam auctōritātem eōrum iūdiciō habēre exīstimantur, quōrum ad arbitrium iūdiciumque summa omnium rērum cōnsiliōrumque redeat. Idque eius reī causā antīquitus īnstitūtum vidētur, nē quis ex plēbe contrā potentiōrem auxilī egēret; suōs enim quisque opprimī et circumvenīrī nōn patitur, neque, aliter sī faciat, ūllam inter suōs habeat auctōritātem. Haec eadem ratiō est in summā tōtīus Galliae; namque omnēs cīvitātēs dīvīsae sunt in duās partēs.

12. Cum Caesar in Galliam vēnit, alterīus factiōnis prīncipēs erant Haeduī, alterīus Sēquanī. Hī cum per sē minus valērent, quod summa auctōritās antīquitus erat in Haeduīs magnaeque eōrum erant clientēlae, Germānōs atque Ariovistum sibi adiūnxerant eōsque ad sē magnīs iactūrīs pollicitātiōnibusque perdūxerant. Proeliīs vērō complūribus factīs secundīs atque omnī nōbilitāte Haeduōrum interfectā, tantum potentiā antecesserant ut magnam partem clientium ab Haeduīs ad sē trādūcerent obsidēsque ab hīs prīncipum fīliōs acciperent, et pūblicē iūrāre cōgerent nihil sē contrā Sēquanōs cōnsilī initūrōs, et partem fīnitimī agrī per vim occupātam possidērent Galliaeque tōtīus prīncipātum obtinērent. Quā necessitāte adductus Dīviciācus auxilī petendī causā Rōmam ad senātum profectus īnfectā rē redierat. Adventū Caesaris factā commūtātiōne rērum, obsidibus Haeduīs redditīs, veteribus clientēlīs restitūtīs, novīs per Caesarem comparātīs, quod iī quī sē ad eōrum amīcitiam aggregāverant meliōre condiciōne atque aequiōre imperiō sē ūtī vidēbant, reliquīs rēbus eōrum grātiā dignitāteque amplificātā, Sēquanī prīncipātum dīmīserant. In eōrum locum Rēmī successerant; quōs quod adaequāre apud Caesarem grātiā intellegēbātur, iī quī propter veterēs inimīcitiās nūllō modō cum Haeduīs coniungī poterant sē Rēmīs in

clientēlam dicābant. Hōs illī dīligenter tuēbantur; ita novam et repente collēctam auctōritātem tenēbant. Eō tamen statū rēs erat ut longē prīncipēs Haeduī habērentur, secundum locum dignitātis Rēmī obtinērent.

13. In omnī Galliā eōrum hominum quī aliquō sunt numerō atque honōre genera sunt duo; nam plēbēs paene servōrum habētur locō, quae nihil audet per sē, nūllī adhibētur cōnsiliō. Plērīque, cum aut aere aliēnō aut magnitūdine tribūtōrum aut iniūriā potentiōrum premuntur, sēsē in servitūtem dicant nōbilibus; quibus in hōs eadem omnia sunt iūra quae dominīs in servōs. Sed dē hīs duōbus generibus alterum est druidum, alterum equitum. Illī rēbus dīvīnīs intersunt, sacrificia pūblica ac prīvāta prōcūrant, religiōnēs interpretantur, magnōque sunt apud eōs honōre. Nam ferē dē omnibus contrōversiīs pūblicīs prīvātīsque cōnstituunt, et, sī quod est facinus admissum, sī caedēs facta, sī dē hērēditāte, dē fīnibus contrōversia est, īdem dēcernunt, praemia poenāsque cōnstituunt; sī quī aut prīvātus aut populus eōrum dēcrētō nōn stetit, sacrificiīs interdīcunt. Haec poena apud eōs est gravissima. Quibus ita est interdictum, hī numerō impiōrum ac scelerātōrum habentur, hīs omnēs dēcēdunt, aditum eōrum sermōnemque dēfugiunt, nē quid ex contāgiōne incommodī accipiant, neque iīs petentibus iūs redditur neque honōs ūllus commūnicātur. Hīs autem omnibus druidibus praeest ūnus, quī summam inter eōs habet auctōritātem. Hōc mortuō aut, sī quī ex reliquīs excellit dignitāte, succēdit, aut, sī sunt plūrēs parēs, suffrāgiō druidum, nōn numquam etiam armīs dē prīncipātū contendunt. Hī certō annī tempore in fīnibus Carnutum, quae regiō tōtīus Galliae media habētur, cōnsīdunt in locō cōnsecrātō. Hūc omnēs undique quī contrōversiās habent conveniunt eōrumque dēcrētīs iūdiciīsque parent. Disciplīna in Britanniā reperta atque inde in Galliam trānslāta esse exīstimātur, et nunc quī dīligentius eam rem cognōscere volunt plērumque illō discendī causā proficīscuntur.

14. Druidēs ā bellō abesse cōnsuērunt neque tribūta ūnā

cum reliquīs pendunt. Tantīs excitātī praemiīs et suā sponte multī in disciplīnam conveniunt et ā parentibus propinquīsque mittuntur. Magnum ibi numerum versuum ēdiscere dīcuntur. Itaque annōs nōn nūllī xx in disciplīnā permanent. Neque fās esse exīstimant ea litterīs mandāre, cum in reliquīs ferē rēbus, pūblicīs prīvātīsque ratiōnibus, Graecīs litterīs ūtantur. Id mihi duābus dē causīs īnstituisse videntur, quod neque in vulgus disciplīnam efferrī velint, neque eōs quī discant litterīs cōnfīsōs minus memoriae studēre; quod ferē plērīsque accidit, ut praesidiō litterārum dīligentiam in perdiscendō ac memoriam remittant. In prīmīs hoc volunt persuādēre, nōn interīre animās, sed ab aliīs post mortem trānsīre ad aliōs; atque hōc maximē ad virtūtem excitārī putant, metū mortis neglēctō. Multa praetereā dē sīderibus atque eōrum mōtū, dē mundī ac terrārum magnitūdine, dē rērum nātūrā, dē deōrum immortālium vī ac potestāte disputant et iuventūtī trādunt.

15. Alterum genus est equitum. Hī, cum est ūsus atque aliquod bellum incidit (quod ferē ante Caesaris adventum quotannīs accidere sōlēbat, utī aut ipsī iniūriās īnferrent aut illātās prōpulsārent), omnēs in bellō versantur, atque eōrum ut quisque est genere cōpiīsque amplissimus, ita plūrimōs circum sē ambactōs clientēsque habet. Hanc ūnam grātiam potentiamque nōvērunt.

16. Nātiō est omnis Gallōrum admodum dēdita religiōnibus, atque ob eam causam quī sunt affectī graviōribus morbīs quīque in proeliīs perīculīsque versantur aut prō victimīs hominēs immolant aut sē immolātūrōs vovent, administrīsque ad ea sacrificia druidibus ūtuntur, quod, prō vītā hominis nisi hominis vīta reddātur, nōn posse deōrum immortālium nūmen plācārī arbitrantur; pūblicēque eiusdem generis habent īnstitūta sacrificia. Aliī immānī magnitūdine simulācra habent, quōrum contexta vīminibus membra vīvīs hominibus complent; quibus succēnsīs circumventī flammā exanimantur hominēs. Supplicia eōrum quī in fūrtō aut in latrōciniō aut in aliquā

noxiā sint comprehēnsī grātiōra dīs immortālibus esse arbitrantur; sed, cum eius generis cōpia dēficit, etiam ad innocentium supplicia dēscendunt.

17. Deōrum maximē Mercurium colunt; huius sunt plūrima simulācra; hunc omnium inventōrem artium ferunt, hunc viārum atque itinerum ducem, hunc ad quaestūs pecūniae mercātūrāsque habēre vim maximam arbitrantur. Post hunc Apollinem et Mārtem et Iovem et Minervam. Dē hīs eandem ferē quam reliquae gentēs habent opīniōnem: Apollinem morbōs dēpellere, Minervam operum atque artificiōrum initia trādere, Iovem imperium caelestium tenēre, Mārtem bella regere. Huic, cum proeliō dīmicāre cōnstituērunt, ea quae bellō cēperint plērumque dēvovent; cum superāvērunt, animālia capta immolant reliquāsque rēs in ūnum locum cōnferunt. Multīs in cīvitātibus hārum rērum exstrūctōs cumulōs locīs cōnsecrātīs cōnspicārī licet; neque saepe accidit ut neglēctā quispiam religiōne aut capta apud sē occultāre aut posita tollere audēret, gravissimumque eī reī supplicium cum cruciātū cōnstitūtum est.

18. Gallī sē omnēs ab Dīte patre prōgnātōs praedicant idque ab druidibus prōditum dīcunt. Ob eam causam spatia omnis temporis nōn numerō diērum sed noctium fīniunt; diēs nātālēs et mēnsium et annōrum initia sīc observant ut noctem diēs subsequātur. In reliquīs vītae īnstitūtīs hōc ferē ab reliquīs differunt, quod suōs līberōs, nisi cum adolēvērunt ut mūnus mīlitiae sustinēre possint, palam ad sē adīre nōn patiuntur, fīliumque puerīlī aetāte in pūblicō in cōnspectū patris assistere turpe dūcunt.

19. Virī, quantās pecūniās ab uxōribus dōtis nōmine accēpērunt, tantās ex suīs bonīs aestimātiōne factā cum dōtibus commūnicant. Huius omnis pecūniae coniūnctim ratiō habētur frūctūsque servantur; uter eōrum vītā superāvit, ad eum pars utrīusque cum frūctibus superiōrum temporum pervenit. Virī in uxōrēs, sīcutī in līberōs, vītae necisque habent potestātem; et cum pater familiae illūstriōre locō nātus dēcessit, eius propinquī conveniunt et, dē morte sī rēs in suspīciōnem vēnit,

dē uxōribus in servīlem modum quaestiōnem habent et, sī compertum est, ignī atque omnibus tormentīs excruciātās interficiunt. Fūnera sunt prō cultū Gallōrum magnifica et sūmptuōsa; omniaque quae vīvīs cordī fuisse arbitrantur in ignem īnferunt, etiam animālia, ac paulō suprā hanc memoriam servī et clientēs quōs ab iīs dīlēctōs esse cōnstābat, iūstīs fūnebribus cōnfectīs, ūnā cremābantur.

20. Quae cīvitātēs commodius suam rem pūblicam administrāre exīstimantur habent lēgibus sānctum, sī quis quid dē rē pūblicā ā fīnitimīs rūmōre ac fāmā accēperit, utī ad magistrātum dēferat nēve cum quō aliō commūnicet, quod saepe hominēs temerāriōs atque imperītōs falsīs rūmōribus terrērī et ad facinus impellī et dē summīs rēbus cōnsilium capere cognitum est. Magistrātūs quae vīsa sunt occultant, quae esse ex ūsū iudicāvērunt multitūdinī prōdunt. Dē rē pūblicā nisi per concilium loquī nōn concēditur.

21. Germānī multum ab hāc cōnsuētūdine differunt. Nam neque druidēs habent quī rēbus dīvīnīs praesint, neque sacrificiīs student. Deōrum numerō eōs sōlōs dūcunt quōs cernunt et quōrum apertē opibus iuvantur, Sōlem et Vulcānum et Lūnam; reliquōs nē fāmā quidem accēpērunt. Vīta omnis in vēnātiōnibus atque in studiīs reī mīlitāris cōnsistit; ā parvīs labōrī ac dūritiae student.

22. Agricultūrae nōn student, maiorque pars eōrum vīctūs in lacte, cāseō, carne cōnsistit. Neque quisquam agrī modum certum aut fīnēs habet propriōs; sed magistrātūs ac prīncipēs in annōs singulōs gentibus cognātiōnibusque hominum quīque ūnā coiērunt quantum et quō locō vīsum est agrī attribuunt atque annō post aliō trānsīre cōgunt. Eius reī multās afferunt causās: nē assiduā cōnsuētūdine captī studium bellī gerendī agricultūrā commūtent; nē lātōs fīnēs parāre studeant potentiōrēs atque humiliōrēs possessiōnibus expellant; nē accūrātius ad frīgora atque aestūs vītandōs aedificent; nē qua oriātur pecūniae cupiditās, quā ex rē factiōnēs dissēnsiōnēsque nāscuntur; ut animī aequitāte plēbem contineant, cum suās quisque opēs cum potentissimīs aequārī videat.

23. Cīvitātibus maxima laus est quam lātissimē circum sē vāstātīs fīnibus sōlitūdinēs habēre. Hoc proprium virtūtis exīstimant, expulsōs agrīs fīnitimōs cēdere neque quemquam prope sē audēre cōnsistere; simul hōc sē fore tūtiōrēs arbitrantur, repentīnae incursiōnis timōre sublātō. Cum bellum cīvitās aut illātum dēfendit aut īnfert, magistrātūs quī eī bellō praesint et vītae necisque habeant potestātem dēliguntur. In pāce nūllus est commūnis magistrātus, sed prīncipēs regiōnum atque pāgōrum inter suōs iūs dīcunt contrōversiāsque minuunt. Latrōcinia nūllam habent īnfāmiam quae extrā fīnēs cuiusque cīvitātis fīunt, atque ea iuventūtis exercendae ac dēsidiae minuendae causā fierī praedicant. Atque ubi quis ex prīncipibus in conciliō dīxit sē ducem fore, quī sequī velint profiteantur, cōnsurgunt iī quī et causam et hominem probant, suumque auxilium pollicentur, atque ā multitūdine collaudantur; quī ex hīs secūtī nōn sunt in dēsertōrum ac prōditōrum numerō dūcuntur, omniumque hīs rērum posteā fidēs dērogātur. Hospitem violāre fās nōn putant; quī quācumque dē causā ad eōs vēnērunt ab iniūriā prohibent sānctōsque habent, hīsque omnium domūs patent vīctusque commūnicātur.

24. Ac fuit anteā tempus cum Germānōs Gallī virtūte superārent, ultrō bella īnferrent, propter hominum multitūdinem agrīque inopiam trāns Rhēnum colōniās mitterent. Itaque ea quae fertilissima Germāniae sunt loca, circum Hercyniam silvam, quam Eratosthenī et quibusdam Graecīs fāmā nōtam esse videō, quam illī Orcyniam appellant, Volcae Tectosagēs occupāvērunt atque ibi cōnsēdērunt; quae gēns ad hoc tempus hīs sēdibus sēsē continet summamque habet iūstitiae et bellicae laudis opīniōnem. Nunc, quod in eādem inopiā, egestāte, patientiā quā ante Germānī permanent, eōdem vīctū et cultū corporis ūtuntur, Gallīs autem prōvinciārum propinquitās et trānsmarīnārum rērum nōtitia multa ad cōpiam atque ūsūs largītur, paulātim assuēfactī superārī multīsque victī proeliīs nē sē quidem ipsī cum illīs virtūte comparant.

25. Huius Hercyniae silvae, quae suprā dēmōnstrāta est,

lātitūdō novem diērum iter expedītō patet; nōn enim aliter fīnīrī potest, neque mēnsūrās itinerum nōvērunt. Oritur ab Helvētiōrum et Nemetum et Rauracōrum fīnibus rēctāque flūminis Dānuvī regiōne pertinet ad fīnēs Dācōrum et Anartium; hinc sē flectit sinistrōrsus dīversīs ā flūmine regiōnibus multārumque gentium fīnēs propter magnitūdinem attingit; neque quisquam est huius Germāniae quī sē aut adīsse ad initium eius silvae dīcat, cum diērum iter LX prōcesserit, aut quō ex locō oriātur accēperit; multaque in eā genera ferārum nāscī cōnstat quae reliquīs in locīs vīsa nōn sint; ex quibus quae maximē differant ā cēterīs et memoriae prōdenda videantur haec sunt.

26. Est bōs cervī figūrā, cuius ā mediā fronte inter aurēs ūnum cornū exsistit, excelsius magisque dērēctum hīs quae nōbīs nōta sunt cornibus; ab eius summō sīcut palmae rāmīque lātē diffunduntur. Eadem est fēminae marisque nātūra, eadem fōrma magnitūdōque cornuum.

27. Sunt item quae appellantur alcēs. Hārum est cōnsimilis caprīs figūra et varietās pellium, sed magnitūdine paulō antecēdunt mutilaeque sunt cornibus et crūra sine nōdīs articulīsque habent, neque quiētis causā prōcumbunt neque, sī quō afflīctae cāsū concidērunt, ērigere sēsē ac sublevāre possunt. Hīs sunt arborēs prō cubīlibus; ad eās sē applicant atque ita paulum modo reclīnātae quiētem capiunt. Quārum ex vēstīgiīs cum est animadversum ā vēnātōribus quō sē recipere cōnsuērint, omnēs eō locō aut ab rādīcibus subruunt aut accīdunt arborēs, tantum ut summa speciēs eārum stantium relinquātur. Hūc cum sē cōnsuētūdine reclīnāvērunt, īnfirmās arborēs pondere afflīgunt atque ūnā ipsae concidunt.

28. Tertium est genus eōrum quī ūrī appellantur. Hī sunt magnitūdine paulō īnfrā elephantōs, speciē et colōre et figūrā taurī. Magna vīs eōrum est et magna vēlōcitās, neque hominī neque ferae quam cōnspexērunt parcunt. Hōs studiōsē foveīs captōs interficiunt; hōc sē labōre dūrant adulēscentēs atque hōc genere vēnātiōnis exercent, et quī plūrimōs ex hīs

interfēcērunt, relātīs in pūblicum cornibus quae sint testimōniō, magnam ferunt laudem. Sed assuēscere ad hominēs et mānsuēfierī nē parvulī quidem exceptī possunt. Amplitūdō cornuum et figūra et speciēs multum ā nostrōrum boum cornibus differt. Haec studiōsē conquīsīta ab labrīs argentō circumclūdunt atque in amplissimīs epulīs prō pōculīs ūtuntur.

29. Caesar, postquam per Ubiōs explōrātōrēs comperit Suēbōs sēsē in silvās recēpisse, inopiam frūmentī veritus, quod, ut suprā dēmōnstrāvimus, minimē hominēs Germānī agricultūrae student, cōnstituit nōn prōgredī longius; sed nē omnīnō metum reditūs suī barbarīs tolleret atque ut eōrum auxilia tardāret, reductō exercitū, partem ultimam pontis quae rīpās Ubiōrum contingēbat in longitūdinem pedum ducentōrum rescindit, atque in extrēmō ponte turrim tabulātōrum quattuor cōnstituit praesidiumque cohortium duodecim pontis tuendī causā pōnit magnīsque eum locum mūnītiōnibus firmat. Eī locō praesidiōque C. Volcācium Tullum adulēscentem praeficit. Ipse, cum mātūrēscere frūmenta inciperent, ad bellum Ambiorīgis profectus per Arduennam silvam, quae est tōtīus Galliae maxima atque ab rīpīs Rhēnī fīnibusque Trēverōrum ad Nerviōs pertinet mīlibusque amplius quīngentīs in longitūdinem patet, L. Minucium Basilum cum omnī equitātū praemittit, sī quid celeritāte itineris atque opportūnitāte temporis prōficere possit; monet ut ignēs in castrīs fierī prohibeat, nē qua eius adventūs procul significātiō fīat; sēsē cōnfestim subsequī dīcit.

30. Basilus ut imperātum est facit. Celeriter contrāque omnium opīniōnem cōnfectō itinere multōs in agrīs inopīnantēs dēprehendit; eōrum indiciō ad ipsum Ambiorīgem contendit, quō in locō cum paucīs equitibus esse dīcēbātur. Multum cum in omnibus rēbus, tum in rē mīlitārī potest fortūna. Nam ut magnō accidit cāsū ut in ipsum incautum etiam atque imparātum incideret, priusque eius adventus ab hominibus vidērētur quam fāma ac nūntius afferrētur, sīc magnae fuit fortūnae, omnī mīlitārī īnstrūmentō quod circum sē habēbat ēreptō, raedīs equīsque comprehēnsīs, ipsum effugere mortem. Sed

hōc factum est, quod aedificiō circumdatō silvā, ut sunt ferē domicilia Gallōrum, quī vītandī aestūs causā plērumque silvārum ac flūminum petunt propinquitātēs, comitēs familiārēsque eius angustō in locō paulisper equitum nostrōrum vim sustinuērunt. Hīs pugnantibus illum in equum quīdam ex suīs intulit; fugientem silvae tēxērunt. Sīc et ad subeundum perīculum et ad vītandum multum fortūna valuit.

31. Ambiorīx cōpiās suās iūdiciōne nōn condūxerit, quod proeliō dīmicandum nōn exīstimāret, an tempore exclūsus et repentīnō equitum adventū prohibitus, cum reliquum exercitum subsequī crēderet, dubium est; sed certē dīmissīs per agrōs nūntiīs sibi quemque cōnsulere iussit. Quōrum pars in Arduennam silvam, pars in continentēs palūdēs profūgit; quī proximī Ōceanō fuērunt, hī īnsulīs sēsē occultāvērunt, quās aestūs efficere cōnsuērunt; multī ex suīs fīnibus ēgressī sē suaque omnia aliēnissimīs crēdidērunt. Catuvolcus, rēx dīmidiae partis Eburōnum, quī ūnā cum Ambiorīge cōnsilium inierat, aetāte iam cōnfectus, cum labōrem bellī aut fugae ferre nōn posset, omnibus precibus dētestātus Ambiorīgem, quī eius cōnsilī auctor fuisset, taxō, cuius magna in Galliā Germāniāque cōpia est, sē exanimāvit.

32. Segnī Condrūsīque, ex gente et numerō Germānōrum, quī sunt inter Eburōnēs Trēverōsque, lēgātōs ad Caesarem mīsērunt ōrātum nē sē in hostium numerō dūceret nēve omnium Germānōrum quī essent citrā Rhēnum ūnam esse causam iūdicāret: Nihil sē dē bellō cōgitāvisse, nūlla Ambiorīgī auxilia mīsisse. Caesar explōrātā rē quaestiōne captīvōrum, sī quī ad eōs Eburōnēs ex fugā convēnissent, ad sē ut redūcerentur imperāvit; sī ita fēcissent, fīnēs eōrum sē violātūrum negāvit. Tum cōpiīs in trēs partēs distribūtīs impedīmenta omnium legiōnum Atuatucam contulit. Id castellī nōmen est; hoc ferē est in mediīs Eburōnum fīnibus, ubi Titūrius atque Aurunculeius hiemandī causā cōnsēderant. Hunc cum reliquīs rēbus locum probābat, tum quod superiōris annī mūnītiōnēs integrae manēbant, ut mīlitum labōrem sublevāret. Praesidiō

impedīmentīs legiōnem quārtam decimam relīquit, ūnam ex iīs quās proximē cōnscrīptās ex Ītaliā trādūxerat. Eī legiōnī castrīsque Q. Tullium Cicerōnem praefēcit ducentōsque equitēs eī attribuit.

33. Partītō exercitū T. Labiēnum cum legiōnibus tribus ad Ōceanum versus in eās partēs quae Menapiōs attingunt proficīscī iubet; C. Trebōnium cum parī legiōnum numerō ad eam regiōnem quae Atuatucīs adiacet dēpopulandam mittit; ipse cum reliquīs tribus ad flūmen Sabim, quod īnfluit in Mosam, extrēmāsque Arduennae partēs īre cōnstituit, quō cum paucīs equitibus profectum Ambiorīgem audiēbat. Discēdēns post diem septimum sēsē reversūrum cōnfirmat, quam ad diem eī legiōnī quae in praesidiō relinquēbātur frūmentum dēbērī sciēbat. Labiēnum Trebōniumque hortātur, sī reī pūblicae commodō facere possint, ad eam diem revertantur, ut rūrsus commūnicātō cōnsiliō explōrātīsque hostium ratiōnibus aliud initium bellī capere possint.

34. Erat, ut suprā dēmōnstrāvimus, manus certa nūlla, nōn oppidum, nōn praesidium quod sē armīs dēfenderet, sed in omnēs partēs dispersa multitūdō. Ubi cuique aut vallēs abdita aut locus silvestris aut palūs impedīta spem praesidī aut salūtis aliquam offerēbat, cōnsēderat. Haec loca vīcīnitātibus erant nōta, magnamque rēs dīligentiam requīrēbat, nōn in summā exercitūs tuendā (nūllum enim poterat ūniversīs ā perterritīs ac dispersīs perīculum accidere), sed in singulīs mīlitibus cōnservandīs; quae tamen ex parte rēs ad salūtem exercitūs pertinēbat. Nam et praedae cupiditās multōs longius sēvocābat et silvae incertīs occultīsque itineribus cōnfertōs adīre prohibēbant. Sī negōtium cōnficī stirpemque hominum scelerātōrum interficī vellet, dīmittendae plūrēs manūs dīdūcendīque erant mīlitēs; sī continēre ad signa manipulōs vellet, ut īnstitūta ratiō et cōnsuētūdō exercitūs Rōmānī postulābat, locus ipse erat praesidiō barbarīs, neque ex occultō īnsidiandī et dispersōs circumveniendī singulīs deerat audācia. Ut in eius modī difficultātibus, quantum dīligentiā prōviderī poterat,

prōvidēbātur ut potius in nocendō aliquid praetermitterētur, etsī omnium animī ad ulcīscendum ārdēbant, quam cum aliquō mīlitum dētrīmentō nocērētur. Dīmittit ad fīnitimās cīvitātēs nūntiōs Caesar; omnēs ēvocat spē praedae ad dīripiendōs Eburōnēs, ut potius in silvīs Gallōrum vīta quam legiōnārius mīles perīclitētur, simul ut magnā multitūdine circumfūsā prō tālī facinore stirps ac nōmen cīvitātis tollātur. Magnus undique numerus celeriter convenit.

35. Haec in omnibus Eburōnum partibus gerēbantur, diēsque appetēbat septimus, quem ad diem Caesar ad impedīmenta legiōnemque revertī cōnstituerat. Hīc quantum in bellō fortūna possit et quantōs afferat cāsūs cognōscī potuit. Dissipātīs ac perterritīs hostibus, ut dēmōnstrāvimus, manus erat nūlla quae parvam modo causam timōris afferret. Trāns Rhēnum ad Germānōs pervenit fāma dīripī Eburōnēs atque ultrō omnēs ad praedam ēvocārī. Cōgunt equitum duo mīlia Sugambrī, quī sunt proximī Rhēnō, ā quibus receptōs ex fugā Tēncterōs atque Usipetēs suprā docuimus. Trānseunt Rhēnum nāvibus ratibusque trīgintā mīlibus passuum īnfrā eum locum ubi pōns erat perfectus praesidiumque ā Caesare relictum; prīmōs Eburōnum fīnēs adeunt; multōs ex fugā dispersōs excipiunt, magnō pecoris numerō, cuius sunt cupidissimī barbarī, potiuntur. Invītātī praedā longius prōcēdunt. Nōn hōs palūdēs bellō latrōciniīsque nātōs, nōn silvae morantur. Quibus in locīs sit Caesar ex captīvīs quaerunt; profectum longius reperiunt omnemque exercitum discessisse cognōscunt. Atque ūnus ex captīvīs, "Quid vōs," inquit, "hanc miseram ac tenuem sectāminī praedam, quibus licet iam esse fortūnātissimōs? Tribus hōrīs Atuatucam venīre potestis; hūc omnēs suās fortūnās exercitus Rōmānōrum contulit; praesidī tantum est ut nē mūrus quidem cingī possit neque quisquam ēgredī extrā mūnītiōnēs audeat." Hāc oblātā spē Germānī quam nactī erant praedam in occultō relinquunt; ipsī Atuatucam contendunt ūsī eōdem duce cuius haec indiciō cognōverant.

36. Cicerō, quī omnēs superiōrēs diēs praeceptīs Caesaris

summā dīligentiā mīlitēs in castrīs continuisset ac nē cālōnem quidem quemquam extrā mūnītiōnem ēgredī passus esset, septimō diē diffīdēns dē numerō diērum Caesarem fidem servātūrum, quod longius prōgressum audiēbat neque ūlla dē reditū eius fāma afferēbātur, simul eōrum permōtus vōcibus quī illīus patientiam paene obsessiōnem appellābant, sī quidem ex castrīs ēgredī nōn licēret, nūllum eius modī cāsum exspectāns quō, novem oppositīs legiōnibus maximōque equitātū, dispersīs ac paene dēlētīs hostibus, in mīlibus passuum tribus offendī posset, quīnque cohortēs frūmentātum in proximās segetēs mittit, quās inter et castra ūnus omnīnō collis intererat. Complūrēs erant in castrīs ex legiōnibus aegrī relictī; ex quibus quī hōc spatiō diērum convaluerant, circiter CCC, sub vexillō ūnā mittuntur; magna praetereā multitūdō cālōnum, magna vīs iūmentōrum, quae in castrīs subsēderat, factā potestāte sequitur.

37. Hōc ipsō tempore cāsū Germānī equitēs interveniunt prōtinusque eōdem illō quō vēnerant cursū ab decumānā portā in castra irrumpere cōnantur, nec prius sunt vīsī, obiectīs ab eā parte silvīs, quam castrīs appropinquārent, usque eō ut quī sub vāllō tenderent mercātōrēs recipiendī suī facultātem nōn habērent. Inopīnantēs nostrī rē novā perturbantur, ac vix prīmum impetum cohors in statiōne sustinet. Circumfunduntur hostēs ex reliquīs partibus, sī quem aditum reperīre possint. Aegrē portās nostrī tuentur, reliquōs aditūs locus ipse per sē mūnītiōque dēfendit. Tōtīs trepidātur castrīs, atque alius ex aliō causam tumultūs quaerit; neque quō signa ferantur neque quam in partem quisque contendat prōvident. Alius castra iam capta prōnūntiat, alius dēlētō exercitū atque imperātōre victōrēs barbarōs vēnisse contendit; plērīque novās sibi ex locō religiōnēs fingunt Cottaeque et Titūrī calamitātem, quī in eōdem castellō occiderint, ante oculōs pōnunt. Tālī timōre omnibus perterritīs cōnfirmātur opīniō barbarīs, ut ex captīvō audierant, nūllum esse intus praesidium. Perrumpere nītuntur sēque ipsī adhortantur nē tantam fortūnam ex manibus dīmittant.

38. Erat aeger in praesidiō relictus P. Sextius Baculus, quī prīmum pīlum apud Caesarem dūxerat, cuius mentiōnem superiōribus proeliīs fēcimus, ac diem iam quīntum cibō caruerat. Hic diffīsus suae atque omnium salūtī inermis ex tabernāculō prōdit; videt imminēre hostēs atque in summō esse rem discrīmine; capit arma ā proximīs atque in portā cōnsistit. Cōnsequuntur hunc centuriōnēs eius cohortis quae in statiōne erat; paulisper ūnā proelium sustinent. Relinquit animus Sextium gravibus acceptīs vulneribus; aegrē per manūs trāditus servātur. Hōc spatiō interpositō reliquī sēsē cōnfirmant tantum ut in mūnītiōnibus cōnsistere audeant speciemque dēfēnsōrum praebeant.

39. Interim cōnfectā frūmentātiōne mīlitēs nostrī clāmōrem exaudiunt; praecurrunt equitēs, quantō rēs sit in perīculō cognōscunt. Hīc vērō nūlla mūnītiō est quae perterritōs recipiat; modo cōnscrīptī atque ūsus mīlitāris imperītī ad tribūnum mīlitum centuriōnēsque ōra convertunt; quid ab hīs praecipiātur exspectant. Nēmō est tam fortis quīn reī novitāte perturbētur. Barbarī signa procul cōnspicātī oppugnātiōne dēsistunt; redīsse prīmō legiōnēs crēdunt, quās longius discessisse ex captīvīs cognōverant; posteā dēspectā paucitāte ex omnibus partibus impetum faciunt.

40. Cālōnēs in proximum tumulum prōcurrunt; hinc celeriter dēiectī sē in signa manipulōsque coniciunt; eō magis timidōs perterrent mīlitēs. Aliī cuneō factō ut celeriter perrumpant cēnsent: Quoniam tam propinqua sint castra, etsī pars aliqua circumventa ceciderit, at reliquōs servārī posse; aliī ut in iugō cōnsistant atque eundem omnēs ferant cāsum. Hoc veterēs nōn probant mīlitēs, quōs sub vexillō ūnā profectōs docuimus. Itaque inter sē cohortātī, duce C. Trebōniō, equite Rōmānō, quī iīs erat praepositus, per mediōs hostēs perrumpunt incolumēsque ad ūnum omnēs in castra perveniunt. Hōs subsecūtī cālōnēs equitēsque eōdem impetū mīlitum virtūte servantur. At iī quī in iugō cōnstiterant, nūllō etiam nunc ūsū reī mīlitāris perceptō, neque in eō quod probāverant cōn-

siliō permanēre, ut sē locō superiōre dēfenderent, neque eam quam prōfuisse aliīs vim celeritātemque vīderant imitārī potuērunt, sed sē in castra recipere cōnātī inīquum in locum dēmīsērunt. Centuriōnēs, quōrum nōn nūllī ex īnferiōribus ōrdinibus reliquārum legiōnum virtūtis causā in superiōres erant ōrdinēs huius legiōnis trāductī, nē ante partam reī mīlitāris laudem āmitterent, fortissimē pugnantēs concidērunt. Mīlitum pars, hōrum virtūte submōtīs hostibus, praeter spem incolumis in castra pervēnit, pars ā barbarīs circumventa periit.

41. Germānī dēspērātā expugnātiōne castrōrum, quod nostrōs iam cōnstitisse in mūnītiōnibus vidēbant, cum eā praedā quam in silvīs dēposuerant trāns Rhēnum sēsē recēpērunt. Ac tantus fuit etiam post discessum hostium terror ut eā nocte, cum C. Volusēnus missus cum equitātū in castra vēnisset, fidem nōn faceret adesse cum incolumī Caesarem exercitū. Sīc omnium animōs timor praeoccupāverat ut, paene aliēnātā mente, dēlētīs omnibus cōpiīs equitātum sē ex fugā recēpisse dīcerent neque incolumī exercitū Germānōs castra oppugnātūrōs fuisse contenderent. Quem timōrem Caesaris adventus sustulit.

42. Reversus ille, ēventūs bellī nōn ignōrāns, ūnum, quod cohortēs ex statiōne et praesidiō essent ēmissae, questus—nē minimum quidem cāsuī locum relinquī dēbuisse—multum fortūnam in repentīnō hostium adventū potuisse iūdicāvit, multō etiam amplius quod paene ab ipsō vāllō portīsque castrōrum barbarōs āvertisset. Quārum omnium rērum maximē admīrandum vidēbātur quod Germānī, quī eō cōnsiliō Rhēnum trānsierant, ut Ambiorīgis fīnēs dēpopulārentur, ad castra Rōmānōrum dēlātī optātissimum Ambiorīgī beneficium obtulerant.

43. Caesar rūrsus ad vexandōs hostēs profectus equitēs, magnō coāctō numerō ex fīnitimīs cīvitātibus, in omnēs partēs dīmittit. Omnēs vīcī atque omnia aedificia quae quisque cōnspexerat incendēbantur; praeda ex omnibus locīs agēbātur; frūmenta nōn sōlum ā tantā multitūdine iūmentōrum atque hominum cōnsūmēbantur, sed etiam annī tempore atque

imbribus prōcubuerant, ut, sī quī etiam in praesentiā sē occultāssent, tamen hīs dēductō exercitū rērum omnium inopiā pereundum vidērētur. Ac saepe in eum locum ventum est, tantō in omnēs partēs dīmissō equitātū, ut modo vīsum ab sē Ambiorīgem in fugā circumspicerent captīvī nec plānē etiam abīsse ex cōnspectū contenderent, ut, spē cōnsequendī illātā atque īnfīnītō labōre susceptō, quī sē summam ā Caesare grātiam initūrōs putārent, paene nātūram studiō vincerent semperque paulum ad summam fēlīcitātem dēfuisse vidērētur, atque ille latebrīs aut saltibus sē ēriperet et noctū occultātus aliās regiōnēs partēsque peteret nōn maiōre equitum praesidiō quam quattuor, quibus sōlīs vītam suam committere audēbat.

44. Tālī modō vāstātīs regiōnibus exercitum Caesar duārum cohortium damnō Dūrocortorum Rēmōrum dēdūxit, conciliōque in eum locum Galliae indictō dē coniūrātiōne Senonum et Carnutum quaestiōnem habēre īnstituit; et dē Accōne, quī prīnceps eius cōnsilī fuerat, graviōre sententiā prōnūntiātā mōre maiōrum supplicium sūmpsit. Nōn nūllī iūdicium veritī profūgērunt. Quibus cum aquā atque ignī interdīxisset, duās legiōnēs ad fīnēs Trēverōrum, duās in Lingonibus, sex reliquās in Senonum fīnibus Agedincī in hībernīs collocāvit, frūmentōque exercituī prōvīsō, ut īnstituerat, in Ītaliam ad conventūs agendōs profectus est.

COMMENTARIUS SEPTIMUS

1. Quiētā Galliā Caesar, ut cōnstituerat, in Ītaliam ad conventūs agendōs proficīscitur. Ibi cognōscit dē P. Clōdī caede, dē senātūsque cōnsultō certior factus, ut omnēs iūniōrēs Ītaliae coniūrārent, dīlēctum tōtā prōvinciā habēre īnstituit. Eae rēs in Galliam Trānsalpīnam celeriter perferuntur. Addunt ipsī et affingunt rūmōribus Gallī, quod rēs poscere vidēbātur, retinērī urbānō mōtū Caesarem neque in tantīs dissēnsiōnibus ad exercitum venīre posse. Hāc impulsī occāsiōne, quī iam ante sē populī Rōmānī imperiō subiectōs dolērent, līberius atque audācius dē bellō cōnsilia inīre incipiunt. Indictīs inter sē prīncipēs Galliae conciliīs silvestribus ac remōtīs locīs queruntur dē Accōnis morte; hunc cāsum ad ipsōs recidere posse dēmōnstrant; miserantur commūnem Galliae fortūnam; omnibus pollicitātiōnibus ac praemiīs dēposcunt quī bellī initium faciant et suī capitis perīculō Galliam in lībertātem vindicent. In prīmīs ratiōnem esse habendam dīcunt, priusquam eōrum clandestīna cōnsilia efferantur, ut Caesar ab exercitū interclūdātur: Id esse facile, quod neque legiōnēs audeant absente imperātōre ex hībernīs ēgredī, neque imperātor sine praesidiō ad legiōnēs pervenīre possit; postrēmō in aciē praestāre interficī quam nōn veterem bellī glōriam lībertātemque quam ā maiōribus accēperint recuperāre.

2. Hīs rēbus agitātīs profitentur Carnutēs sē nūllum perīculum commūnis salūtis causā recūsāre, prīncipēsque ex omnibus bellum factūrōs pollicentur, et, quoniam in praesentiā obsidibus cavēre inter sē nōn possint nē rēs efferātur, ut iūre iūrandō ac fidē sanciātur petunt, collātīs mīlitāribus signīs, quō mōre eōrum gravissima caerimōnia continētur, nē

factō initiō bellī ab reliquīs dēserantur. Tum collaudātīs Carnutibus, datō iūre iūrandō ab omnibus quī aderant, tempore eius reī cōnstitūtō ā conciliō discēditur.

3. Ubi ea diēs vēnit, Carnutēs Cotuātō et Conconnetodumnō ducibus, dēspērātīs hominibus, Cēnabum signō datō concurrunt cīvēsque Rōmānōs, quī negōtiandī causā ibi cōnstiterant, in hīs C. Fūfium Citam, honestum equitem Rōmānum, quī reī frūmentāriae iussū Caesaris praeerat, interficiunt bonaque eōrum dīripiunt. Celeriter ad omnēs Galliae cīvitātēs fāma perfertur. Nam ubi quae maior atque illūstrior incidit rēs, clāmōre per agrōs regiōnēsque significant; hunc aliī deinceps excipiunt et proximīs trādunt, ut tum accidit. Nam quae Cēnabī oriente sōle gesta essent ante prīmam cōnfectam vigiliam in fīnibus Arvernōrum audīta sunt, quod spatium est mīlium passuum circiter CLX.

4. Similī ratiōne ibi Vercingetorīx, Celtillī fīlius, Arvernus, summae potentiae adulēscēns, cuius pater prīncipātum tōtīus Galliae obtinuerat et ob eam causam, quod rēgnum appetēbat, ā cīvitāte erat interfectus, convocātīs suīs clientibus facile incendit. Cognitō eius cōnsiliō ad arma concurritur. Prohibētur ab Gobannitiōne, patruō suō, reliquīsque prīncipibus, quī hanc temptandam fortūnam nōn exīstimābant; expellitur ex oppidō Gergoviā; nōn dēsistit tamen atque in agrīs habet dīlēctum egentium ac perditōrum. Hāc coāctā manū, quōscumque adit ex cīvitāte ad suam sententiam perdūcit; hortātur ut commūnis lībertātis causā arma capiant, magnīsque coāctīs cōpiīs adversāriōs suōs, ā quibus paulō ante erat ēiectus, expellit ex cīvitāte. Rēx ab suīs appellātur. Dīmittit quōqueversus lēgātiōnēs; obtestātur ut in fidē maneant. Celeriter sibi Senonēs, Parīsiōs, Pictonēs, Cadūrcōs, Turonōs, Aulercōs, Lemovīcēs, Andēs reliquōsque omnēs quī Ōceanum attingunt adiungit; omnium cōnsēnsū ad eum dēfertur imperium. Quā oblātā potestāte omnibus hīs cīvitātibus obsidēs imperat, certum numerum mīlitum ad sē celeriter addūcī iubet, armōrum quantum quaeque cīvitās domī quodque ante

tempus efficiat cōnstituit; in prīmīs equitātuī studet. Summae dīligentiae summam imperī sevēritātem addit; magnitūdine supplicī dubitantēs cōgit. Nam maiōre commissō dēlictō ignī atque omnibus tormentīs necat, leviōre dē causā auribus dēsectīs aut singulīs effossīs oculīs domum remittit, ut sint reliquīs documentō et magnitūdine poenae perterreant aliōs.

5. Hīs suppliciīs celeriter coāctō exercitū, Lucterium Cadūrcum, summae hominem audāciae, cum parte cōpiārum in Rutēnōs mittit; ipse in Biturīgēs proficīscitur. Eius adventū Biturīgēs ad Haeduōs, quōrum erant in fidē, lēgātōs mittunt subsidium rogātum, quō facilius hostium cōpiās sustinēre possint. Haeduī dē cōnsiliō lēgātōrum quōs Caesar ad exercitum relīquerat cōpiās equitātūs peditātūsque subsidiō Biturīgibus mittunt. Quī cum ad flūmen Ligerim vēnissent, quod Biturīgēs ab Haeduīs dīvidit, paucōs diēs ibi morātī neque flūmen trānsīre ausī, domum revertuntur lēgātīsque nostrīs renūntiant sē Biturīgum perfidiam veritōs revertisse, quibus id cōnsilī fuisse cognōverint, ut, sī flūmen trānsīssent, ūnā ex parte ipsī, alterā Arvernī sē circumsisterent. Id eāne dē causā quam lēgātīs prōnūntiāverint an perfidiā adductī fēcerint, quod nihil nōbīs cōnstat, nōn vidētur prō certō esse pōnendum. Biturīgēs eōrum discessū statim sē cum Arvernīs coniungunt.

6. Hīs rēbus in Ītaliam Caesarī nūntiātīs, cum iam ille urbānās rēs virtūte Cn. Pompeī commodiōrem in statum pervēnisse intellegeret, in Trānsalpīnam Galliam profectus est. Eō cum vēnisset, magnā difficultāte afficiēbātur quā ratiōne ad exercitum pervenīre posset. Nam sī legiōnēs in prōvinciam arcesseret, sē absente in itinere proeliō dīmicātūrās intellegēbat; sī ipse ad exercitum contenderet, nē iīs quidem eō tempore quī quiētī vidērentur suam salūtem rēctē committī vidēbat.

7. Interim Lucterius Cadūrcus in Rutēnōs missus eam cīvitātem Arvernīs conciliat. Prōgressus in Nitiobrogēs et Gabalōs ab utrīsque obsidēs accipit et magnā coāctā manū in prōvinciam Narbōnem versus irruptiōnem facere contendit.

Quā rē nūntiātā Caesar omnibus cōnsiliīs antevertendum exīstimāvit ut Narbōnem proficīscerētur. Eō cum vēnisset, timentēs cōnfirmat, praesidia in Rutēnīs prōvinciālibus, Volcīs Arecomicīs, Tolōsātibus, circumque Narbōnem, quae loca hostibus erant fīnitima, cōnstituit; partem cōpiārum ex prōvinciā supplēmentumque quod ex Ītaliā addūxerat in Helviōs, quī fīnēs Arvernōrum contingunt, convenīre iubet.

8. Hīs rēbus comparātīs, repressō iam Lucteriō et remōtō, quod intrāre intrā praesidia perīculōsum putābat, in Helviōs proficīscitur. Etsī mōns Cebenna, quī Arvernōs ab Helviīs disclūdit, dūrissimō tempore annī altissimā nive iter impediēbat, tamen discussā nive in altitūdinem pedum sex atque ita viīs patefactīs summō mīlitum labōre ad fīnēs Arvernōrum pervenit. Quibus oppressīs inopīnantibus, quod sē Cebennā ut mūrō mūnītōs exīstimābant, ac nē singulārī quidem umquam hominī eō tempore annī sēmitae patuerant, equitibus imperat ut quam lātissimē possint vagentur et quam maximum hostibus terrōrem īnferant. Celeriter haec fāma ac nūntiī ad Vercingetorīgem perferuntur; quem perterritī omnēs Arvernī circumsistunt atque obsecrant ut suīs fortūnīs cōnsulat neu sē ab hostibus dīripī patiātur, praesertim cum videat omne ad sē bellum trānslātum. Quōrum ille precibus permōtus castra ex Biturīgibus movet in Arvernōs versus.

9. At Caesar bīduum in hīs locīs morātus, quod haec dē Vercingetorīge ūsū ventūra opīniōne praecēperat, per causam supplēmentī equitātūsque cōgendī ab exercitū discēdit, Brūtum adulēscentem hīs cōpiīs praeficit; hunc monet ut in omnēs partēs equitēs quam lātissimē pervagentur: Datūrum sē operam nē longius trīduō ā castrīs absit. Hīs cōnstitūtīs rēbus, suīs inopīnantibus, quam maximīs potest itineribus Viennam pervenit. Ibi nactus recentem equitātum, quem multīs ante diēbus eō praemīserat, neque diurnō neque nocturnō itinere intermissō, per fīnēs Haeduōrum in Lingonēs contendit, ubi duae legiōnēs hiemābant, ut, sī quid etiam dē suā salūte ab Haeduīs inīrētur cōnsilī, celeritāte praecurreret. Eō cum per-

vēnisset, ad reliquās legiōnēs mittit priusque omnēs in ūnum locum cōgit quam dē eius adventū Arvernīs nūntiārī posset. Hāc rē cognitā Vercingetorīx rūrsus in Biturīgēs exercitum redūcit atque inde profectus Gorgobinam, Boiōrum oppidum, quōs ibi Helvēticō proeliō victōs Caesar collocāverat Haeduīsque attribuerat, oppugnāre īnstituit.

10. Magnam haec rēs Caesarī difficultātem ad cōnsilium capiendum afferēbat: sī reliquam partem hiemis ūnō locō legiōnēs continēret, nē stīpendiāriīs Haeduōrum expugnātīs cūncta Gallia dēficeret, quod nūllum amīcīs in eō praesidium positum vidēret; sī mātūrius ex hībernīs ēdūceret, nē ab rē frūmentāriā dūrīs subvectiōnibus labōrāret. Praestāre vīsum est tamen omnēs difficultātēs perpetī quam tantā contumēliā acceptā omnium suōrum voluntātēs aliēnāre. Itaque cohortātus Haeduōs dē supportandō commeātū praemittit ad Boiōs quī dē suō adventū doceant hortenturque ut in fidē maneant atque hostium impetum magnō animō sustineant. Duābus Agedincī legiōnibus atque impedīmentīs tōtīus exercitūs relictīs ad Boiōs proficīscitur.

11. Alterō diē cum ad oppidum Senonum Vellaunodūnum vēnisset, nē quem post sē hostem relinqueret, et quō expedītiōre rē frūmentāriā ūterētur, oppugnāre īnstituit eōque bīduō circumvāllāvit; tertiō diē missīs ex oppidō lēgātīs dē dēditiōne, arma cōnferrī, iūmenta prōdūcī, sescentōs obsidēs darī iubet. Ea quī cōnficeret, C. Trebōnium lēgātum relinquit; ipse, ut quam prīmum iter cōnficeret, Cēnabum Carnutum proficīscitur; quī tum prīmum allātō nūntiō dē oppugnātiōne Vellaunodūnī, cum longius eam rem ductum īrī exīstimārent, praesidium Cēnabī tuendī causā, quod eō mitterent, comparābant. Hūc bīduō pervenit. Castrīs ante oppidum positīs diēī tempore exclūsus in posterum oppugnātiōnem differt quaeque ad eam rem ūsuī sint mīlitibus imperat et, quod oppidum Cēnabum pōns flūminis Ligeris contingēbat, veritus nē noctū ex oppidō profugerent, duās legiōnēs in armīs excubāre iubet. Cēnabēnsēs paulō ante mediam noctem silentiō ex oppidō ēgressī flūmen

trānsīre coepērunt. Quā rē per explōrātōrēs nūntiātā Caesar legiōnēs, quās expedītās esse iusserat, portīs incēnsīs intrōmittit atque oppidō potītur, perpaucīs ex hostium numerō dēsīderātīs quīn cūnctī caperentur, quod pontis atque itinerum angustiae multitūdinī fugam interclūserant. Oppidum dīripit atque incendit, praedam mīlitibus dōnat, exercitum Ligerim trādūcit atque in Biturīgum fīnēs pervenit.

12. Vercingetorīx, ubi dē Caesaris adventū cognōvit, oppugnātiōne dēsistit atque obviam Caesarī proficīscitur. Ille oppidum Biturīgum positum in viā Noviodūnum oppugnāre īnstituerat. Quō ex oppidō cum lēgātī ad eum vēnissent ōrātum ut sibi ignōsceret suaeque vītae cōnsuleret, ut celeritāte reliquās rēs cōnficeret quā plēraque erat cōnsecūtus, arma cōnferrī, equōs prōdūcī, obsidēs darī iubet. Parte iam obsidum trāditā, cum reliqua administrārentur, centuriōnibus et paucīs mīlitibus intrōmissīs quī arma iūmentaque conquīrerent, equitātus hostium procul vīsus est, quī agmen Vercingetorīgis antecesserat. Quem simul atque oppidānī cōnspexērunt atque in spem auxilī vēnērunt, clāmōre sublātō arma capere, portās claudere, mūrum complēre coepērunt. Centuriōnēs in oppidō, cum ex significātiōne Gallōrum novī aliquid ab iīs inīrī cōnsilī intellēxissent, gladiīs dēstrictīs portās occupāvērunt suōsque omnēs incolumēs recēpērunt.

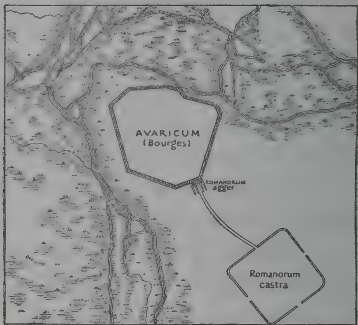
13. Caesar ex castrīs equitātum ēdūcī iubet proeliumque equestre committit; labōrantibus iam suīs Germānōs equitēs circiter CCCC submittit, quōs ab initiō sēcum habēre īnstituerat. Eōrum impetum Gallī sustinēre nōn potuērunt atque in fugam coniectī multīs āmissīs sē ad agmen recēpērunt. Quibus prōflīgātīs rūrsus oppidānī perterritī comprehēnsōs eōs quōrum operā plēbem concitātam exīstimābant ad Caesarem perdūxērunt sēsēque eī dēdidērunt. Quibus rēbus cōnfectīs Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maximum mūnītissimumque in fīnibus Biturīgum atque agrī fertilissimā regiōne, profectus est, quod eō oppidō receptō cīvitātem Biturīgum sē in potestātem redāctūrum cōnfīdēbat.

14. Vercingetorīx, tot continuīs incommodīs Vellaunodūnī, Cēnabī, Noviodūnī acceptīs, suōs ad concilium convocat. Docet longē aliā ratiōne esse bellum gerendum atque anteā gestum sit: Omnibus modīs huic reī studendum, ut pābulātiōne et commeātū Rōmānī prohibeantur. Id esse facile, quod equitātū ipsī abundent et quod annī tempore subleventur. Pābulum secārī nōn posse, necessāriō dispersōs hostēs ex aedificiīs petere; hōs omnēs cotīdiē ab equitibus dēlērī posse. Praetereā commūnis salūtis causā reī familiāris commoda neglegenda; vīcōs atque aedificia incendī oportēre hōc spatiō quōqueversus quō pābulandī causā adīre posse videantur. Hārum ipsīs rērum cōpiam suppetere, quod, quōrum in fīnibus bellum gerātur, eōrum opibus subleventur; Rōmānōs aut inopiam nōn lātūrōs aut magnō cum perīculō longius ā castrīs prōcessūrōs; neque interesse ipsōsne interficiant an impedīmentīs exuant, quibus āmissīs bellum gerī nōn possit. Praetereā oppida incendī oportēre quae nōn mūnītiōne et locī nātūrā ab omnī sint perīculō tūta, nē suīs sint ad dētrectandam mīlitiam receptācula neu Rōmānīs prōposita ad cōpiam commeātūs praedamque tollendam. Haec sī gravia aut acerba videantur, multō illa gravius aestimārī dēbēre, līberōs, coniugēs in servitūtem abstrahī, ipsōs interficī; quae sit necesse accidere victīs.

15. Omnium cōnsēnsū hāc sententiā probātā, ūnō diē amplius XX urbēs Biturīgum incenduntur. In omnibus partibus incendia cōnspiciuntur; quae etsī magnō cum dolōre omnēs ferēbant, tamen hoc sibi sōlācī prōpōnēbant, sē prope explōrātā victōriā celeriter āmissa recuperātūrōs. Dēlīberātur dē Avaricō in commūnī conciliō, incendī placeat an dēfendī. Prōcumbunt omnibus Gallīs ad pedēs Biturīgēs, nē pulcherrimam prope tōtīus Galliae urbem, quae et praesidiō et ōrnāmentō sit cīvitātī, suīs manibus succendere cōgantur; facile sē locī nātūrā dēfēnsūrōs dīcunt, quod prope ex omnibus partibus flūmine et palūde circumdatā ūnum habeat et perangustum aditum. Datur petentibus venia, dissuādente prīmō Vercingetorīge, post

concēdente et precibus ipsōrum et misericordiā vulgī. Dēfēnsōrēs oppidō idōneī dēliguntur.

16. Vercingetorīx minōribus Caesarem itineribus subsequitur et locum castrīs dēligit palūdibus silvīsque mūnītum, ab Avaricō longē mīlia passuum XVI. Ibi per certōs explōrātōrēs in singula diēī tempora quae ad Avaricum agerentur cognōscēbat et quid fierī vellet imperābat. Omnēs nostrās pābulātiōnēs frūmentātiōnēsque observābat dispersōsque, cum longius necessāriō prōcēderent, adoriēbātur magnōque incommodō afficiēbat, etsī quantum ratiōne prōviderī poterat ab nostrīs occurrēbātur, ut incertīs temporibus dīversīsque itineribus īrētur.

AVARICUM (BOURGES)

17. Caesar, castrīs ad eam partem oppidī positīs quae intermissa flūmine et palūde aditum, ut suprā dīximus, angustum habēbat, aggerem apparāre, vīneās agere, turrēs duās cōnstituere coepit; nam circumvāllāre locī nātūra prohibēbat. Dē rē frūmentāriā Boiōs atque Haeduōs adhortārī nōn dēstitit: quōrum alterī, quod nūllō studiō agēbant, nōn multum adiuvābant; alterī nōn magnīs facultātibus, quod cīvitās erat exigua et īnfirma, celeriter quod habuērunt cōnsūmpsērunt. Summā difficultāte reī frūmentāriae affectō exercitū tenuitāte Boiōrum, indīligentiā Haeduōrum, incendiīs aedificiōrum, usque eō ut complūrēs diēs frūmentō mīlitēs caruerint et pecore ex longinquiōribus vīcīs adāctō extrēmam famem sustentārint, nūlla

tamen vōx est ab iīs audīta populī Rōmānī maiestāte et superiōribus victōriīs indigna. Quīn etiam Caesar cum in opere singulās legiōnēs appellāret et, sī acerbius inopiam ferrent, sē dīmissūrum oppugnātiōnem dīceret, ūniversī ab eō nē id faceret petēbant: Sīc sē complūrēs annōs illō imperante meruisse ut nūllam ignōminiam acciperent, numquam īnfectā rē discēderent; hoc sē ignōminiae lātūrōs locō, sī inceptam oppugnātiōnem relīquissent; praestāre omnēs perferre acerbitātēs quam nōn cīvibus Rōmānīs quī Cēnabī perfidiā Gallōrum interīssent parentārent. Haec eadem centuriōnibus tribūnīsque mīlitum mandābant, ut per eōs ad Caesarem dēferrentur.

18. Cum iam mūrō turrēs appropinquāssent, ex captīvīs Caesar cognōvit Vercingetorīgem cōnsūmptō pābulō castra mōvisse propius Avaricum atque ipsum cum equitātū expedītīsque quī inter equitēs proeliārī cōnsuēssent īnsidiandī causā eō profectum quō nostrōs posterō diē pābulātum ventūrōs arbitrārētur. Quibus rēbus cognitīs mediā nocte silentiō profectus ad hostium castra māne pervēnit. Illī celeriter per explōrātōrēs adventū Caesaris cognitō carrōs impedīmentaque sua in artiōrēs silvās abdidērunt, cōpias omnēs in locō ēditō atque apertō īnstrūxērunt. Quā rē nūntiātā Caesar celeriter sarcinās cōnferrī, arma expedīrī iussit.

19. Collis erat lēniter ab īnfimō acclīvis. Hunc ex omnibus ferē partibus palūs difficilis atque impedīta cingēbat nōn lātior pedibus quīnquāgintā. Hōc sē colle interruptīs pontibus Gallī fīdūciā locī continēbant generātimque distribūtī omnia vada eius palūdis obtinēbant, sīc animō parātī ut, sī eam palūdem Rōmānī perrumpere cōnārentur, haesitantēs premerent ex locō superiōre; ut quī propinquitātem locī vidēret parātōs prope aequō Mārte ad dīmicandum exīstimāret, quī inīquitātem condiciōnis perspiceret inānī simulātiōne sēsē ostentāre cognōsceret. Indignantēs mīlitēs Caesar, quod cōnspectum suum hostēs ferre possent tantulō spatiō interiectō, et signum proelī exposcentēs ēdocet quantō dētrīmentō et quot virōrum fortium morte necesse sit cōnstāre victōriam: Quōs

cum sīc animō parātōs videat ut nūllum prō suā laude perīculum recūsent, summae sē inīquitātis condemnārī dēbēre, nisi eōrum vītam laude suā habeat cāriōrem. Sīc mīlitēs cōnsōlātus eōdem diē redūcit in castra reliquaque quae ad oppugnātiōnem oppidī pertinēbant administrāre īnstituit.

20. Vercingetorīx, cum ad suōs redīsset, prōditiōnis īnsimulātus, quod castra propius Rōmānōs mōvisset, quod cum omnī equitātū discessisset, quod sine imperiō tantās cōpiās relīquisset, quod eius discessū Rōmānī tantā opportūnitāte et celeritāte vēnissent: Nōn haec omnia fortuitō aut sine cōnsiliō accidere potuisse; rēgnum illum Galliae mālle Caesaris concessū quam ipsōrum habēre beneficiō—tālī modō accūsātus haec respondit: Quod castra mōvisset, factum inopiā pābulī etiam ipsīs hortantibus; quod propius Rōmānōs accessisset, sibi esse persuāsum locī opportūnitāte, quī sē ipse sine mūnītiōne dēfenderet; equitum vērō operam neque in locō palūstrī dēsīderārī dēbuisse et illīc fuisse ūtilem quō essent profectī. Summam imperī sē cōnsultō nūllī discēdentem trādidisse, nē is multitūdinis studiō ad dīmicandum impellerētur; cui reī propter animī mollitiem studēre omnēs vidēret, quod diūtius labōrem ferre nōn possent. Rōmānī sī cāsū intervēnerint, fortūnae, sī alicuius indiciō vocātī, huic habendam grātiam, quod et paucitātem eōrum ex locō superiōre cognōscere et virtūtem dēspicere potuerint, quī dīmicāre nōn ausī turpiter sē in castra recēperint. Imperium sē ā Caesare per prōditiōnem nūllum dēsīderāre, quod habēre victōriā possit, quae iam sit sibi atque omnibus Gallīs explōrāta; quīn etiam ipsīs remittere, sī sibi magis honōrem tribuere quam ab sē salūtem accipere videantur. "Haec ut intellegātis," inquit, "ā mē sincērē prōnūntiārī, audīte Rōmānōs mīlitēs." Prōdūcit servōs, quōs in pābulātiōne paucīs ante diēbus excēperat et fame vinculīsque excruciāverat. Hī, iam ante ēdoctī quae interrogātī prōnūntiārent, mīlitēs sē esse legiōnāriōs dīcunt: Fame et inopiā adductōs clam ex castrīs exīsse, sī quid frūmentī aut pecoris in agrīs reperīre possent; similī omnem exercitum inopiā premī, nec iam vīrēs sufficere

cuiusquam nec ferre operis labōrem posse; itaque statuisse imperātōrem, sī nihil in oppugnātiōne oppidī prōfēcisset, trīduō exercitum dēdūcere. "Haec," inquit, "ā mē beneficia habētis, quem prōditiōnis īnsimulātis; cuius operā sine vestrō sanguine tantum exercitum victōrem fame paene cōnsūmptum vidētis; quem turpiter sē ex hāc fugā recipientem nē qua cīvitās suīs fīnibus recipiat ā mē prōvīsum est."

21. Conclāmat omnis multitūdō et suō mōre armīs concrepat, quod facere in eō cōnsuērunt cuius ōrātiōnem approbant: Summum esse Vercingetorīgem ducem nec dē eius fidē dubitandum, nec maiōre ratiōne bellum administrārī posse. Statuunt ut decem mīlia hominum dēlēcta ex omnibus cōpiīs in oppidum submittantur, nec sōlīs Biturīgibus commūnem salūtem committendam cēnsent, quod paene in eō, sī id oppidum retinuissent, summam victōriae cōnstāre intellegēbant.

22. Singulārī mīlitum nostrōrum virtūtī cōnsilia cuiusque modī Gallōrum occurrēbant, ut est summae genus sollertiae atque ad omnia imitanda et efficienda quae ā quōque trāduntur aptissimum. Nam et laqueīs falcēs āvertēbant, quās cum dēstināverant, tormentīs intrōrsus redūcēbant, et aggerem cunīculīs subtrahēbant, eō scientius quod apud eōs magnae sunt ferrāriae atque omne genus cunīculōrum nōtum atque ūsitātum est. Tōtum autem mūrum ex omnī parte turribus contabulāverant atque hās coriīs intēxerant. Tum crēbrīs diurnīs nocturnīsque ēruptiōnibus aut aggerī ignem īnferēbant aut mīlitēs occupātōs in opere adoriēbantur, et nostrārum turrium altitūdinem, quantum hās cotīdiānus agger expresserat, commissīs suārum turrium mālīs adaequābant, et apertōs cunīculōs praeustā et praeacūtā māteriā et pice fervefactā et maximī ponderis saxīs morābantur moenibusque appropinquāre prohibēbant.

23. Mūrī autem omnēs Gallicī hāc ferē fōrmā sunt. Trabēs dērēctae, perpetuae in longitūdinem paribus intervāllīs, distantēs inter sē bīnōs pedēs, in solō collocantur. Hae revinciuntur intrōrsus et multō aggere vestiuntur; ea autem quae

dīximus intervālla grandibus in fronte saxīs efferciuntur. Hīs collocātīs et coagmentātīs alius īnsuper ōrdō additur, ut idem illud intervāllum servētur neque inter sē contingant trabēs, sed paribus intermissīs spatiīs singulae singulīs saxīs interiectīs artē contineantur. Sīc deinceps omne opus contexitur, dum iūsta mūrī altitūdō expleātur. Hoc cum in speciem varietātemque opus dēfōrme nōn est, alternīs trabibus ac saxīs, quae rēctīs līneīs suōs ōrdinēs servant, tum ad ūtilitātem et dēfēnsiōnem urbium summam habet opportūnitātem, quod et ab incendiō lapis et ab ariete māteria dēfendit, quae perpetuīs trabibus pedum quadrāgēnum plērumque intrōrsus revīncta neque perrumpī neque distrahī potest.

24. Hīs tot rēbus impedītā oppugnātiōne, mīlitēs, cum tōtō tempore frīgore et assiduīs imbribus tardārentur, tamen continentī labōre omnia haec superāvērunt et diēbus XXV aggerem lātum pedēs CCCXXX, altum pedēs LXXX exstrūxērunt. Cum is mūrum hostium paene contingeret, et Caesar ad opus cōnsuētūdine excubāret mīlitēsque hortārētur nē quod omnīnō tempus ab opere intermitterētur, paulō ante tertiam vigiliam est animadversum fūmāre aggerem, quem cunīculō hostēs succenderant; eōdemque tempore tōtō mūrō clāmōre sublātō, duābus portīs ab utrōque latere turrium ēruptiō fīēbat; aliī facēs atque āridam māteriam dē mūrō in aggerem ēminus iaciēbant, picem reliquāsque rēs quibus ignis excitārī potest fundēbant, ut quō prīmum occurrerētur aut cui reī ferrētur auxilium vix ratiō inīrī posset. Tamen, quod īnstitūtō Caesaris semper duae legiōnēs prō castrīs excubābant plūrēsque partītīs temporibus erant in opere, celeriter factum est ut aliī ēruptiōnibus resisterent, aliī turrēs redūcerent aggeremque interscinderent, omnis vērō ex castrīs multitūdō ad restinguendum concurreret.

25. Cum in omnibus locīs, cōnsūmptā iam reliquā parte noctis, pugnārētur semperque hostibus spēs victōriae redintegrārētur, eō magis quod deustōs pluteōs turrium vidēbant nec facile adīre apertōs ad auxiliandum animadvertēbant, semperque ipsī recentēs dēfessīs succēderent omnemque Galliae

salūtem in illō vēstīgiō temporis positam arbitrārentur, accidit īnspectantibus nōbīs quod dignum memoriā vīsum praetereundum nōn exīstimāvimus. Quīdam ante portam oppidī Gallus per manūs sēbī ac picis trāditās glēbās in ignem ē regiōne turris prōiciēbat; scorpiōne ab latere dextrō trāiectus exanimātusque concidit. Hunc ex proximīs ūnus iacentem trānsgressus eōdem illō mūnere fungēbātur; eādem ratiōne ictū scorpiōnis exanimātō alterō successit tertius et tertiō quārtus, nec prius ille est ā prōpugnātōribus vacuus relictus locus quam restīnctō aggere atque omnī parte submōtīs hostibus fīnis est pugnandī factus.

26. Omnia expertī Gallī, quod rēs nūlla successerat, posterō diē cōnsilium cēpērunt ex oppidō profugere, hortante et iubente Vercingetorīge. Id sī essent silentiō noctis cōnātī, nōn magnā iactūrā suōrum sēsē effectūrōs spērābant, propter eā quod neque longē ab oppidō castra Vercingetorīgis aberant, et palūs perpetua, quae intercēdēbat, Rōmānōs ad īnsequendum tardābat. Iamque hoc facere noctū apparābant, cum mātrēs familiae repente in pūblicum prōcurrērunt flentēsque prōiectae ad pedēs suōrum omnibus precibus petiērunt nē sē et commūnēs līberōs hostibus ad supplicium dēderent, quōs ad capiendam fugam nātūrae et vīrium īnfirmitās impedīret. Ubi eōs in sententiā perstāre vīdērunt, quod plērumque in summō perīculō timor misericordiam nōn recipit, conclāmāre et significāre dē fugā Rōmānīs coepērunt. Quō timōre perterritī Gallī, nē ab equitātū Rōmānōrum viae praeoccupārentur, cōnsiliō dēstitērunt.

27. Posterō diē Caesar, prōmōtā turrī perfectīsque operibus quae facere īnstituerat, magnō coortō imbrī, nōn inūtilem hanc ad capiendum cōnsilium tempestātem arbitrātus, quod paulō incautius custōdiās in mūrō dispositās vidēbat, suōs quoque languidius in opere versārī iussit et quid fierī vellet ostendit. Legiōnēs intrā vīneās in occultō expedītās cohortātus ut aliquandō prō tantīs labōribus frūctum victōriae perciperent, iīs quī prīmī mūrum ascendissent praemia prōposuit mīlitibusque signum dedit. Illī subitō ex omnibus partibus ēvolāvērunt mūrumque celeriter complēvērunt.

28. Hostēs rē novā perterritī, mūrō turribusque dēiectī, in forō ac locīs patentiōribus cuneātim cōnstitērunt, hōc animō, ut, sī quā ex parte obviam venīrētur, aciē īnstrūctā dēpugnārent. Ubi nēminem in aequum locum sēsē dēmittere, sed tōtō undique mūrō circumfundī vīdērunt, veritī nē omnīnō spēs fugae tollerētur, abiectīs armīs ultimās oppidī partēs continentī impetū petīvērunt, parsque ibi, cum angustō exitū portārum sē ipsī premerent, ā mīlitibus, pars iam ēgressa portīs ab equitibus est interfecta. Nec fuit quisquam quī praedae studēret. Sīc et Cēnabēnsī caede et labōre operis incitātī nōn aetāte cōnfectīs, nōn mulieribus, nōn īnfantibus pepercērunt. Dēnique ex omnī numerō, quī fuit circiter mīlium XL, vix DCCC, quī prīmō clāmōre audītō sē ex oppidō ēiēcerant, incolumēs ad Vercingetorīgem pervēnērunt. Quōs ille multā iam nocte silentiō sīc ex fugā excēpit, veritus nē qua in castrīs ex eōrum concursū et misericordiā vulgī sēditiō orerētur, ut, procul in viā dispositīs familiāribus suīs prīncipibusque cīvitātum, disparandōs dēdūcendōsque ad suōs cūrāret, quae cuique cīvitātī pars castrōrum ab initiō obvēnerat.

29. Posterō diē conciliō convocātō cōnsōlātus cohortātusque est nē sē admodum animō dēmitterent nēve perturbārentur incommodō: Nōn virtūte neque in aciē vīcisse Rōmānōs, sed artificiō quōdam et scientiā oppugnātiōnis, cuius reī fuerint ipsī imperītī. Errāre, sī quī in bellō omnēs secundōs rērum prōventūs exspectent. Sibi numquam placuisse Avaricum dēfendī, cuius reī testēs ipsōs habēret; sed factum imprūdentiā Biturīgum et nimiā obsequentiā reliquōrum utī hoc incommodum acciperētur. Id tamen sē celeriter maiōribus commodīs sānātūrum. Nam quae ab reliquīs Gallīs cīvitātēs dissentīrent, hās suā dīligentiā adiūnctūrum atque ūnum cōnsilium tōtīus Galliae effectūrum, cuius cōnsēnsuī nē orbis quidem terrārum posset obsistere; idque sē prope iam effectum habēre. Intereā aequum esse ab iīs commūnis salūtis causā impetrārī ut castra mūnīre īnstituerent, quō facilius repentīnōs hostium impetūs sustinēre possent.

30. Fuit haec ōrātiō nōn ingrāta Gallīs, et maximē quod ipse animō nōn dēfēcerat tantō acceptō incommodō neque sē in occultum abdiderat et cōnspectum multitūdinis fūgerat; plūsque animō prōvidēre et praesentīre exīstimābātur, quod rē integrā prīmō incendendum Avaricum, post dēserendum cēnsuerat. Itaque ut reliquōrum imperātōrum rēs adversae auctōritātem minuunt, sīc huius ex contrāriō dignitās incommodō acceptō in diēs augēbātur. Simul in spem veniēbant eius affirmātiōne dē reliquīs adiungendīs cīvitātibus, prīmumque eō tempore Gallī castra mūnīre īnstituērunt; et sīc erant animō cōnsternātī hominēs īnsuētī labōris ut omnia quae imperārentur sibi patienda exīstimārent.

31. Nec minus quam est pollicitus Vercingetorīx animō labōrābat ut reliquās cīvitātēs adiungeret, atque eārum prīncipēs dōnīs pollicitātiōnibusque alliciēbat. Huic reī idōneōs hominēs dēligēbat, quōrum quisque aut ōrātiōne subdolā aut amīcitiā facillimē capere posset. Quī Avaricō expugnātō refūgerant armandōs vestiendōsque cūrat; simul, ut dēminūtae cōpiae redintegrārentur, imperat certum numerum mīlitum cīvitātibus, quem et quam ante diem in castra addūcī velit, sagittāriōsque omnēs, quōrum erat permagnus numerus in Galliā, conquīrī et ad sē mittī iubet. Hīs rēbus celeriter id quod Avaricī dēperierat explētur. Interim Teutomatus, Ollovicōnis fīlius, rēx Nitiobrogum, cuius pater ab senātū nostrō amīcus erat appellātus, cum magnō numerō equitum suōrum et quōs ex Aquītāniā condūxerat ad eum pervenit.

32. Caesar Avaricī complūrēs diēs commorātus summamque ibi cōpiam frūmentī et reliquī commeātūs nactus exercitum ex labōre atque inopiā reficit. Iam prope hieme cōnfectā, cum ipsō annī tempore ad gerendum bellum vocārētur et ad hostem proficīscī cōnstituisset, sīve eum ex palūdibus silvīsque ēlicere sīve obsidiōne premere posset, lēgātī ad eum prīncipēs Haeduōrum veniunt ōrātum ut maximē necessāriō tempore cīvitātī subveniat: Summō esse in perīculō rem, quod, cum singulī magistrātūs antīquitus creārī atque rēgiam potestātem

annum obtinēre cōnsuēssent, duo magistrātum gerant et sē uterque eōrum lēgibus creātum dīcat. Hōrum esse alterum Convictolitāvem, flōrentem et illūstrem adulēscentem, alterum Cotum, antīquissimā familiā nātum atque ipsum hominem summae potentiae et magnae cognātiōnis, cuius frāter Valetiācus proximō annō eundem magistrātum gesserit. Cīvitātem esse omnem in armīs, dīvīsum senātum, dīvīsum populum, suās cuiusque eōrum clientēlās. Quod sī diūtius alātur contrōversia, fore utī pars cum parte cīvitātis cōnflīgat. Id nē accidat positum in eius dīligentiā atque auctōritāte.

33. Caesar, etsī ā bellō atque hoste discēdere dētrīmentōsum esse exīstimābat, tamen nōn ignōrāns quanta ex dissēnsiōnibus incommoda orīrī cōnsuēssent, nē tanta et tam coniūncta populō Rōmānō cīvitās, quam ipse semper coluisset omnibusque rēbus ōrnāsset, ad vim atque arma dēscenderet, atque ea pars quae minus sibi cōnfīderet auxilia ā Vercingetorīge arcesseret, huic reī praevertendum exīstimāvit, et, quod lēgibus Haeduōrum iīs quī summum magistrātum obtinērent excēdere ex fīnibus nōn licēret, nē quid dē iūre aut dē lēgibus eōrum dēminuisse vidērētur, ipse in Haeduōs proficīscī statuit senātumque omnem et quōs inter contrōversia esset ad sē Decetiam ēvocāvit. Cum prope omnis cīvitās eō convēnisset docērēturque, paucīs clam convocātīs aliō locō aliō tempore atque oportuerit, frātrem ā frātre renūntiātum, cum lēgēs duo ex ūnā familiā vīvō utrōque nōn sōlum magistrātūs creārī vetārent, sed etiam in senātū esse prohibērent, Cotum imperium dēpōnere coēgit, Convictolitāvem, quī per sacerdōtēs mōre cīvitātis intermissīs magistrātibus esset creātus, potestātem obtinēre iussit.

34. Hōc dēcrētō interpositō, cohortātus Haeduōs ut contrōversiārum ac dissēnsiōnis oblīvīscerentur atque omnibus omissīs rēbus huic bellō servīrent, eaque quae meruissent praemia ab sē dēvictā Galliā exspectārent, equitātumque omnem et peditum mīlia decem sibi celeriter mitterent quae in praesidiīs reī frūmentāriae causā dispōneret, exercitum in duās partēs dīvīsit: quattuor legiōnēs in Senonēs Parīsiōsque Labiēnō dūcendās dedit, sex ipse in Arvernōs ad oppidum Gergoviam

secundum flūmen Elaver dūxit; equitātūs partem illī attribuit, partem sibi relīquit. Quā rē cognitā Vercingetorīx, omnibus interruptīs eius flūminis pontibus, ab alterā flūminis parte iter facere coepit.

35. Cum uterque utrimque exīsset exercitus, in cōnspectū ferēque ē regiōne Caesaris castra pōnēbat, dispositīs explōrātōribus nēcubi effectō ponte Rōmānī cōpiās trādūcerent. Erat in magnīs Caesarī difficultātibus rēs, nē maiōrem aestātis partem flūmine impedīrētur, quod nōn ferē ante autumnum Elaver vadō trānsīrī sōlet. Itaque, nē id accideret, silvestrī locō castrīs positīs ē regiōne ūnīus eōrum pontium quōs Vercingetorīx rescindendōs cūrāverat, posterō diē cum duābus legiōnibus in occultō restitit; reliquās cōpiās cum omnibus impedīmentīs, ut cōnsuērat, mīsit, distractīs quibusdam cohortibus, ut numerus legiōnum cōnstāre vidērētur. Hīs quam longissimē possent prōgredī iussīs, cum iam ex diēī tempore coniectūram caperet in castra perventum, īsdem sublicīs, quārum pars īnferior integra remanēbat, pontem reficere coepit. Celeriter effectō opere legiōnibusque trāductīs et locō castrīs idōneō dēlēctō reliquās cōpiās revocāvit. Vercingetorīx rē cognitā, nē contrā suam voluntātem dīmicāre cōgerētur, magnīs itineribus antecessit.

36. Caesar ex eō locō quīntīs castrīs Gergoviam pervēnit equestrīque eō diē proeliō levī factō, perspectō urbis sitū, quae posita in altissimō monte omnēs aditūs difficilēs habēbat, dē oppugnātiōne dēspērāvit, dē obsessiōne nōn prius agendum cōnstituit quam rem frūmentāriam expedīsset. At Vercingetorīx, castrīs prope oppidum in monte positīs, mediocribus circum sē intervāllīs sēparātim singulārum cīvitātum cōpiās collocāverat, atque, omnibus eius iugī collibus occupātīs quā dēspicī poterat, horribilem speciem praebēbat, prīncipēsque eārum cīvitātum quōs sibi ad cōnsilium capiendum dēlēgerat prīmā lūce cotīdiē ad sē convenīre iubēbat, seu quid commūnicandum seu quid administrandum vidērētur, neque ūllum ferē diem intermittēbat quīn equestrī proeliō, interiectīs sagittāriīs, quid

in quōque esset animī ac virtūtis suōrum perīclitārētur. Erat ē regiōne oppidī collis sub ipsīs rādīcibus montis ēgregiē mūnītus atque ex omnī parte circumcīsus; quem sī tenērent nostrī, et aquā magnam partem et pābulātiōne līberā prohibitūrī hostēs vidēbantur. Sed is locus praesidiō ab hīs nōn īnfirmō tenēbātur. Tamen silentiō noctis Caesar ex castrīs ēgressus, priusquam subsidiō ex oppidō venīrī posset, dēiectō praesidiō, potītus locō, duās ibi legiōnēs collocāvit fossamque duplicem duodēnum pedum ā maiōribus castrīs ad minōra perdūxit, ut tūtō ab repentīnō hostium incursū etiam singulī commeāre possent.

37. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Convictolitāvis Haeduus, cui magistrātum adiūdicātum ā Caesare dēmōnstrāvimus, sollicitātus ab Arvernīs pecūniā cum quibusdam adulēscentibus colloquitur, quōrum erat prīnceps Litaviccus atque eius frātrēs, amplissimā familiā nātī adulēscentēs. Cum hīs praemium commūnicat hortāturque ut sē līberōs et imperiō nātōs meminerint: Ūnam esse Haeduōrum cīvitātem quae certissimam Galliae victōriam distineat; eius auctōritāte reliquās continērī; quā trāductā locum cōnsistendī Rōmānīs in Galliā nōn fore. Esse nōn nūllō sē Caesaris beneficiō affectum, sīc tamen ut iūstissimam apud eum causam obtinuerit; sed plūs commūnī lībertātī tribuere. Cūr enim potius Haeduī dē suō iūre et dē lēgibus ad Caesarem disceptātōrem quam Rōmānī ad Haeduōs veniant? Celeriter adulēscentibus et ōrātiōne magistrātūs et praemiō dēductīs, cum sē vel prīncipēs eius cōnsilī fore profitērentur, ratiō perficiendī quaerēbātur, quod cīvitātem temerē ad suscipiendum bellum addūcī posse nōn cōnfīdēbant. Placuit ut Litaviccus decem illīs mīlibus quae Caesarī ad bellum mitterentur praeficerētur, frātrēsque eius ad Caesarem praecurrerent. Reliqua quā ratiōne agī placeat cōnstituunt.

38. Litaviccus acceptō exercitū, cum mīlia passuum circiter xxx ā Gergoviā abesset, convocātīs subitō mīlitibus lacrimāns, "Quō proficīscimur," inquit, "mīlitēs? Omnis noster equitātus, omnis nōbilitās interiit; prīncipēs cīvitātis, Eporē-

dorīx et Viridomārus, īnsimulātī prōditiōnis ab Rōmānīs indictā causā interfectī sunt. Haec ab hīs cognōscite, quī ex ipsā caede effūgērunt; nam ego, frātribus atque omnibus meīs propinquīs interfectīs, dolōre prohibeor quae gesta sunt prōnūntiāre." Prōdūcuntur iī quōs ille ēdocuerat quae dīcī vellet, atque eadem quae Litaviccus prōnūntiāverat multitūdinī expōnunt: Omnēs equitēs Haeduōrum interfectōs, quod collocūtī cum Arvernīs dīcerentur; ipsōs sē inter multitūdinem mīlitum occultāsse atque ex mediā caede effūgisse. Conclāmant Haeduī et Litaviccum obsecrant ut sibi cōnsulat. "Quasi vērō," inquit ille, "cōnsilī sit rēs ac nōn necesse sit nōbīs Gergoviam contendere et cum Arvernīs nōsmet coniungere. An dubitāmus quīn nefāriō facinore admissō Rōmānī iam ad nōs interficiendōs concurrant? Proinde, sī quid in nōbīs animī est, persequāmur eōrum mortem quī indignissimē interiērunt, atque hōs latrōnēs interficiāmus." Ostendit cīvēs Rōmānōs, quī eius praesidī fīdūciā ūnā erant; continuō magnum numerum frūmentī commeātūsque dīripit, ipsōs crūdēliter excruciātōs interficit. Nūntiōs tōtā cīvitāte Haeduōrum dīmittit, eōdem mendāciō dē caede equitum et prīncipum permovet; hortātur ut similī ratiōne atque ipse fēcerit suās iniūriās persequantur.

39. Eporēdorīx Haeduus, summō locō nātus adulēscēns et summae domī potentiae, et ūnā Viridomārus, parī aetāte et grātiā, sed genere disparī, quem Caesar ab Dīviciācō sibi trāditum ex humilī locō ad summam dignitātem perdūxerat, in equitum numerō convēnerant nōminātim ab eō ēvocātī. Hīs erat inter sē dē prīncipātū contentiō, et in illā magistrātuum contrōversiā alter prō Convictolitāve, alter prō Cotō summīs opibus pugnāverant. Ex hīs Eporēdorīx cognitō Litaviccī cōnsiliō mediā ferē nocte rem ad Caesarem dēfert; ōrat nē patiātur cīvitātem prāvīs adulēscentium cōnsiliīs ab amīcitiā populī Rōmānī dēficere, quod futūrum prōvideat, sī sē tot hominum mīlia cum hostibus coniūnxerint, quōrum salūtem neque propinquī neglegere neque cīvitās levī mōmentō aestimāre possit.

40. Magnā affectus sollicitūdine hōc nūntiō Caesar, quod semper Haeduōrum cīvitātī praecipuē indulserat, nūllā interpositā dubitātiōne legiōnēs expedītās quattuor equitātumque omnem ex castrīs ēdūcit; nec fuit spatium tālī tempore ad contrahenda castra, quod rēs posita in celeritāte vidēbātur; C. Fabium lēgātum cum legiōnibus duābus castrīs praesidiō relinquit. Frātrēs Litaviccī cum comprehendī iussisset, paulō ante reperit ad hostēs profūgisse. Adhortātus mīlitēs nē necessāriō tempore itineris labōre permoveantur, cupidissimīs omnibus, prōgressus mīlia passuum XXV agmen Haeduōrum cōnspicātur; immissō equitātū iter eōrum morātur atque impedit interdīcitque omnibus nē quemquam interficiant. Eporēdorīgem et Viridomārum, quōs illī interfectōs exīstimābant, inter equitēs versārī suōsque appellāre iubet. Hīs cognitīs et Litaviccī fraude perspectā Haeduī manūs tendere et prōiectīs armīs mortem dēprecārī incipiunt. Litaviccus cum suīs clientibus, quibus mōre Gallōrum nefās est etiam in extrēmā fortūnā dēserere patrōnōs, Gergoviam profugit.

41. Caesar nūntiīs ad cīvitātem Haeduōrum missīs quī suō beneficiō cōnservātōs docērent, quōs iūre bellī interficere potuisset, tribusque hōrīs exercituī ad quiētem datīs castra ad Gergoviam movet. Mediō ferē itinere equitēs ā Fabiō missī quantō rēs in perīculō fuerit expōnunt. Summīs cōpiīs castra oppugnāta dēmōnstrant, cum crēbrō integrī dēfessīs succēderent nostrōsque assiduō labōre dēfatīgārent, quibus propter magnitūdinem castrōrum perpetuō esset īsdem in vāllō permanendum: Multitūdine sagittārum atque omnī genere tēlōrum multōs vulnerātōs; ad haec sustinenda magnō ūsuī fuisse tormenta. Fabium discessū eōrum duābus relictīs portīs obstruere cēterās pluteōsque vāllō addere et sē in posterum diem ad similem cāsum parāre. Hīs rēbus cognitīs Caesar summō studiō mīlitum ante ortum sōlis in castra pervenit.

42. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Haeduī prīmīs nūntiīs ab Litaviccō acceptīs nūllum sibi ad cognōscendum spatium relinquunt. Impellit aliōs avāritia, aliōs īrācundia et

temeritās, quae maximē illī hominum generī est innāta, ut levem audītiōnem habeant prō rē compertā. Bona cīvium Rōmānōrum dīripiunt, caedēs faciunt, in servitūtem abstrahunt. Adiuvat rem prōclīnātam Convictolitāvis plēbemque ad furōrem impellit, ut facinore admissō ad sānitātem revertī pudeat. M. Aristium, tribūnum mīlitum, iter ad legiōnēs facientem fidē datā ex oppidō Cavillōnō ēdūcunt; idem facere cōgunt eōs quī negōtiandī causā ibi cōnstiterant. Hōs continuō in itinere adortī omnibus impedīmentīs exuunt; repugnantēs diem noctemque obsident; multīs utrimque interfectīs maiōrem multitūdinem ad arma concitant.

43. Interim nūntiō allātō omnēs eōrum mīlitēs in potestāte Caesaris tenērī, concurrunt ad Aristium, nihil pūblicō factum cōnsiliō dēmōnstrant; quaestiōnem dē bonīs dīreptīs dēcernunt, Litaviccī frātrumque bona pūblicant, lēgātōs ad Caesarem suī pūrgandī grātiā mittunt. Haec faciunt recuperandōrum suōrum causā; sed contāminātī facinore et captī compendiō ex dīreptīs bonīs, quod ea rēs ad multōs pertinēbat, et timōre poenae exterritī cōnsilia clam dē bellō inīre incipiunt cīvitātēsque reliquās lēgātiōnibus sollicitant. Quae tametsī Caesar intellegēbat, tamen quam mītissimē potest lēgātōs appellat: Nihil sē propter īnscientiam levitātemque vulgī gravius dē cīvitāte iūdicāre neque dē suā in Haeduōs benevolentiā dēminuere. Ipse maiōrem Galliae mōtum exspectāns, nē ab omnibus cīvitātibus circumsisterētur, cōnsilia inībat quem ad modum ā Gergoviā discēderet ac rūrsus omnem exercitum contraheret, nē profectiō nāta ā timōre dēfectiōnis similisque fugae vidērētur.

44. Haec cōgitantī accidere vīsa est facultās bene gerendae reī. Nam cum in minōra castra operis perspiciendī causā vēnisset, animadvertit collem quī ab hostibus tenēbātur nūdātum hominibus, quī superiōribus diēbus vix prae multitūdine cernī potuerat. Admīrātus quaerit ex perfugīs causam, quōrum magnus ad eum cotīdiē numerus cōnfluēbat. Cōnstābat inter omnēs, quod iam ipse Caesar per explōrātōrēs cognōverat,

dorsum esse eius iugī prope aequum, sed silvestre et angustum, quā esset aditus ad alteram partem oppidī; huic locō vehementer illōs timēre nec iam aliter sentīre, ūnō colle ab Rōmānīs occupātō, sī alterum āmīsissent, quīn paene circumvāllātī atque omnī exitū et pābulātiōne interclūsī vidērentur. Ad hunc mūniendum locum omnēs ā Vercingetorīge ēvocātōs.

45. Hāc rē cognitā Caesar mittit complūrēs equitum turmās eō dē mediā nocte; imperat ut paulō tumultuōsius omnibus locīs pervagentur. Prīmā lūce magnum numerum impedīmentōrum ex castrīs mūlōrumque prōdūcī dēque hīs strāmenta dētrahī mūliōnēsque cum cassidibus equitum speciē ac simulātiōne collibus circumvehī iubet. Hīs paucōs addit equitēs, quī lātius ostentātiōnis causā vagentur. Longō circuitū eāsdem omnēs iubet petere regiōnēs. Haec procul ex oppidō vidēbantur, ut erat ā Gergoviā dēspectus in castra, neque tantō spatiō certī quid esset explōrārī poterat. Legiōnem ūnam eōdem iugō mittit et paulum prōgressam īnferiōre cōnstituit locō silvīsque occultat. Augētur Gallīs suspīciō, atque omnēs illō ad mūnītiōnem cōpiae trādūcuntur. Vacua castra hostium Caesar cōnspicātus, tēctīs īnsignibus suōrum occultātīsque signīs mīlitāribus, rārōs mīlitēs, nē ex oppidō animadverterentur, ex maiōribus castrīs in minōra trādūcit lēgātīsque, quōs singulīs legiōnibus praefēcerat, quid fierī velit ostendit; in prīmīs monet ut contineant mīlitēs nē studiō pugnandī aut spē praedae longius prōgrediantur; quid inīquitās locī habeat incommodī prōpōnit: Hoc ūnā celeritāte posse vītārī; occāsiōnis esse rem, nōn proelī. Hīs rēbus expositīs signum dat et ab dextrā parte aliō ascēnsū eōdem tempore Haeduōs mittit.

46. Oppidī mūrus ā plānitiē atque initiō ascēnsūs rēctā regiōne, sī nūllus ānfrāctus intercēderet, MCC passūs aberat; quicquid hūc circuitūs ad molliendum clīvum accesserat, id spatium itineris augēbat. Ā mediō ferē colle in longitūdinem, ut nātūra montis ferēbat, ex grandibus saxīs sex pedum mūrum, quī nostrōrum impetum tardāret, praedūxerant Gallī atque īnferiōre omnī spatiō vacuō relictō superiōrem partem collis usque ad mūrum oppidī dēnsissimīs castrīs complēverant. Mīlitēs

datō signō celeriter ad mūnītiōnem perveniunt eamque trānsgressī trīnīs castrīs potiuntur; ac tanta fuit in castrīs capiendīs celeritās ut Teutomatus, rēx Nitiobrogum, subitō in tabernāculō oppressus, ut merīdiē conquiēverat, superiōre corporis parte nūdā, vulnerātō equō, vix sē ex manibus praedantium mīlitum ēriperet.

47. Cōnsecūtus id quod animō prōposuerat, Caesar receptuī canī iussit, legiōnisque decimae, quācum erat, continuō signa cōnstitērunt. At reliquārum legiōnum mīlitēs nōn audītō sonō tubae, quod satis magna vallēs intercēdēbat, tamen ā tribūnīs mīlitum lēgātīsque, ut erat ā Caesare praeceptum, retinēbantur. Sed ēlātī spē celeris victōriae et hostium fugā et superiōrum temporum secundīs proeliīs nihil adeō arduum sibi exīstimābant quod nōn virtūte cōnsequī possent, neque fīnem prius sequendī fēcērunt quam mūrō oppidī portīsque appropinquārent. Tum vērō, ex omnibus urbis partibus ortō clāmōre, quī longius aberant repentīnō tumultū perterritī, cum hostem intrā portās esse exīstimārent, sē ex oppidō ēiēcērunt. Mātrēs familiae dē mūrō vestem argentumque iactābant et pectore nūdō prōminentēs passīs manibus obtestābantur Rōmānōs ut sibi parcerent neu, sīcut Avaricī fēcissent, nē ā mulieribus quidem atque īnfantibus abstinērent; nōn nūllae dē mūrō per manūs dēmissae sēsē mīlitibus trādēbant. L. Fabius, centuriō legiōnis octāvae, quem inter suōs eō diē dīxisse cōnstābat excitārī sē Avaricēnsibus praemiīs neque commissūrum ut prius quisquam mūrum ascenderet, trēs suōs nactus manipulārēs atque ab iīs sublevātus mūrum ascendit; hōs ipse rūrsus singulōs exceptāns in mūrum extulit.

48. Interim iī quī ad alteram partem oppidī, ut suprā dēmōnstrāvimus, mūnītiōnis causā convēnerant, prīmō exaudītō clāmōre, inde etiam crēbrīs nūntiīs incitātī oppidum ā Rōmānīs tenērī, praemissīs equitibus magnō cursū eō contendērunt. Eōrum ut quisque prīmus vēnerat, sub mūrō cōnsistēbat suōrumque pugnantium numerum augēbat. Quōrum cum magna multitūdō convēnisset, mātrēs familiae, quae paulō ante Rōmānīs dē mūrō manūs tendēbant, suōs obtestārī et mōre

Gallicō passum capillum ostentāre līberōsque in cōnspectum prōferre coepērunt. Erat Rōmānīs nec locō nec numerō aequa contentiō; simul et cursū et spatiō pugnae dēfatīgātī nōn facile recentēs atque integrōs sustinēbant.

49. Caesar cum inīquō locō pugnārī hostiumque cōpiās augērī vidēret, praemetuēns suīs ad T. Sextium lēgātum, quem minōribus castrīs praesidiō relīquerat, mīsit ut cohortēs ex castrīs celeriter ēdūceret et sub īnfimō colle ā dextrō latere hostium cōnstitueret, ut, sī nostrōs locō dēpulsōs vīdisset, quōminus līberē hostēs īnsequerentur terrēret. Ipse paulum ex eō locō cum legiōne decimā prōgressus ubi cōnstiterat ēventum pugnae exspectābat.

50. Cum ācerrimē comminus pugnārētur, hostēs locō et numerō, nostrī virtūte cōnfīderent, subitō sunt Haeduī vīsī ab latere nostrīs apertō, quōs Caesar ab dextrā parte aliō ascēnsū manūs distinendae causā mīserat. Hī similitūdine armōrum vehementer nostrōs perterruērunt, ac tametsī dextrīs umerīs exsertīs animadvertēbantur, quod īnsigne pācātōrum esse cōnsuērat, tamen id ipsum suī fallendī causā mīlitēs ab hostibus factum exīstimābant. Eōdem tempore L. Fabius centuriō quīque ūnā mūrum ascenderant circumventī atque interfectī dē mūrō praecipitābantur. M. Petrōnius, eiusdem legiōnis centuriō, cum portam excīdere cōnātus esset, ā multitūdine oppressus ac sibi dēspērāns, multīs iam vulneribus acceptīs, manipulāribus suīs quī illum secūtī erant, "Quoniam," inquit, "mē ūnā vōbīscum servāre nōn possum, vestrae quidem certē vītae prōspiciam, quōs cupiditāte glōriae adductus in perīculum dēdūxī. Vōs datā facultāte vōbīs cōnsulite." Simul in mediōs hostēs irrūpit duōbusque interfectīs reliquōs ā portā paulum submōvit. Cōnantibus auxiliārī suīs, "Frūstrā," inquit, "meae vītae subvenīre cōnāminī, quem iam sanguis vīrēsque dēficiunt. Proinde abīte, dum est facultās, vōsque ad legiōnem recipite." Ita pugnāns post paulum concidit ac suīs salūtī fuit.

51. Nostrī, cum undique premerentur, XLVI centuriōnibus āmissīs dēiectī sunt locō. Sed intolerantius Gallōs īnsequentēs legiō decima tardāvit, quae prō subsidiō paulō aequiōre locō

cōnstiterat. Hanc rūrsus tertiae decimae legiōnis cohortēs excēpērunt, quae ex castrīs minōribus ēductae cum T. Sextiō lēgātō cēperant locum superiōrem. Legiōnēs, ubi prīmum plānitiem attigērunt, īnfestīs contrā hostēs signīs cōnstitērunt. Vercingetorīx ab rādīcibus collis suōs intrā mūnītiōnēs redūxit. Eō diē mīlitēs sunt paulō minus septingentī dēsīderātī.

52. Posterō diē Caesar cōntiōne advocātā temeritātem cupiditātemque mīlitum reprehendit, quod sibi ipsī iūdicāvissent quō prōcēdendum aut quid agendum vidērētur neque signō recipiendī datō cōnstitissent neque ā tribūnīs mīlitum lēgātīsque retinērī potuissent. Exposuit quid inīquitās locī posset, quod ipse ad Avaricum sēnsisset, cum sine duce et sine equitātū dēprehēnsīs hostibus explōrātam victōriam dīmīsisset, nē parvum modo dētrīmentum in contentiōne propter inīquitātem locī accideret: Quantopere eōrum animī magnitūdinem admīrārētur, quōs nōn castrōrum mūnītiōnēs, nōn altitūdō montis, nōn mūrus oppidī tardāre potuisset, tantopere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plūs sē quam imperātōrem dē victōriā atque exitū rērum sentīre exīstimārent; nec minus sē ā mīlite modestiam et continentiam quam virtūtem atque animī magnitūdinem dēsīderāre.

53. Hāc habitā cōntiōne et ad extrēmum cōnfirmātīs mīlitibus nē ob hanc causam animō permovērentur neu, quod inīquitās locī attulisset, id virtūtī hostium tribuerent, eadem dē profectiōne cōgitāns quae ante sēnserat, legiōnēs ex castrīs ēdūxit aciemque idōneō locō cōnstituit. Cum Vercingetorīx nihilō magis in aequum locum dēscenderet, levī factō equestrī proeliō, atque eō secundō, in castra exercitum redūxit. Cum hoc idem posterō diē fēcisset, satis ad Gallicam ostentātiōnem minuendam mīlitumque animōs cōnfirmandōs factum exīstimāns in Haeduōs mōvit castra. Nē tum quidem īnsecūtīs hostibus, tertiō diē ad flūmen Elaver vēnit; pontem refēcit exercitumque trādūxit.

54. Ibi ā Viridomārō atque Eporēdorīge Haeduīs appellātus discit cum omnī equitātū Litaviccum ad sollicitandōs Haeduōs profectum: Opus esse ipsōs antecēdere ad cōnfirmandam

cīvitātem. Etsī multīs iam rēbus perfidiam Haeduōrum perspectam habēbat atque hōrum discessū mātūrārī dēfectiōnem cīvitātis exīstimābat, tamen eōs retinendōs nōn cēnsuit, nē aut īnferre iniūriam vidērētur aut daret timōris aliquam suspīciōnem. Discēdentibus iīs breviter sua in Haeduōs merita exposuit, quōs et quam humilēs accēpisset, compulsōs in oppida, multātōs agrīs, omnibus ēreptīs sociīs, impositō stīpendiō, obsidibus summā cum contumēliā extortīs, et quam in fortūnam quamque in amplitūdinem dūxisset, ut nōn sōlum in prīstinum statum redīssent, sed omnium temporum dignitātem et grātiam antecessisse vidērentur. Hīs datīs mandātīs eōs ab sē dīmīsit.

55. Noviodūnum erat oppidum Haeduōrum ad rīpās Ligeris opportūnō locō positum. Hūc Caesar omnēs obsidēs Galliae, frūmentum, pecūniam pūblicam, suōrum atque exercitūs impedīmentōrum magnam partem contulerat; hūc magnum numerum equōrum huius bellī causā in Ītaliā atque Hispāniā coēmptum mīserat. Eō cum Eporēdorīx Viridomārusque vēnissent et dē statū cīvitātis cognōvissent, Litaviccum Bibracte ab Haeduīs receptum, quod est oppidum apud eōs maximae auctōritātis, Convictolitāvem magistrātum magnamque partem senātūs ad eum convēnisse, lēgātōs ad Vercingetorīgem dē pāce et amīcitiā conciliandā pūblicē missōs, nōn praetermittendum tantum commodum exīstimāvērunt. Itaque interfectīs Noviodūnī custōdibus quīque eō negōtiandī causā convēnerant, pecūniam atque equōs inter sē partītī sunt; obsidēs cīvitātum Bibracte ad magistrātum dēdūcendōs cūrāvērunt; oppidum, quod ā sē tenērī nōn posse iūdicābant, nē cui esset ūsuī Rōmānīs, incendērunt; frūmentī quod subitō potuērunt nāvibus āvexērunt, reliquum flūmine atque incendiō corrūpērunt. Ipsī ex fīnitimīs regiōnibus cōpiās cōgere, praesidia custōdiāsque ad rīpās Ligeris dispōnere, equitātumque omnibus locīs iniciendī timōris causā ostentāre coepērunt, sī ab rē frūmentāriā Rōmānōs exclūdere possent. Quam ad spem multum eōs adiuvābat quod Liger ex nivibus crēverat, ut omnīnō vadō nōn posse trānsīrī vidērētur.

56. Quibus rēbus cognitīs Caesar mātūrandum sibi cēnsuit, sī esset in perficiendīs pontibus perīclitandum, ut priusquam essent maiōrēs eō coāctae cōpiae dīmicāret. Nam nē commūtātō cōnsiliō iter in prōvinciam converteret, ut nōn nēmō tum quidem necessāriō faciendum exīstimābat, cum īnfāmia atque indignitās reī et oppositus mōns Cebenna viārumque difficultās impediēbat, tum maximē quod abiūnctō Labiēnō atque iīs legiōnibus quās ūnā mīserat vehementer timēbat. Itaque admodum magnīs diurnīs nocturnīsque itineribus cōnfectīs contrā omnium opīniōnem ad Ligerim vēnit vadōque per equitēs inventō prō reī necessitāte opportūnō, ut bracchia modo atque umerī ad sustinenda arma līberī ab aquā esse possent, dispositō equitātū quī vim flūminis refringeret atque hostibus prīmō aspectū perturbātīs, incolumem exercitum trādūxit frūmentumque in agrīs et pecoris cōpiam nactus replētō hīs rēbus exercitū iter in Senonēs facere īnstituit.

57. Dum haec apud Caesarem geruntur, Labiēnus, eō supplēmentō quod nūper ex Ītaliā vēnerat relictō Agedincī, ut esset impedīmentīs praesidiō, cum quattuor legiōnibus Luteciam proficīscitur. Id est oppidum Parīsiōrum, positum in īnsulā flūminis Sēquanae. Cuius adventū ab hostibus cognitō magnae ex fīnitimīs cīvitātibus cōpiae convēnērunt. Summa imperī trāditur Camulogenō Aulercō, quī prope cōnfectus aetāte tamen propter singulārem scientiam reī mīlitāris ad eum est honōrem ēvocātus. Is cum animadvertisset perpetuam esse palūdem quae īnflueret in Sēquanam atque illum omnem locum magnopere impedīret, hīc cōnsēdit nostrōsque trānsitū prohibēre īnstituit.

58. Labiēnus prīmō vīneās agere, crātibus atque aggere palūdem explēre, atque iter mūnīre cōnābātur. Postquam id difficilius fierī animadvertit, silentiō ē castrīs tertiā vigiliā ēgressus, eōdem quō vēnerat itinere Meclosēdum pervēnit. Id est oppidum Senonum in īnsulā Sēquanae positum, ut paulō ante dē Luteciā dīximus. Dēprehēnsīs nāvibus circiter L celeriterque coniūnctīs atque eō mīlitibus impositīs et reī

novitāte perterritīs oppidānīs, quōrum magna pars erat ad bellum ēvocāta, sine contentiōne oppidō potītur. Refectō ponte, quem superiōribus diēbus hostēs resciderant, exercitum trādūcit et secundō flūmine ad Luteciam iter facere coepit. Hostēs, rē cognitā ab iīs quī Meclosēdō fūgerant, Luteciam incendī pontēsque eius oppidī rescindī iubent; ipsī profectī ā palūde in rīpā Sēquanae ē regiōne Luteciae contrā Labiēnī castra cōnsīdunt.

59. Iam Caesar ā Gergoviā discessisse audiēbātur, iam dē Haeduōrum dēfectiōne et secundō Galliae mōtū rūmōrēs afferēbantur, Gallīque in colloquiīs interclūsum itinere et Ligerī Caesarem inopiā frūmentī coāctum in prōvinciam contendisse cōnfirmābant. Bellovacī autem dēfectiōne Haeduōrum cognitā, quī iam ante erant per sē īnfidēlēs, manūs cōgere atque apertē bellum parāre coepērunt. Tum Labiēnus tantā rērum commūtātiōne longē aliud sibi capiendum cōnsilium atque anteā sēnserat intellegēbat, neque iam ut aliquid acquīreret proeliōque hostēs lacesseret, sed ut incolumem exercitum Agedincum redūceret cōgitābat. Namque alterā ex parte Bellovacī, quae cīvitās in Galliā maximam habet opīniōnem virtūtis, īnstābant, alteram Camulogenus parātō atque īnstrūctō exercitū tenēbat; tum legiōnēs ā praesidiō atque impedīmentīs interclūsās maximum flūmen distinēbat. Tantīs subitō difficultātibus obiectīs ab animī virtūte auxilium petendum vidēbat.

60. Itaque sub vesperum cōnsiliō convocātō, cohortātus ut ea quae imperāsset dīligenter industriēque administrārent, nāvēs quās Meclosēdō dēdūxerat singulās equitibus Rōmānīs attribuit et prīmā cōnfectā vigiliā quattuor mīlia passuum secundō flūmine silentiō prōgredī ibique sē exspectāre iubet. Quīnque cohortēs, quās minimē firmās ad dīmicandum esse exīstimābat, castrīs praesidiō relinquit; quīnque eiusdem legiōnis reliquās dē mediā nocte cum omnibus impedīmentīs adversō flūmine magnō tumultū proficīscī imperat. Conquīrit etiam lintrēs; hās magnō sonitū rēmōrum incitātās in eandem partem mittit. Ipse post paulō silentiō ēgressus cum tribus legiōnibus eum locum petit quō nāvēs appellī iusserat.

61. Eō cum esset ventum, explōrātōrēs hostium, ut omnī flūminis parte erant dispositī, inopīnantēs, quod magna subitō erat coorta tempestās, ā nostrīs opprimuntur; exercitus equitātusque, equitibus Rōmānīs administrantibus quōs eī negōtiō praefēcerat, celeriter trānsmittitur. Ūnō ferē tempore sub lūcem hostibus nūntiātur in castrīs Rōmānōrum praeter cōnsuētūdinem tumultuārī, et magnum īre agmen adversō flūmine sonitumque rēmōrum in eādem parte exaudīrī, et paulō īnfrā mīlitēs nāvibus trānsportārī. Quibus rēbus audītīs, quod exīstimābant tribus locīs trānsīre legiōnēs, suās quoque cōpiās in trēs partēs distribuērunt. Nam praesidiō ē regiōne castrōrum relictō, et parvā manū Meclosēdum versus missā quae tantum prōgrederētur quantum nāvēs prōcessissent, reliquās cōpiās contrā Labiēnum dūxērunt.

62. Prīmā lūce et nostrī omnēs erant trānsportātī et hostium aciēs cernēbātur. Labiēnus, mīlitēs cohortātus ut suae prīstinae virtūtis et secundissimōrum proeliōrum memoriam retinērent atque ipsum Caesarem, cuius ductū saepe numerō hostēs superāssent, adesse exīstimārent, dat signum proelī. Prīmō concursū ab dextrō cornū, ubi septima legiō cōnstiterat, hostēs pelluntur atque in fugam coniciuntur; ab sinistrō, quem locum duodecima legiō tenēbat, cum prīmī ōrdinēs hostium trānsfīxī pīlīs concidissent, tamen ācerrimē reliquī resistēbant, nec dabat suspīciōnem fugae quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus suīs aderat atque eōs cohortābātur. At incertō etiam nunc exitū victōriae, cum septimae legiōnis tribūnīs esset nūntiātum quae in sinistrō cornū gererentur, post tergum hostium legiōnem ostendērunt signaque intulērunt. Nē eō quidem tempore quisquam locō cessit, sed circumventī omnēs interfectīque sunt. Eandem fortūnam tulit Camulogenus. At iī quī in praesidiō contrā castra Labiēnī erant relictī, cum proelium commissum audīssent, subsidiō suīs iērunt collemque cēpērunt, neque nostrōrum mīlitum victōrum impetum sustinēre potuērunt. Sīc cum suīs fugientibus permixtī, quōs nōn silvae montēsque tēxērunt, ab equitātū sunt interfectī. Hōc negōtiō cōnfectō Labiēnus re-

vertitur Agedincum, ubi impedīmenta tōtīus exercitūs relicta erant; inde cum omnibus cōpiīs ad Caesarem pervenit.

63. Dēfectiōne Haeduōrum cognitā bellum augētur. Lēgātiōnēs in omnēs partēs circummittuntur; quantum grātiā, auctōritāte, pecūniā valent, ad sollicitandās cīvitātēs nītuntur; nactī obsidēs quōs Caesar apud eōs dēposuerat, hōrum suppliciō dubitantēs territant. Petunt ā Vercingetorīge Haeduī ut ad sē veniat ratiōnēsque bellī gerendī commūnicet. Rē impetrātā contendunt ut ipsīs summa imperī trādātur, et rē in contrōversiam dēductā tōtīus Galliae concilium Bibracte indīcitur. Conveniunt undique frequentēs. Multitūdinis suffrāgiīs rēs permittitur; ad ūnum omnēs Vercingetorīgem probant imperātōrem. Ab hōc conciliō Rēmī, Lingonēs, Trēverī āfuērunt: illī, quod amīcitiam Rōmānōrum sequēbantur; Trēverī, quod aberant longius et ā Germānīs premēbantur, quae fuit causa quārē tōtō abessent bellō et neutrīs auxilia mitterent. Magnō dolōre Haeduī ferunt sē dēiectōs prīncipātū, queruntur fortūnae commūtātiōnem et Caesaris indulgentiam in sē requīrunt, neque tamen susceptō bellō suum cōnsilium ab reliquīs sēparāre audent. Invītī summae speī adulēscentēs, Eporēdorīx et Viridomārus, Vercingetorīgī parent.

64. Ille imperat reliquīs cīvitātibus obsidēs diemque eī reī cōnstituit. Omnēs equitēs, quīndecim mīlia numerō, celeriter convenīre iubet; peditātū quem anteā habuerit sē fore contentum dīcit neque fortūnam temptātūrum aut aciē dīmicātūrum; sed, quoniam abundet equitātū, perfacile esse factū frūmentātiōnibus pābulātiōnibusque Rōmānōs prohibēre; aequō modo animō sua ipsī frūmenta corrumpant aedificiaque incendant, quā reī familiāris iactūrā perpetuum imperium lībertātemque sē cōnsequī videant. Hīs cōnstitūtīs rēbus Haeduīs Segusiāvīsque, quī sunt fīnitimī prōvinciae, decem mīlia peditum imperat; hūc addit equitēs DCCC. Hīs praeficit frātrem Eporēdorīgis bellumque īnferre Allobrogibus iubet. Alterā ex parte Gabalōs proximōsque pāgōs Arvernōrum in Helviōs, item Rutēnōs Cadūrcōsque ad fīnēs Volcārum Arecomicōrum dēpopulandōs mittit. Nihilō minus clandestīnīs nūntiīs lēgātiō-

nibusque Allobrogēs sollicitat, quōrum mentēs nōndum ab superiōre bellō resēdisse spērābat. Hōrum prīncipibus pecūniās, cīvitātī autem imperium tōtīus prōvinciae pollicētur.

65. Ad hōs omnēs cāsūs prōvīsa erant praesidia cohortium duārum et vīgintī, quae ex ipsā coācta prōvinciā ab L. Caesare lēgātō ad omnēs partēs oppōnēbantur. Helviī suā sponte cum fīnitimīs proeliō congressī pelluntur et C. Valeriō Domnotaurō, Cabūrī fīliō, prīncipe cīvitātis, complūribusque aliīs interfectīs intrā oppida mūrōsque compelluntur. Allobrogēs crēbrīs ad Rhodanum dispositīs praesidiīs magnā cūrā et dīligentiā suōs fīnēs tuentur. Caesar, quod hostēs equitātū superiōrēs esse intellegēbat et interclūsīs omnibus itineribus nūllā rē ex prōvinciā atque Ītaliā sublevārī poterat, trāns Rhēnum in Germāniam mittit ad eās cīvitātēs quās superiōribus annīs pācāverat, equitēsque ab hīs arcessit et levis armātūrae peditēs quī inter eōs proeliārī cōnsuērant. Eōrum adventū, quod minus idōneīs equīs ūtēbantur, ā tribūnīs mīlitum reliquīsque equitibus Rōmānīs atque ēvocātīs equōs sūmit Germānīsque distribuit.

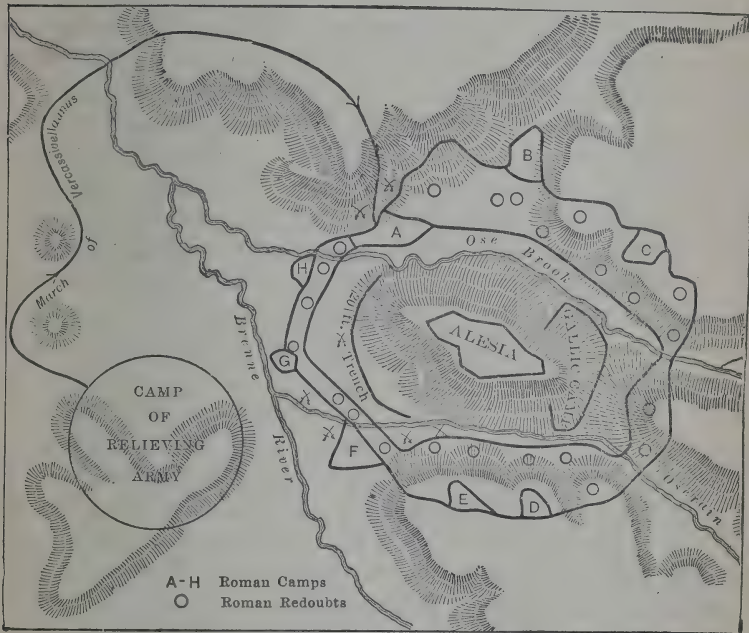
66. Intereā, dum haec geruntur, hostium cōpiae ex Arvernīs equitēsque quī tōtī Galliae erant imperātī conveniunt. Magnō hōrum coāctō numerō, cum Caesar in Sēquanōs per extrēmōs Lingonum fīnēs iter faceret, quō facilius subsidium prōvinciae ferre posset, circiter mīlia passuum decem ab Rōmānīs trīnīs castrīs Vercingetorīx cōnsīdit convocātīsque ad cōnsilium praefectīs equitum vēnisse tempus victōriae dēmōnstrat: Fugere in prōvinciam Rōmānōs Galliāque excēdere. Id sibi ad praesentem obtinendam lībertātem satis esse; ad reliquī temporis pācem atque ōtium parum prōficī; maiōribus enim coāctīs cōpiīs reversūrōs neque fīnem bellandī factūrōs. Proinde in agmine impedītōs adoriantur. Sī peditēs suīs auxilium ferant atque in eō morentur, iter facere nōn posse; sī, id quod magis futūrum cōnfīdat, relictīs impedīmentīs suae salūtī cōnsulant, et ūsū rērum necessāriārum et dignitāte spoliātum īrī; nam dē equitibus hostium, quīn nēmō eōrum prōgredī modo extrā agmen audeat, nē ipsōs quidem dēbēre dubitāre. Id quō

maiōre faciant animō, cōpiās sē omnēs prō castrīs habitūrum et terrōrī hostibus futūrum. Conclāmant equitēs sānctissimō iūre iūrandō cōnfirmārī oportēre nē tēctō recipiātur, nē ad līberōs, ad parentēs, ad uxōrem aditum habeat quī nōn bis per agmen hostium perequitārit.

67. Probātā rē atque omnibus ad iūs iūrandum adāctīs, posterō diē in trēs partēs distribūtō equitātū duae sē aciēs ab duōbus lateribus ostendunt, ūna ā prīmō agmine iter impedīre coepit. Quā rē nūntiātā Caesar suum quoque equitātum tripertītō dīvīsum contrā hostem īre iubet. Pugnātur ūnā omnibus in partibus. Cōnsistit agmen; impedīmenta intrā legiōnēs recipiuntur. Sī quā in parte nostrī labōrāre aut gravius premī vidēbantur, eō signa īnferrī Caesar aciemque convertī iubēbat; quae rēs et hostēs ad īnsequendum tardābat et nostrōs spē auxilī cōnfirmābat. Tandem Germānī ab dextrō latere summum iugum nactī hostēs locō dēpellunt; fugientēs usque ad flūmen, ubi Vercingetorīx cum pedestribus cōpiīs cōnsēderat, persequuntur complūrēsque interficiunt. Quā rē animadversā reliquī, nē circumvenīrentur veritī, sē fugae mandant. Omnibus locīs fit caedēs. Trēs nōbilissimī Haeduī captī ad Caesarem perdūcuntur: Cotus, praefectus equitum, quī contrōversiam cum Convictolitāve proximīs comitiīs habuerat, et Cavarillus, quī post dēfectiōnem Litaviccī pedestribus cōpiīs praefuerat, et Eporēdorīx, quō duce ante adventum Caesaris Haeduī cum Sēquanīs bellō contenderant.

68. Fugātō omnī equitātū Vercingetorīx cōpiās suās, ut prō castrīs collocāverat, redūxit prōtinusque Alesiam, quod est oppidum Mandubiōrum, iter facere coepit celeriterque impedīmenta ex castrīs ēdūcī et sē subsequī iussit. Caesar, impedīmentīs in proximum collem ductīs, duābus legiōnibus praesidiō relictīs, secūtus hostēs quantum diēī tempus est passum, circiter tribus mīlibus ex novissimō agmine interfectīs, alterō diē ad Alesiam castra fēcit. Perspectō urbis sitū perterritīsque hostibus, quod equitātū, quā maximē parte exercitūs cōnfīdēbant, erant pulsī, adhortātus ad labōrem mīlitēs Alesiam circumvāllāre īnstituit.

69. Ipsum erat oppidum in colle summō admodum ēditō locō, ut nisi obsidiōne expugnārī nōn posse vidērētur; cuius collis rādīcēs duo duābus ex partibus flūmina subluēbant. Ante oppidum plānitiēs circiter mīlia passuum tria in longitū-

CAESAR'S LINES AROUND ALESIA

dinem patēbat; reliquīs ex omnibus partibus collēs mediocrī interiectō spatiō parī altitūdinis fastīgiō oppidum cingēbant. Sub mūrō, quae pars collis ad orientem sōlem spectābat, hunc omnem locum cōpiae Gallōrum complēverant fossamque et māceriam in altitūdinem sex pedum praedūxerant. Eius mūnītiōnis quae ab Rōmānīs īnstituēbātur circuitus x mīlia passuum tenēbat. Castra opportūnīs locīs erant posita viii castellaque xxiii facta; quibus in castellīs interdiū statiōnēs pōnēbantur, nē qua subitō ēruptiō fieret; haec eadem noctū excubitōribus ac firmīs praesidiīs tenēbantur.

70. Opere īnstitūtō fit equestre proelium in eā plānitiē quam intermissam collibus tria mīlia passuum in longitūdinem patēre suprā dēmōnstrāvimus. Summā vī ab utrīsque contenditur. Labōrantibus nostrīs Caesar Germānōs submittit legiōnēsque prō castrīs cōnstituit, nē qua subitō irruptiō ab hostium peditātū fīat. Praesidiō legiōnum additō nostrīs animus augētur; hostēs in fugam coniectī sē ipsī multitūdine impediunt atque angustiōribus portīs relictīs coartantur. Germānī ācrius usque ad mūnītiōnēs persequuntur. Fit magna caedēs; nōn nūllī relictīs equīs fossam trānsīre et māceriam trānscendere cōnantur. Paulum legiōnēs Caesar quās prō vāllō cōnstituerat prōmovērī iubet. Nōn minus quī intrā mūnītiōnēs erant Gallī perturbantur; venīrī ad sē cōnfestim exīstimantēs ad arma conclāmant; nōn nūllī perterritī in oppidum irrumpunt. Vercingetorīx iubet portās claudī, nē castra nūdentur. Multīs interfectīs, complūribus equīs captīs, Germānī sēsē recipiunt.

71. Vercingetorīx, priusquam mūnītiōnēs ab Rōmānīs perficiantur, cōnsilium capit omnem ab sē equitātum noctū dīmittere. Discēdentibus mandat ut suam quisque eōrum cīvitātem adeat omnēsque quī per aetātem arma ferre possint ad bellum cōgant. Sua in illōs merita prōpōnit obtestāturque ut suae salūtis ratiōnem habeant neu sē optimē dē commūnī lībertāte meritum hostibus in cruciātum dēdant. Quod sī indīligentiōrēs fuerint, mīlia hominum dēlēcta LXXX ūnā sēcum interitūra dēmōnstrat. Ratiōne initā frūmentum sē exiguē diērum XXX habēre sed paulō etiam longius tolerārī posse parcendō. Hīs datīs mandātīs, quā erat nostrum opus intermissum, secundā vigiliā silentiō equitātum dīmittit. Frūmentum omne ad sē referrī iubet; capitis poenam iīs quī nōn pāruerint cōnstituit; pecus, cuius magna erat cōpia ā Mandubiīs compulsa, virītim distribuit; frūmentum parcē et paulātim mētīrī īnstituit; cōpiās omnēs quās prō oppidō collocāverat in oppidum recipit. Hīs ratiōnibus auxilia Galliae exspectāre et bellum administrāre parat.

72. Quibus rēbus cognitīs ex perfugīs et captīvīs, Caesar haec genera mūnītiōnis īnstituit. Fossam pedum vīgintī dērēctīs lateribus dūxit, ut eius fossae solum tantundem patēret quantum summa labra distārent; reliquās omnēs mūnītiōnēs ab eā fossā passibus cccc redūxit hōc cōnsiliō, quoniam tantum spatium necessāriō esset complexus nec facile tōtum opus corōnā mīlitum cingerētur, nē dē imprōvīsō aut noctū ad mūnītiōnēs multitūdō hostium advolāret, aut interdiū tēla in nostrōs operī dēstinātōs conicere posset. Hōc intermissō spatiō duās fossās xv pedēs lātās eādem altitūdine perdūxit; quārum interiōrem campestribus ac dēmissīs locīs aquā ex flūmine dērīvātā complēvit. Post eās aggerem ac vāllum xii pedum exstrūxit; huic lōrīcam pinnāsque adiēcit, grandibus cervīs ēminentibus ad commissūrās pluteōrum atque aggeris, quī ascēnsum hostium tardārent, et turrēs tōtō opere circumdedit quae pedēs lxxx inter sē distārent.

73. Erat eōdem tempore et māteriārī et frūmentārī et tantās mūnītiōnēs fierī necesse dēminūtīs nostrīs cōpiīs, quae longius ā castrīs prōgrediēbantur; ac nōn numquam opera nostra Gallī temptāre atque ēruptiōnem ex oppidō plūribus portīs summā vī facere cōnābantur. Quārē ad haec rūrsus opera addendum Caesar putāvit, quō minōre numerō mīlitum mūnītiōnēs dēfendī possent. Itaque truncīs arborum aut admodum firmīs rāmīs abscīsīs atque hōrum dēlibrātīs ac praeacūtīs cacūminibus perpetuae fossae quīnōs pedēs altae dūcēbantur. Hūc illī stīpitēs dēmissī et ab īnfimō revīnctī, nē revellī possent, ab rāmīs ēminēbant. Quīnī erant ōrdinēs, coniūnctī inter sē atque implicātī; quō quī intrāverant sē ipsī acūtissimīs vāllīs induēbant. Hōs cippōs appellābant. Ante hōs oblīquīs ōrdinibus in quīncuncem dispositīs scrobēs in altitūdinem trium pedum fodiēbantur paulātim angustiōre ad īnfimum fastīgiō. Hūc teretēs stīpitēs feminis crassitūdine ab summō praeacūtī et praeustī dēmittēbantur ita ut nōn amplius digitīs quattuor ex terrā ēminērent; simul cōnfirmandī et stabiliendī causā singulī ab īnfimō solō pedēs terrā exculcābantur, reliqua pars scrobis

ad occultandās īnsidiās vīminibus ac virgultīs integēbātur. Huius generis octōnī ōrdinēs ductī ternōs inter sē pedēs distābant. Id ex similitūdine flōris līlium appellābant. Ante haec tāleae pedem longae ferreīs hāmīs īnfīxīs tōtae in terram īnfodiēbantur mediocribusque intermissīs spatiīs omnibus locīs disserēbantur; quōs stimulōs nōminābant.

74. Hīs rēbus perfectīs, regiōnēs secūtus quam potuit aequissimās prō locī nātūrā, XIIII mīlia passuum complexus parēs eiusdem generis mūnītiōnēs, dīversās ab hīs, contrā exteriōrem hostem perfēcit, ut nē magnā quidem multitūdine mūnītiōnum praesidia circumfundī possent; nē autem cum perīculō ex castrīs ēgredī cōgātur, diērum XXX pābulum frūmentumque habēre omnēs convectum iubet.

75. Dum haec ad Alesiam geruntur, Gallī conciliō prīncipum indictō nōn omnēs quī arma ferre possent, ut cēnsuit Vercingetorīx, convocandōs statuunt, sed certum numerum cuique cīvitātī imperandum, nē tantā multitūdine cōnfūsā nec moderārī nec discernere suōs nec frūmentandī ratiōnem habēre possent. Imperant Haeduīs atque eōrum clientibus, Segusiāvīs, Ambivaretīs, Aulercīs Brannovīcibus, mīlia XXXV; parem numerum Arvernīs, adiūnctīs Eleutetīs, Cadūrcīs, Gabalīs, Vellāviīs, quī sub imperiō Arvernōrum esse cōnsuērunt; Sēquanīs, Senonibus, Biturīgibus, Santonīs, Rutēnīs, Carnutibus duodēna mīlia; Bellovacīs X; totidem Lemovīcibus; octōna Pictonibus et Turonīs et Parīsiīs et Helvētiīs; sēna Andibus, Ambiānīs, Mediomatricīs, Petrocoriīs, Nerviīs, Morinīs, Nitiobrogibus; V mīlia Aulercīs Cēnomanīs; totidem Atrebātibus; IIII Veliocassibus; Esuviīs et Aulercīs Eburovīcibus terna; Rauracīs et Boīs bīna; XXX ūniversīs cīvitātibus quae Ōceanum attingunt quaeque eōrum cōnsuētūdine Aremoricae appellantur, quō sunt in numerō Coriosolitēs, Redonēs, Ambibariī, Caletī, Osismī, Venetī, Lexoviī, Venellī. Ex hīs Bellovacī suum numerum nōn contulērunt, quod sē suō nōmine atque arbitriō cum Rōmānīs bellum gestūrōs dīcerent neque cuiusquam imperiō obtemperātūrōs; rogātī tamen ab Commiō prō eius hospitiō duo mīlia mīsērunt.

76. Huius operā Commī, ut anteā dēmōnstrāvimus, fidēlī atque ūtilī superiōribus annīs erat ūsus in Britanniā Caesar; prō quibus meritīs cīvitātem eius immūnem esse iusserat, iūra lēgēsque reddiderat atque ipsī Morinōs attribuerat. Tanta tamen ūniversae Galliae cōnsēnsiō fuit lībertātis vindicandae et prīstinae bellī laudis recuperandae, ut neque beneficiīs neque amīcitiae memoriā movērētur, omnēsque et animō et opibus in id bellum incumberent. Coāctīs equitum mīlibus VIII et peditum circiter CCL, haec in Haeduōrum fīnibus recēnsēbantur, numerusque inībātur, praefectī cōnstituēbantur: Commiō Atrebātī, Viridomārō et Eporēdorīgī Haeduīs, Vercassivellaunō Arvernō, cōnsobrīnō Vercingetorīgis, summa imperī trāditur. Hīs dēlēctī ex cīvitātibus attribuuntur quōrum cōnsiliō bellum administrārētur. Omnēs alacrēs et fīdūciae plēnī ad Alesiam proficīscuntur, neque erat omnium quisquam quī aspectum modo tantae multitūdinis sustinērī posse arbitrārētur, praesertim ancipitī proeliō, cum ex oppidō ēruptiōne pugnārētur, forīs tantae cōpiae equitātūs peditātūsque cernerentur.

77. At iī quī Alesiae obsidēbantur, praeteritā diē quā auxilia suōrum exspectāverant, cōnsūmptō omnī frūmentō, īnsciī quid in Haeduīs gererētur, conciliō coāctō dē exitū suārum fortūnārum cōnsultābant. Ac variīs dictīs sententiīs, quārum pars dēditiōnem, pars, dum vīrēs suppeterent, ēruptiōnem cēnsēbat, nōn praetereunda ōrātiō Critognātī vidētur propter eius singulārem et nefāriam crūdēlitātem. Hic summō in Arvernīs ortus locō et magnae habitus auctōritātis, "Nihil," inquit, "dē eōrum sententiā dictūrus sum quī turpissimam servitūtem dēditiōnis nōmine appellant, neque hōs habendōs cīvium locō neque ad concilium adhibendōs cēnseō. Cum hīs mihi rēs est quī ēruptiōnem probant; quōrum in cōnsiliō omnium vestrum cōnsēnsū prīstinae residēre virtūtis memoria vidētur. Animī est ista mollitia, nōn virtūs, paulisper inopiam ferre nōn posse. Quī sē ultrō mortī offerant facilius reperiuntur quam quī dolōrem patienter ferant. Atque ego hanc sententiam probārem (tantum apud mē dignitās

potest), sī nūllam praeterquam vītae nostrae iactūram fierī vidērem; sed in cōnsiliō capiendō omnem Galliam respiciāmus, quam ad nostrum auxilium concitāvimus. Quid, hominum mīlibus LXXX ūnō locō interfectīs, propinquīs cōnsanguineīsque nostrīs animī fore exīstimātis, sī paene in ipsīs cadāveribus proeliō dēcertāre cōgentur? Nōlīte hōs vestrō auxiliō exspoliāre, quī vestrae salūtis causā suum perīculum neglēxērunt, nec stultitiā ac temeritāte vestrā aut animī imbēcillitāte omnem Galliam prōsternere et perpetuae servitūtī subicere. An, quod ad diem nōn vēnērunt, dē eōrum fidē cōnstantiāque dubitātis? Quid ergō? Rōmānōs in illīs ulteriōribus mūnītiōnibus animīne causā cotīdiē exercērī putātis? Sī illōrum nūntiīs cōnfirmārī nōn potestis, omnī aditū praesaeptō, hīs ūtiminī testibus appropinquāre eōrum adventum; cuius reī timōre exterritī diem noctemque in opere versantur. Quid ergō meī cōnsilī est? Facere quod nostrī maiōrēs nēquāquam parī bellō Cimbrōrum Teutonumque fēcērunt; quī in oppida compulsī ac similī inopiā subāctī eōrum corporibus quī aetāte ad bellum inūtilēs vidēbantur vītam tolerāvērunt neque sē hostibus trādidērunt. Cuius reī sī exemplum nōn habērēmus, tamen lībertātis causā īnstituī et posterīs prōdī pulcherrimum iūdicārem. Nam quid illī simile bellō fuit? Dēpopulātā Galliā Cimbrī magnāque illātā calamitāte fīnibus quidem nostrīs aliquandō excessērunt atque aliās terrās petiērunt; iūra, lēgēs, agrōs, lībertātem nōbīs relīquērunt. Rōmānī vērō quid petunt aliud aut quid volunt, nisi invidiā adductī, quōs fāmā nōbilēs potentēsque bellō cognōvērunt, hōrum in agrīs cīvitātibusque cōnsīdere atque hīs aeternam iniungere servitūtem? Neque enim umquam aliā condiciōne bella gessērunt. Quod sī ea quae in longinquīs nātiōnibus geruntur ignōrātis, respicite fīnitimam Galliam, quae in prōvinciam redācta, iūre et lēgibus commūtātīs, secūribus subiecta perpetuā premitur servitūte."

78. Sententiīs dictīs cōnstituunt ut iī quī valētūdine aut aetāte inūtilēs sint bellō oppidō excēdant, atque omnia prius experiantur quam ad Critognātī sententiam dēscendant; illō

tamen potius ūtendum cōnsiliō, sī rēs cōgat atque auxilia morentur, quam aut dēditiōnis aut pācis subeundam condiciōnem. Mandubiī, quī eōs oppidō recēperant, cum līberīs atque uxōribus exīre cōguntur. Hī, cum ad mūnītiōnēs Rōmānōrum accessissent, flentēs omnibus precibus ōrābant ut sē in servitūtem receptōs cibō iuvārent. At Caesar dispositīs in vāllō custōdiīs recipī prohibēbat.

79. Intereā Commius reliquīque ducēs quibus summa imperī permissa erat cum omnibus cōpiīs ad Alesiam perveniunt, et colle exteriōre occupātō nōn longius mīlle passibus ā nostrīs mūnītiōnibus cōnsīdunt. Posterō diē equitātū ex castrīs ēductō, omnem eam plānitiem quam in longitūdinem mīlia passuum tria patēre dēmōnstrāvimus complent, pedestrēsque cōpiās paulum ab eō locō abductās in locīs superiōribus cōnstituunt. Erat ex oppidō Alesiā dēspectus in campum. Concurrunt hīs auxiliīs vīsīs; fit grātulātiō inter eōs, atque omnium animī ad laetitiam excitantur. Itaque prōductīs cōpiīs ante oppidum cōnsistunt et proximam fossam crātibus atque aggere explent sēque ad ēruptiōnem atque omnēs cāsūs comparant.

80. Caesar, omnī exercitū ad utramque partem mūnītiōnum dispositō, ut, sī ūsus veniat, suum quisque locum teneat et nōverit, equitātum ex castrīs ēdūcī et proelium committī iubet. Erat ex omnibus castrīs quae summum undique iugum tenēbant dēspectus, atque omnēs mīlitēs intentī pugnae prōventum exspectābant. Gallī inter equitēs rārōs sagittāriōs expedītōsque levis armātūrae interiēcerant quī suīs cēdentibus auxiliō succurrerent et nostrōrum equitum impetūs sustinērent. Ab hīs complūrēs dē imprōvīsō vulnerātī proeliō excēdēbant. Cum suōs pugnā superiōrēs esse Gallī cōnfīderent et nostrōs multitūdine premī vidērent, ex omnibus partibus et iī quī mūnītiōnibus continēbantur et iī quī ad auxilium convēnerant clāmōre et ululātū suōrum animōs cōnfirmābant. Quod in cōnspectū omnium rēs gerēbātur neque aut rēctē aut turpiter factum cēlārī poterat, utrōsque et laudis cupiditās et timor ignōminiae ad virtūtem excitābat. Cum ā merīdiē prope ad sōlis occāsum dubiā victōriā pugnārētur, Germānī ūnā in parte

cōnfertīs turmīs in hostēs impetum fēcērunt eōsque prōpulērunt; quibus in fugam coniectīs sagittāriī circumventī interfectīque sunt. Item ex reliquīs partibus nostrī cēdentēs usque ad castra īnsecūtī suī colligendī facultātem nōn dedērunt. At iī quī Alesiā prōcesserant, maestī, prope victōriā dēspērātā, sē in oppidum recēpērunt.

81. Ūnō diē intermissō, Gallī, atque hōc spatiō magnō crātium, scālārum, harpagōnum numerō effectō, mediā nocte silentiō ex castrīs ēgressī ad campestrēs mūnītiōnēs accēdunt. Subitō clāmōre sublātō, quā significātiōne quī in oppidō obsidēbantur dē suō adventū cognōscere possent, crātēs prōicere, fundīs, sagittīs, lapidibus nostrōs dē vāllō prōturbāre reliquaque quae ad oppugnātiōnem pertinent parant administrāre. Eōdem tempore clāmōre exaudītō dat tubā signum suīs Vercingetorīx atque ex oppidō ēdūcit. Nostrī, ut superiōribus diēbus suus cuique erat locus attribūtus, ad mūnītiōnēs accēdunt; fundīs lībrīlibus sudibusque, quās in opere disposuerant, ac glandibus Gallōs prōterrent. Prōspectū tenebrīs adēmptō multa utrimque vulnera accipiuntur. Complūra tormentīs tēla coniciuntur. At M. Antōnius et C. Trebōnius lēgātī, quibus hae partēs ad dēfendendum obvēnerant, quā ex parte nostrōs premī intellēxerant, hīs auxiliō ex ulteriōribus castellīs dēductōs submittēbant.

82. Dum longius aberant Gallī, plūs multitūdine tēlōrum prōficiēbant; posteāquam propius successērunt, aut sē stimulīs inopīnantēs induēbant aut in scrobēs dēlātī trānsfodiēbantur aut ex vāllō ac turribus trāiectī pīlīs mūrālibus interībant. Multīs undique vulneribus acceptīs, nūllā mūnītiōne perruptā, cum lūx appeteret, veritī nē ab latere apertō ex superiōribus castrīs ēruptiōne circumvenīrentur, sē ad suōs recēpērunt. At interiōrēs, dum ea quae ā Vercingetorīge ad ēruptiōnem praeparāta erant prōferunt, priōrēs fossās explent, diūtius in hīs rēbus administrandīs morātī prius suōs discessisse cognōvērunt quam mūnītiōnibus appropinquārent. Ita rē īnfectā in oppidum revertērunt.

83. Bis magnō cum dētrīmentō repulsī Gallī quid agant

cōnsulunt; locōrum perītōs adhibent; ex hīs superiōrum castrōrum sitūs mūnītiōnēsque cognōscunt. Erat ā septentriōnibus collis, quem propter magnitūdinem circuitūs opere circumplectī nōn potuerant nostrī, necessāriōque paene inīquō locō et lēniter dēclīvī castra fēcerant. Haec C. Antistius Rēgīnus et C. Canīnius Rebilus lēgātī cum duābus legiōnibus obtinēbant. Cognitīs per explōrātōrēs regiōnibus ducēs hostium LX mīlia ex omnī numerō dēligunt eārum cīvitātum quae maximam virtūtis opīniōnem habēbant; quid quōque pactō agī placeat occultē inter sē cōnstituunt; adeundī tempus dēfīniunt, cum merīdiēs esse videātur. Hīs cōpiīs Vercassivellaunum Arvernum, ūnum ex quattuor ducibus, propinquum Vercingetorīgis, praeficiunt. Ille ex castrīs prīmā vigiliā ēgressus, prope cōnfectō sub lūcem itinere, post montem sē occultāvit mīlitēsque ex nocturnō labōre sēsē reficere iussit. Cum iam merīdiēs appropinquāre vidērētur, ad ea castra quae suprā dēmōnstrāvimus contendit; eōdemque tempore equitātus ad campestrēs mūnītiōnēs accēdere et reliquae cōpiae prō castrīs sēsē ostendere coepērunt.

84. Vercingetorīx ex arce Alesiae suōs cōnspicātus ex oppidō ēgreditur; crātēs, longuriōs, mūrālēs falcēs, reliquaque quae ēruptiōnis causā parāverat prōfert. Pugnātur ūnō tempore omnibus locīs, atque omnia temptantur; quae minimē vīsa pars firma est, hūc concurritur. Rōmānōrum manus tantīs mūnītiōnibus distinētur nec facile plūribus locīs occurrit. Multum ad terrendōs nostrōs valet clāmor quī post tergum pugnantibus exsistit, quod suum perīculum in aliēnā vident virtūte cōnstāre; omnia enim plērumque quae absunt vehementius hominum mentēs perturbant.

85. Caesar idōneum locum nactus quid quāque in parte gerātur cognōscit; labōrantibus subsidium submittit. Utrīsque ad animum occurrit ūnum esse illud tempus quō maximē contendī conveniat: Gallī, nisi perfrēgerint mūnītiōnēs, dē omnī salūte dēspērant; Rōmānī, sī rem obtinuerint, fīnem labōrum omnium exspectant. Maximē ad superiōrēs mūnītiōnēs labōrātur, quō Vercassivellaunum missum dēmōnstrāvimus. Inī-

quum locī ad dēclīvitātem fastīgium magnum habet mōmentum. Aliī tēla coniciunt, aliī testūdine factā subeunt; dēfatīgātīs in vicem integrī succēdunt. Agger ab ūniversīs in mūnītiōnem coniectus et ascēnsum dat Gallīs et ea quae in terrā occultāverant Rōmānī contegit; nec iam arma nostrīs nec vīrēs suppetunt.

86. Hīs rēbus cognitīs Caesar Labiēnum cum cohortibus sex subsidiō labōrantibus mittit; imperat, sī sustinēre nōn possit, dēductīs cohortibus ēruptiōne pugnet; id nisi necessāriō nē faciat. Ipse adit reliquōs; cohortātur nē labōrī succumbant; omnium superiōrum dīmicātiōnum frūctum in eō diē atque hōrā docet cōnsistere. Interiōrēs dēspērātīs campestribus locīs propter magnitūdinem mūnītiōnum loca praerupta ascēnsū temptant; hūc ea quae parāverant cōnferunt. Multitūdine tēlōrum ex turribus prōpugnantēs dēturbant, aggere et crātibus fossās explent, falcibus vāllum ac lōrīcam rescindunt.

87. Mittit prīmum Brūtum adulēscentem cum cohortibus Caesar, post cum aliīs C. Fabium lēgātum; postrēmō ipse, cum vehementius pugnārētur, integrōs subsidiō addūcit. Restitūtō proeliō ac repulsīs hostibus, eō quō Labiēnum mīserat contendit; cohortēs quattuor ex proximō castellō dēdūcit, equitum partem sē sequī, partem circumīre exteriōrēs mūnītiōnēs et ā tergō hostēs adorīrī iubet. Labiēnus, postquam neque aggerēs neque fossae vim hostium sustinēre poterant, coāctīs XI cohortibus, quās ex proximīs praesidiīs dēductās fors obtulit, Caesarem per nūntiōs facit certiōrem quid faciendum exīstimet. Accelerat Caesar ut proeliō intersit.

88. Eius adventū ex colōre vestītūs cognitō, turmīsque equitum et cohortibus vīsīs quās sē sequī iusserat, ut dē locīs superiōribus haec dēclīvia et dēvexa cernēbantur, hostēs proelium committunt. Utrimque clāmōre sublātō excipit rūrsus ex vāllō atque omnibus mūnītiōnibus clāmor. Nostrī ēmissīs pīlīs gladiīs rem gerunt. Repente post tergum equitātus cernitur; cohortēs aliae appropinquant. Hostēs terga vertunt; fugientibus equitēs occurrunt. Fit magna caedēs. Sedulius, dux

et prīnceps Lemovīcum, occīditur; Vercassivellaunus Arvernus vīvus in fugā comprehenditur; signa mīlitāria LXXIV ad Caesarem referuntur; paucī ex tantō numerō sē incolumēs in castra recipiunt. Cōnspicātī ex oppidō caedem et fugam suōrum dēspērātā salūte cōpiās ā mūnītiōnibus redūcunt. Fit prōtinus hāc rē audītā ex castrīs Gallōrum fuga. Quod nisi crēbrīs subsidiīs ac tōtīus diēī labōre mīlitēs essent dēfessī, omnēs hostium cōpiae dēlērī potuissent. Dē mediā nocte missus equitātus novissimum agmen cōnsequitur: magnus numerus capitur atque interficitur; reliquī ex fugā in cīvitātēs discēdunt.

89. Posterō diē Vercingetorīx conciliō convocātō id bellum sē suscēpisse nōn suārum necessitātum, sed commūnis lībertātis causā dēmōnstrat, et quoniam sit fortūnae cēdendum, ad utramque rem sē illīs offerre, seu morte suā Rōmānīs satisfacere seu vīvum trādere velint. Mittuntur dē hīs rēbus ad Caesarem lēgātī. Iubet arma trādī, prīncipēs prōdūcī. Ipse in mūnītiōne prō castrīs cōnsīdit; eō ducēs prōdūcuntur; Vercingetorīx dēditur, arma prōiciuntur. Reservātīs Haeduīs atque Arvernīs, sī per eōs cīvitātēs recuperāre posset, ex reliquīs captīvīs tōtī exercituī capita singula praedae nōmine distribuit.

90. Hīs rēbus cōnfectīs in Haeduōs proficīscitur; cīvitātem recipit. Eō lēgātī ab Arvernīs missī quae imperāret sē factūrōs pollicentur. Imperat magnum numerum obsidum. Legiōnēs in hīberna mittit. Captīvōrum circiter XX mīlia Haeduīs Arvernīsque reddit. T. Labiēnum cum duābus legiōnibus et equitātū in Sēquanōs proficīscī iubet; huic M. Semprōnium Rutilum attribuit. C. Fabium lēgātum et L. Minucium Basilum cum legiōnibus duābus in Rēmīs collocat, nē quam ā fīnitimīs Bellovacīs calamitātem accipiant. C. Antistium Rēgīnum in Ambivaretōs, T. Sextium in Biturīgēs, C. Canīnium Rebilum in Rutēnōs cum singulīs legiōnibus mittit. Q. Tullium Cicerōnem et P. Sulpicium Cavillōnī et Matiscōne in Haeduīs ad Ararim reī frūmentāriae causā collocat. Ipse Bibracte hiemāre cōnstituit. Hīs rēbus ex Caesaris litterīs cognitīs, Rōmae diērum vīgintī supplicātiō redditur.

SELECTIONS FOR SIGHT READING

FROM CAESAR'S CIVIL WAR AND THE LIVES OF NEPOS

CAESAR'S CIVIL WAR

BOOK III

THE BATTLE OF PHARSALUS AND THE DEATH OF POMPEY

84. Rē frūmentāriā praeparātā cōnfirmātīsque mīlitibus, et satis longō spatiō temporis ā Dyrrachīnīs proeliīs intermissō quō satis perspectum habēre mīlitum animum vidērētur, temptandum Caesar exīstimāvit quidnam Pompeius prōpositī aut voluntātis ad dīmicandum habēret. Itaque exercitum ex castrīs ēdūxit aciemque īnstrūxit, prīmō suīs locīs paulōque ā castrīs Pompeī longius, continentibus vērō diēbus, ut prōgrederētur ā castrīs suīs collibusque Pompeiānīs aciem subiceret. Quae rēs in diēs cōnfirmātiōrem eius exercitum efficiēbat. Superius tamen īnstitūtum in equitibus, quod dēmōnstrāvimus, servābat, ut, quoniam numerō multīs partibus esset īnferior, adulēscentēs atque expedītōs ex antesignānīs ēlēctīs ad pernīcitātem armīs inter equitēs proeliārī iubēret, quī cotīdiānā cōnsuētūdine ūsum quoque eius generis proeliōrum percēperant. Hīs erat rēbus effectum ut equitum mīlle etiam apertiōribus locīs septem mīlium Pompeiānōrum impetum, cum esset ūsus, sustinēre audērent neque magnopere eōrum multitūdine terrērentur. Namque etiam per eōs diēs proelium secundum equestre fēcit atque ūnum Allobrogem ex duōbus, quōs perfūgisse ad Pompeium suprā docuimus, cum quibusdam interfēcit.

85. Pompeius, quī castra in colle habēbat, ad īnfimās rādīcēs montis aciem īnstruēbat, semper, ut vidēbātur, exspec-

tāns sī inīquīs locīs Caesar sē subiceret. Caesar, nūllā ratiōne ad pugnam ēlicī posse Pompeium exīstimāns, hanc sibi commodissimam bellī ratiōnem iūdicāvit, utī castra ex eō locō movēret semperque esset in itineribus, haec spectāns, ut movendīs castrīs plūribusque adeundīs locīs commodiōre rē frūmentāriā ūterētur, simulque in itinere ut aliquam occāsiōnem dīmicandī nancīscerētur et īnsolitum ad labōrem Pompeī exercitum cotīdiānīs itineribus dēfatīgāret. Hīs cōnstitūtīs rēbus, signō iam profectiōnis datō tabernāculīsque dētēnsīs, animadversum est paulō ante extrā cotīdiānam cōnsuētūdinem longius ā vāllō esse aciem Pompeī prōgressam, ut nōn inīquō locō posse dīmicārī vidērētur. Tum Caesar apud suōs, cum iam esset agmen in portīs, "Differendum est," inquit, "iter; in praesentiā nōbīs est dē proeliō cōgitandum, sīcut semper dēpoposcimus. Animō sīmus ad dīmicandum parātī: nōn facile occāsiōnem posteā reperiēmus"; cōnfestimque expedītās cōpiās ēdūcit.

86. Pompeius quoque, ut posteā cognitum est, suōrum omnium hortātū statuerat proeliō dēcertāre. Namque etiam in cōnsiliō superiōribus diēbus dīxerat, priusquam concurrerent aciēs, fore utī exercitus Caesaris pellerētur. Id cum essent plērīque admīrātī, "Sciō mē," inquit, "paene incrēdibilem rem pollicērī; sed ratiōnem cōnsilī meī accipite, quō firmiōre animō ad proelium prōdeātis. Persuāsī equitibus nostrīs (idque mihi sē factūrōs cōnfirmāvērunt) ut cum propius esset accessum, dextrum Caesaris cornū ab latere apertō aggrederentur et circumventā ā tergō aciē prius perturbātum exercitum pellerent quam ā nōbīs tēlum in hostem iacerētur. Ita sine perīculō legiōnum et paene sine vulnere bellum cōnficiēmus. Id autem difficile nōn est, cum tantum equitātū valeāmus." Simul dēnūntiāvit ut essent animō parātī in posterum et, quoniam fieret dīmicandī potestās, ut saepe rogitāvissent, nē suam neu reliquōrum opīniōnem fallerent.

87. Hunc Labiēnus excēpit et, cum Caesaris cōpiās dēspiceret, Pompeī cōnsilium summīs laudibus efferret, "Nōlī,"

inquit, "exīstimāre, Pompeī, hunc esse exercitum quī Galliam Germāniamque dēvīcerit. Omnibus interfuī proeliīs neque temerē incognitam rem prōnūntiō. Perexigua pars illīus exercitūs superest: magna pars dēperiit (quod accidere tot proeliīs fuit necesse); multōs autumnī pestilentia in Ītaliā cōnsūmpsit, multī domum discessērunt, multī sunt relictī in continentī. An nōn audīstis ex iīs quī per causam valētūdinis remānsērunt cohortēs esse Brundisī factās? Hae cōpiae quās vidētis ex dīlēctibus hōrum annōrum in citeriōre Galliā sunt refectae, et plērīque sunt ex colōniīs Trānspadānīs. Ac tamen quod fuit rōboris duōbus proeliīs Dyrrachīnīs interiit." Haec cum dīxisset, iūrāvit sē nisi victōrem in castra nōn reversūrum reliquōsque ut idem facerent hortātus est. Hoc laudāns Pompeius idem iūrāvit; nec vērō ex reliquīs fuit quisquam quī iūrāre dubitāret. Haec cum facta essent in cōnsiliō, magnā spē et laetitiā omnium discessum est; ac iam animō victōriam praecipiēbant, quod de rē tantā et ā tam perītō imperātōre nihil frūstrā cōnfirmārī vidēbātur.

88. Caesar, cum Pompeī castrīs appropinquāsset, ad hunc modum aciem eius īnstrūctam animadvertit. Erant in sinistrō cornū legiōnēs duae trāditae ā Caesare initiō dissēnsiōnis ex senātūs cōnsultō; quārum ūna prīma, altera tertia appellābātur. In eō locō ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scīpiō cum legiōnibus Syriacīs tenēbat. Ciliciēnsis legiō coniūncta cum cohortibus Hispānīs quās trāductās ab Afrāniō docuimus in dextrō cornū erant collocātae. Hās firmissimās sē habēre Pompeius exīstimābat. Reliquās inter aciem mediam cornuaque interiēcerat numerumque cohortium CX explēverat. Haec erant mīlia XLV, ēvocātōrum circiter duo, quae ex beneficiāriīs superiōrum exercituum ad eum convēnerant; quae tōtā aciē dispertierat. Reliquās cohortēs VII castrīs propinquīsque castellīs praesidiō disposuerat. Dextrum cornū eius rīvus quīdam impedītīs rīpīs mūniēbat; quam ob causam cūnctum equitātum sagittāriōs funditōrēsque omnēs sinistrō cornū adiēcerat.

89. Caesar superius īnstitūtum servāns decimam legiōnem in dextrō cornū, nōnam in sinistrō collocāverat, tametsī erat Dyrrachīnīs proeliīs vehementer attenuāta, et huic sīc adiūnxit octāvam ut paene ūnam ex duābus efficeret, atque alteram alterī praesidiō esse iusserat. Cohortēs in aciē LXXX cōnstitūtās habēbat, quae summa erat mīlium XXII; cohortēs VII castrīs praesidiō relīquerat. Sinistrō cornū Antōnium, dextrō P. Sullam, mediā aciē Cn. Domitium praeposuerat. Ipse contrā Pompeium cōnstitit. Simul iīs rēbus animadversīs quās dēmōnstrāvimus, timēns nē ā multitūdine equitum dextrum cornū circumvenīrētur, celeriter ex tertiā aciē singulās cohortēs dētrāxit atque ex hīs quārtam īnstituit equitātuīque opposuit et quid fierī vellet ostendit monuitque eius diēī victōriam in eārum cohortium virtūte cōnstāre. Simul tertiae aciēī imperāvit nē iniussū suō concurreret: Sē, cum id fierī vellet, vexillō signum datūrum.

90. Exercitum cum mīlitārī mōre ad pugnam cohortārētur suaque in eum perpetuī temporis officia praedicāret, imprīmīs commemorāvit: Testibus sē mīlitibus ūtī posse quantō studiō pācem petīsset, quae per Vatīnium in colloquiīs, quae per A. Clōdium cum Scīpiōne ēgisset, quibus modīs ad Ōricum cum Libōne dē mittendīs lēgātīs contendisset. Neque sē umquam abūtī mīlitum sanguine neque rem pūblicam alterutrō exercitū prīvāre voluisse. Hāc habitā ōrātiōne exposcentibus mīlitibus et studiō pugnae ārdentibus tubā signum dedit.

91. Erat C. Crāstinus ēvocātus in exercitū Caesaris, quī superiōre annō apud eum prīmum pīlum in legiōne decimā dūxerat, vir singulārī virtūte. Hic signō datō, "Sequiminī mē," inquit, "manipulārēs meī quī fuistis, et vestrō imperātōrī quam cōnsuēvistis operam date. Ūnum hoc proelium superest; quō cōnfectō et ille suam dignitātem et nōs nostram lībertātem recuperābimus." Simul respiciēns Caesarem, "Faciam," inquit, "hodiē, imperātor, ut aut vīvō mihi aut mortuō grātiās agās." Haec cum dīxisset, prīmus ex dextrō cornū prōcucurrit, atque eum ēlēctī mīlitēs circiter CXX voluntāriī sunt prōsecutī.

92. Inter duās aciēs tantum erat relictum spatī ut satis esset ad concursum utrīusque exercitūs. Sed Pompeius suīs praedīxerat ut Caesaris impetum exciperent nēve sē locō movērent aciemque eius distrahī paterentur; idque admonitū C. Triārī fēcisse dīcēbātur, ut prīmus incursus vīsque mīlitum īnfringerētur aciēsque distenderētur atque in suīs ōrdinibus dispositī dispersōs adorerentur; leviusque cāsūra pīla spērābat in locō retentīs mīlitibus quam sī ipsī immissīs tēlīs occurrissent; simul fore ut duplicātō cursū Caesaris mīlitēs exanimārentur et lassitūdine cōnficerentur. Quod nōbīs quidem nūllā ratiōne factum ā Pompeiō vidētur, proptereā quod est quaedam animī incitātiō atque alacritās nātūrāliter innāta omnibus, quae studiō pugnae incenditur. Hanc nōn reprimere, sed augēre imperātōrēs dēbent; neque frūstrā antīquitus īnstitūtum est ut signa undique concinerent clāmōremque ūniversī tollerent; quibus rēbus et hostēs terrērī et suōs incitārī exīstimāvērunt.

93. Sed nostrī mīlitēs signō datō cum īnfestīs pīlīs prōcucurrissent atque animadvertissent nōn concurrī ā Pompeiānīs, ūsū perītī ac superiōribus pugnīs exercitātī suā sponte cursum repressērunt et ad medium ferē spatium cōnstitērunt, nē cōnsūmptīs vīribus appropinquārent, parvōque intermissō temporis spatiō ac rūrsus renovātō cursū pīla mīsērunt celeriterque, ut erat praeceptum ā Caesare, gladiōs strīnxērunt. Neque vērō Pompeiānī huic reī dēfuērunt. Nam et tēla missa excēpērunt et impetum legiōnum tulērunt et ōrdinēs suōs servārunt pīlīsque missīs ad gladiōs rediērunt. Eōdem tempore equitēs ab sinistrō Pompeī cornū, ut erat imperātum, ūniversī prōcucurrērunt, omnisque multitūdō sagittāriōrum sē profūdit. Quōrum impetum noster equitātus nōn tulit, sed paulum locō mōtus cessit, equitēsque Pompeī hōc ācrius īnstāre et sē turmātim explicāre aciemque nostram ā latere apertō circumīre coepērunt. Quod ubi Caesar animadvertit, quārtae aciēī, quam īnstituerat, cohortibus dedit signum. Illae celeriter prōcucurrērunt īnfestīsque signīs tantā vī in Pompeī

equitēs impetum fēcērunt ut eōrum nēmō cōnsisteret omnēsque conversī nōn sōlum locō cēderent, sed prōtinus incitātī fugā montēs altissimōs peterent. Quibus summōtīs omnēs sagittāriī funditōrēsque dēstitūtī inermēs sine praesidiō interfectī sunt. Eōdem impetū cohortēs sinistrum cornū, pugnantibus etiam tum ac resistentibus in aciē Pompeiānīs, circumiērunt eōsque ā tergō sunt adortae.

94. Eōdem tempore tertiam aciem Caesar, quae quiēta fuerat et sē ad id tempus locō tenuerat, prōcurrere iussit. Ita cum recentēs atque integrī dēfessīs successissent, aliī autem ā tergō adorerentur, sustinēre Pompeiānī nōn potuērunt atque ūniversī terga vertērunt. Neque vērō Caesarem fefellit quīn ab iīs cohortibus quae contrā equitātum in quārtā aciē collocātae essent initium victōriae orerētur, ut ipse in cohortandīs mīlitibus prōnūntiāverat. Ab hīs enim prīmum equitātus est pulsus, ab īsdem factae caedēs sagittāriōrum ac funditōrum, ab īsdem aciēs Pompeiāna ā sinistrā parte circumita atque initium fugae factum. Sed Pompeius, ut equitātum suum pulsum vīdit atque eam partem cui maximē cōnfīdēbat perterritam animadvertit, aliīs quoque diffīsus aciē excessit prōtinusque sē in castra equō contulit et iīs centuriōnibus quōs in statiōne ad praetōriam portam posuerat clārē, ut mīlitēs exaudīrent, "Tuēminī," inquit, "castra et dēfendite dīligenter, sī quid dūrius acciderit. Ego reliquās portās circumeō et castrōrum praesidia cōnfirmō." Haec cum dīxisset, sē in praetōrium contulit, summae reī diffīdēns et tamen ēventum exspectāns.

95. Caesar, Pompeiānīs ex fugā intrā vāllum compulsīs, nūllum spatium perterritīs darī oportēre exīstimāns mīlitēs cohortātus est ut beneficiō fortūnae ūterentur castraque oppugnārent. Quī, etsī magnō aestū fatīgātī (nam ad merīdiem rēs erat perducta), tamen ad omnem labōrem animō parātī imperiō pāruērunt. Castra ā cohortibus quae ibi praesidiō erant relictae industriē dēfendēbantur, multō etiam ācrius ā Thrācibus barbarīsque auxiliīs. Nam quī ex aciē

refūgerant mīlitēs, et animō perterritī et lassitūdine cōnfectī, dīmissīs plērīque armīs signīsque mīlitāribus magis dē reliquā fugā quam dē castrōrum dēfēnsiōne cōgitābant. Neque vērō diūtius quī in vāllō cōnstiterant multitūdinem tēlōrum sustinēre potuērunt, sed cōnfectī vulneribus locum reliquērunt, prōtinusque omnēs ducibus ūsī centuriōnibus tribūnīsque mīlitum in altissimōs montēs, quī ad castra pertinēbant, cōnfūgērunt.

96. In castrīs Pompeī vidēre licuit trichilās strūctās, magnum argentī pondus expositum, recentibus caespitibus tabernācula cōnstrāta, L. etiam Lentulī et nōn nūllōrum tabernācula prōtēcta hederā multaque praetereā quae nimiam lūxuriam et victōriae fīdūciam dēsignārent; ut facile exīstimārī posset nihil eōs dē ēventū eius diēī timuisse, quī nōn necessāriās conquīrerent voluptātēs. At hī miserrimō ac patientissimō exercituī Caesaris lūxuriam obiciēbant, cui semper omnia ad necessārium ūsum dēfuissent. Pompeius, cum iam intrā vāllum nostrī versārentur, equum nactus dētractīs īnsignibus imperātōriīs decumānā portā sē ex castrīs ēiēcit prōtinusque equō citātō Lārīsam contendit. Neque ibi cōnstitit, sed eādem celeritāte paucōs suōs ex fugā nactus nocturnō itinere nōn intermissō comitātū equitum xxx ad mare pervēnit nāvemque frūmentāriam cōnscendit, saepe, ut dīcēbātur, querēns tantum sē opīniōnem fefellisse ut, ā quō genere hominum victōriam spērāsset, ab eō initiō fugae factō paene prōditus vidērētur.

97. Caesar castrīs potītus ā mīlitibus contendit nē in praedā occupātī reliquī negōtī gerendī facultātem dīmitterent. Quā rē impetrātā montem opere circummūnīre īnstituit. Pompeiānī, quod is mōns erat sine aquā, diffīsī eī locō, relictō monte ūniversī iugīs iīs Lārīsam versus sē recipere coepērunt. Quā rē animadversā Caesar cōpiās suās dīvīsit partemque legiōnum in castrīs Pompeī remanēre iussit, partem in sua castra remīsit, quattuor sēcum legiōnēs dūxit commodiōreque itinere Pompeiānīs occurrere coepit et prōgressus mīlia passuum VI aciem īnstrūxit. Quā rē animadversā Pompeiānī in quōdam

monte cōnstitērunt. Hunc montem flūmen subluēbat. Caesar mīlitēs cohortātus, etsī tōtīus diēī continentī labōre erant cōnfectī noxque iam suberat, tamen mūnītiōne flūmen ā monte sēclūsit, nē noctū aquārī Pompeiānī possent. Quō perfectō opere illī dē dēditiōne missīs lēgātīs agere coepērunt. Paucī ōrdinis senātōrī, quī sē cum iīs coniūnxerant, nocte fugā salūtem petīvērunt.

98. Caesar prīmā lūce omnēs eōs quī in monte cōnsēderant ex superiōribus locīs in plānitiem dēscendere atque arma prōicere iussit. Quod ubi sine recūsātiōne fēcērunt passīsque palmīs prōiectī ad terram flentēs ab eō salūtem petīvērunt, cōnsōlātus cōnsurgere iussit et pauca apud eōs dē lēnitāte suā locūtus, quō minōre essent timōre, omnēs cōnservāvit mīlitibusque suīs commendāvit nē quī eōrum violārētur neu quid suī dēsīderārent. Hāc adhibitā dīligentiā ex castrīs sibi legiōnēs aliās occurrere et eās quās sēcum dūxerat in vicem requiēscere atque in castra revertī iussit eōdemque diē Lārīsam pervēnit.

99. In eō proeliō nōn amplius ducentōs mīlitēs dēsīderāvit, sed centuriōnēs, fortēs virōs, circiter XXX āmīsit. Interfectus est etiam fortissimē pugnāns Crāstinus, cuius mentiōnem suprā fēcimus, gladiō in ōs adversum coniectō. Neque id fuit falsum quod ille in pugnam proficīscēns dīxerat. Sīc enim Caesar exīstimābat, eō proeliō excellentissimam virtūtem Crāstinī fuisse, optimēque eum dē sē meritum iūdicābat. Ex Pompeiānō exercitū circiter mīlia XV cecidisse vidēbantur, sed in dēditiōnem vēnērunt amplius mīlia XXIV (namque etiam cohortēs quae praesidiō in castellīs fuerant sēsē Sullae dēdidērunt), multī praetereā in fīnitimās cīvitātēs refūgērunt, signaque mīlitāria ex proeliō ad Caesarem sunt relāta CLXXX et aquilae IX. L. Domitius ex castrīs in montem refugiēns, cum vīrēs eum lassitūdine dēfēcissent, ab equitibus est interfectus.

. . . .

102. Caesar omnibus rēbus relictīs persequendum sibi Pompeium exīstimāvit, quāscumque in partēs sē ex fugā recēpisset, nē rūrsus cōpiās comparāre aliās et bellum renovāre posset; et quantumcumque itineris equitātū cōnficere poterat, cotīdiē prōgrediēbātur legiōnemque ūnam minōribus itineribus subsequī iussit. Erat ēdictum Pompeī nōmine Amphipolī prōpositum utī omnēs eius prōvinciae iūniōrēs, Graecī cīvēsque Rōmānī, iūrandī causā convenīrent. Sed utrum āvertendae suspīciōnis causā Pompeius prōposuisset, ut quam diūtissimē longiōris fugae cōnsilium occultāret, an ut novīs dīlēctibus, sī nēmō premeret, Macedoniam tenēre cōnārētur, exīstimārī nōn poterat. Ipse ad ancoram ūnam noctem cōnstitit et, vocātīs ad sē Amphipolī hospitibus et pecūniā ad necessāriōs sūmptūs corrogātā, cognitō Caesaris adventū ex eō locō discessit et Mytilēnās paucīs diēbus vēnit. Bīduum tempestāte retentus nāvibus aliīs additīs āctuāriīs in Ciliciam atque inde Cyprum pervēnit. Ibi cognōscit cōnsēnsū omnium Antiochēnsium cīviumque Rōmānōrum quī illīc negōtiārentur arma capta esse exclūdendī suī causā, nūntiōsque dīmissōs ad eōs quī sē ex fugā in fīnitimās cīvitātēs recēpisse dīcerentur nē Antiochīam adīrent: Id sī fēcissent, magnō eōrum capitis perīculō futūrum. Idem hoc L. Lentulō quī superiōre annō cōnsul fuerat, et P. Lentulō cōnsulārī ac nōn nūllīs aliīs acciderat Rhodī; quī cum ex fugā Pompeium sequerentur atque in īnsulam vēnissent, oppidō ac portū receptī nōn erant missīsque ad eōs nūntiīs ex hīs locīs discēderent, contrā voluntātem suam nāvēs solverant. Iamque dē Caesaris adventū fāma ad cīvitātēs perferēbātur.

103. Quibus cognitīs rēbus Pompeius dēpositō adeundae Syriae cōnsiliō, pecūniā ā societātibus sublātā et ā quibusdam prīvātīs sūmptā et aeris magnō pondere ad mīlitārem ūsum in nāvēs impositō, duōbusque mīlibus hominum armātīs, quōs partim ex familiīs societātum dēlēgerat, partim ā negōtiātōribus coēgerat, quōs ex suīs quisque ad hanc rem idōneōs exīstimābat, Pēlūsium pervēnit. Ibi cāsū rēx erat Ptole-

maeus, puer aetāte, magnīs cōpiīs cum sorōre Cleopātrā bellum gerēns, quam paucīs ante mēnsibus per suōs propinquōs atque amīcōs rēgnō expulerat; castraque Cleopātrae nōn longō spatiō ab eius castrīs distābant. Ad eum Pompeius mīsit, ut prō hospitiō atque amīcitiā patris Alexandrīam reciperētur atque illīus opibus in calamitāte tegerētur. Sed quī ab eō missī erant, cōnfectō lēgātiōnis officiō, līberius cum mīlitibus rēgis colloquī coepērunt eōsque hortārī ut suum officium Pompeiō praestārent nēve eius fortūnam dēspicerent. In hōc erant numerō complūrēs Pompeī mīlitēs, quōs ex eius exercitū acceptōs in Syriā Gabīnius Alexandrīam trādūxerat bellōque cōnfectō apud Ptolemaeum, patrem puerī, relīquerat.

104. Hīs tum cognitīs rēbus amīcī rēgis, quī propter aetātem eius in prōcūrātiōne erant rēgnī, sīve timōre adductī, ut posteā praedicābant, sollicitātō exercitū rēgiō, nē Pompeius Alexandrīam Aegyptumque occupāret, sīve dēspectā eius fortūnā, ut plērumque in calamitāte ex amīcīs inimīcī exsistunt, iīs quī erant ab eō missī palam līberāliter respondērunt eumque ad rēgem venīre iussērunt; ipsī clam cōnsiliō initō Achillam, praefectum rēgium, singulārī hominem audāciā, et L. Septimium, tribūnum mīlitum, ad interficiendum Pompeium mīsērunt. Ab hīs līberāliter ipse appellātus et quādam nōtitiā Septimī prōductus, quod bellō praedōnum apud eum ōrdinem dūxerat, nāviculam parvulam cōnscendit cum paucīs suīs; ibi ab Achillā et Septimiō interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur ab rēge et in custōdiā necātur.

THE LIVES

OF

CORNELIUS NEPOS

I. MILTIADES

1. Miltiadēs, Cīmōnis fīlius, Athēniēnsis, cum et antīquitāte generis et glōriā maiōrum et suā modestiā ūnus omnium maximē flōrēret, eāque esset aetāte ut nōn iam sōlum dē eō bene spērāre, sed etiam cōnfīdere cīvēs possent suī tālem eum futūrum quālem cognitum iūdicārunt, accidit ut Athēniēnsēs Chersonēsum colōnōs vellent mittere. Cuius generis cum magnus numerus esset et multī eius dēmigrātiōnis peterent societātem, ex iīs dēlēctī Delphōs dēlīberātum missī sunt quī cōnsulerent Apollinem quō potissimum duce ūterentur. Namque tum Thrācēs eās regiōnēs tenēbant, cum quibus armīs erat dīmicandum. Hīs cōnsulentibus nōminātim Pȳthia praecēpit ut Miltiadem imperātōrem sibi sūmerent: Id sī fēcissent, incepta prōspera futūra. Hōc ōrāculī respōnsō Miltiadēs, cum dēlēctā manū classe Chersonēsum profectus, cum accessisset Lēmnum et incolās eius īnsulae sub potestātem redigere vellet Athēniēnsium, idque ut Lēmniī suā sponte facerent postulāsset, illī irrīdentēs respondērunt tum id sē factūrōs cum ille, domō nāvibus profectus, ventō aquilōne vēnisset Lēmnum. Hic enim ventus, ab septentriōnibus oriēns, adversum tenet Athēnīs proficīscentibus. Miltiadēs, morandī tempus nōn habēns, cursum dīrēxit quō tendēbat, pervēnitque Chersonēsum.

2. Ibi brevī tempore barbarōrum cōpiīs disiectīs, tōtā regiōne quam petierat potītus, loca castellīs idōnea commūniit, multitūdinem quam sēcum dūxerat in agrīs collocāvit crēbrīsque excursiōnibus locuplētāvit. Neque minus in eā

rē prūdentiā quam fēlīcitāte adiūtus est. Nam cum virtūte mīlitum dēvīcisset hostium exercitūs, summā aequitāte rēs cōnstituit atque ipse ibīdem manēre dēcrēvit. Erat enim inter eōs dignitāte rēgiā, quamquam carēbat nōmine, neque id magis imperiō quam iūstitiā cōnsecūtus. Neque eō sētius Athēniēnsibus, ā quibus erat profectus, officia praestābat. Quibus rēbus fīēbat ut nōn minus eōrum voluntāte perpetuum imperium obtinēret quī mīserant, quam illōrum cum quibus erat profectus. Chersonēsō tālī modō cōnstitūtā, Lēmnum revertitur et ex pāctō postulat ut sibi urbem trādant; illī enim dīxerant, cum ventō boreā domō profectus eō pervēnisset, sēsē dēditūrōs: Sē enim domum Chersonēsī habēre. Cārēs, quī tum Lēmnum incolēbant, etsī praeter opīniōnem rēs ceciderat, tamen nōn dictō sed secundā fortūnā adversāriōrum captī, resistere ausī nōn sunt atque ex īnsulā dēmigrārunt. Parī fēlīcitāte cēterās īnsulās, quae Cycladēs nōminantur, sub Athēniēnsium redēgit potestātem.

3. Eīsdem temporibus Persārum rēx Dārīus, ex Asiā in Eurōpam exercitū trāiectō, Scythīs bellum īnferre dēcrēvit. Pontem fēcit in Histrō flūmine, quā cōpiās trādūceret. Eius pontis, dum ipse abesset, custōdēs relīquit prīncipēs quōs sēcum ex Iōniā et Aeolide dūxerat; quibus singulārum urbium perpetua dederat imperia. Sīc enim facillimē putāvit sē Graecā linguā loquentēs quī Asiam incolerent sub suā retentūrum potestāte, sī amīcīs suīs oppida tuenda trādidisset, quibus sē oppressō nūlla spēs salūtis relinquerētur. In hōc fuit tum numerō Miltiadēs. Hic, cum crēbrī afferrent nūntiī male rem gerere Dārīum premīque ā Scythīs, hortātus est pontis cūstōdēs nē a fōrtūnā datam occāsiōnem līberandae Graeciae dīmitterent. Nam sī cum iīs cōpiīs quās sēcum trānsportārat interīsset Dārīus, nōn sōlum Eurōpam fore tūtam, sed etiam eōs quī Asiam incolerent, Graecī genere, līberōs ā Persārum futūrōs dominātiōne et perīculō: id facile efficī posse; ponte enim rescissō, rēgem vel hostium ferrō vel inopiā paucīs diēbus interitūrum. Ad hoc cōnsilium cum plērīque

accēderent, Histiaeus Mīlēsius nē rēs cōnficerētur obstitit, dīcēns nōn idem ipsīs quī summās imperī tenērent expedīre et multitūdinī, quod Dārī rēgnō ipsōrum nīterētur dominātiō; quō exstīnctō, ipsōs potestāte expulsōs cīvibus suīs poenās datūrōs. Itaque adeō sē abhorrēre ā cēterōrum cōnsiliō ut nihil putet ipsīs ūtilius quam cōnfirmārī rēgnum Persārum. Huius cum sententiam plūrimī essent secūtī, Miltiadēs, nōn dubitāns tam multīs cōnsciīs ad rēgis aurēs cōnsilia sua perventūra, Chersonēsum relīquit ac rūrsus Athēnās dēmigrāvit. Cuius ratiō etsī nōn valuit, tamen magnopere est laudanda, cum amīcior omnium lībertātī quam suae fuerit dominātiōnī.

4. Dārīus autem, cum ex Eurōpā in Asiam redīsset, hortantibus amīcīs ut Graeciam redigeret in suam potestātem, classem quīngentārum nāvium comparāvit eīque Datim praefēcit et Artaphernem, iīsque ducenta peditum, decem equitum mīlia dedit, causam interserēns sē hostem esse Athēniēnsibus, quod eōrum auxiliō Iōnēs Sardīs expugnāssent suaque praesidia interfēcissent. Illī praefectī rēgiī, classe ad Euboeam appulsā, celeriter Eretriam cēpērunt omnēsque eius gentis cīvēs abreptōs in Asiam ad rēgem mīsērunt. Inde ad Atticam accessērunt ac suās cōpiās in campum Marathōna dēdūxērunt. Is abest ab oppidō circiter mīlia passuum decem. Hōc tumultū Athēniēnsēs tam propinquō tamque magnō permōtī, auxilium nusquam nisi ā Lacedaemoniīs petīvērunt, Phīdippumque, cursōrem eius generis quī hēmerodromoe vocantur, Lacedaemonem mīsērunt, ut nūntiāret quam celerrimō opus esse auxiliō. Domī autem creant decem praetōrēs quī exercituī praeessent, in iīs Miltiadem. Inter quōs magna fuit contentiō utrum moenibus sē dēfenderent, an obviam īrent hostibus aciēque dēcernerent. Ūnus Miltiadēs maximē nītēbātur ut prīmō quōque tempore castra fierent: Id sī factum esset, et cīvibus animum accessūrum, cum vidērent dē eōrum virtūte nōn dēspērārī, et hostēs eādem rē fore tardiōrēs, sī animadverterent audērī adversus sē tam exiguīs cōpiīs dīmicārī.

5. Hōc in tempore nūlla cīvitās Athēniēnsibus auxiliō fuit praeter Plataeēnsēs. Ea mīlle mīsit mīlitum. Itaque hōrum adventū decem mīlia armātōrum complēta sunt; quae manus mīrābilī flagrābat pugnandī cupiditāte. Quō factum est ut plūs quam collēgae Miltiadēs valēret. Eius ergō auctōritāte impulsī Athēniēnsēs cōpiās ex urbe ēdūxērunt locōque idōneō castra fēcērunt. Dein posterō diē sub montis rādīcibus aciē regiōne īnstrūctā nōn apertissimā (namque arborēs multīs locīs erant rārae) proelium commīsērunt, hōc cōnsiliō, ut et montium altitūdine tegerentur et arborum tractū equitātus hostium impedīrētur. Datis, etsī nōn aequum locum vidēbat suīs, tamen frētus numerō cōpiārum suārum cōnflīgere cupiēbat, eōque magis, quod priusquam Lacedaemoniī subsidiō venīrent dīmicāre ūtile arbitrābātur. Itaque in aciem peditum centum, equitum decem mīlia prōdūxit proeliumque commīsit. In quō, tantō plūs virtūte valuērunt Athēniēnsēs ut decemplicem numerum hostium prōflīgārint, adeōque eōs perterruērunt ut Persae nōn castra sed nāvēs petierint. Quā pugnā nihil adhūc exstitit nōbilius. Nūlla enim umquam tam exigua manus tantās opēs prōstrāvit.

6. Cuius victōriae nōn aliēnum vidētur quāle praemium Miltiadī sit tribūtum docēre, quō facilius intellegī possit eandem omnium cīvitātum esse nātūram. Ut enim populī Rōmānī honōrēs quondam fuērunt rārī et tenuēs ob eamque causam glōriōsī, nunc autem effūsī atque obsolētī, sīc ōlim apud Athēniēnsēs fuisse reperīmus. Namque huic Miltiadī, quī Athēnās tōtamque Graeciam līberārat, tālis honōs tribūtus est, in porticū quae Poecilē vocātur cum pugna dēpingerētur Marathōnia, ut in decem praetōrum numerō prīma eius imāgō pōnerētur isque hortārētur mīlitēs proeliumque committeret. Īdem ille populus, posteāquam maius imperium est nactus et largītiōne magistrātuum corruptus est, trecentās statuās Dēmētriō Phalēreō dēcrēvit.

7. Post hoc proelium classem septuāgintā nāvium Athēniēnsēs eīdem Miltiadī dedērunt, ut īnsulās quae bar-

barōs adiūverant bellō persequerētur. Quō in imperiō plērāsque ad officium redīre coēgit, nōnnūllās vī expugnāvit. Ex hīs Parum īnsulam opibus ēlātam cum ōrātiōne reconciliāre nōn posset, cōpiās ē nāvibus ēdūxit, urbem operibus clausit omnīque commeātū prīvāvit; dein, vīneīs ac testūdinibus cōnstitūtīs, propius mūrōs accessit. Cum iam in eō esset ut oppidō potīrētur, procul in continentī lūcus, quī ex īnsulā cōnspiciēbātur, nesciō quō cāsū nocturnō tempore incēnsus est. Cuius flamma ut ab oppidānīs et oppugnātōribus est vīsa, utrīsque vēnit in opīniōnem signum ā classiāriīs rēgiīs datum. Quō factum est ut et Pariī ā dēditiōne dēterrērentur, et Miltiadēs, timēns nē classis rēgia adventāret, incēnsīs operibus quae statuerat, cum totidem nāvibus atque erat profectus, Athēnās magnā cum offēnsiōne cīvium suōrum redīret. Accūsātus ergō est prōditiōnis, quod, cum Parum expugnāre posset, ā rēge corruptus īnfectīs rēbus discessisset. Eō tempore aeger erat vulneribus quae in oppugnandō oppidō accēperat. Itaque cum ipse prō sē dīcere nōn posset, verba fēcit frāter eius Stēsagorās. Causā cognitā, capitis absolūtus pecūniā multātus est, eaque līs quīnquāgintā talentīs aestimāta est, quantus in classem sūmptus factus erat. Hanc pecūniam quod solvere in praesentiā nōn poterat, in vincla pūblica coniectus est ibique diem obiit suprēmum.

8. Hic etsī crīmine Pariō est accūsātus, tamen alia causa fuit damnātiōnis. Namque Athēniēnsēs, propter Pīsistratī tyrannidem, quae paucīs annīs ante fuerat, nimiam cīvium suōrum potentiam extimēscēbant. Miltiadēs, multum in imperiīs magistrātibusque versātus, nōn vidēbātur posse esse prīvātus, praesertim cum cōnsuētūdine ad imperī cupiditātem trahī vidērētur. Nam in Chersonēsō, omnēs illōs quōs habitārat annōs, perpetuam obtinuerat dominātiōnem, tyrannusque fuerat appellātus, sed iūstus; nōn erat enim vī cōnsecūtus, sed suōrum voluntāte, eamque potestātem bonitāte retinēbat. Omnēs autem et dīcuntur et habentur tyrannī quī potestāte sunt perpetuā in eā cīvitāte quae lībertāte ūsa

est. Sed in Miltiade erat cum summa hūmānitās tum mīra commūnitās, ut nēmō tam humilis esset cui nōn ad eum aditus patēret; magna auctōritās apud omnēs cīvitātēs, nōbile nōmen, laus reī mīlitāris maxima. Haec populus respiciēns māluit illum innoxium plectī quam sē diūtius esse in timōre.

II. THEMISTOCLES

1. Themistoclēs, Neoclī fīlius, Athēniēnsis. Huius vitia ineuntis adulēscentiae magnīs sunt ēmendāta virtūtibus, adeō ut anteferātur huic nēmō, paucī parēs putentur. Sed ab initiō est ōrdiendus. Pater eius Neoclēs generōsus fuit. Is uxōrem Acarnānam cīvem dūxit, ex quā nātus est Themistoclēs. Quī cum minus esset probātus parentibus, quod et līberius vīvēbat et rem familiārem neglegēbat, ā patre exhērēdātus est. Quae contumēlia nōn frēgit eum sed ērēxit. Nam cum iūdicāsset sine summā industriā nōn posse eam exstinguī, tōtum sē dēdidit reī pūblicae, dīligentius amīcīs fāmaeque serviēns. Multum in iūdiciīs prīvātīs versābātur, saepe in cōntiōnem populī prōdībat; nūlla rēs maior sine eō gerēbātur; celeriter quae opus erant reperiēbat, facile eadem ōrātiōne explicābat. Neque minus in rēbus gerendīs prōmptus quam excōgitandīs erat, quod et dē īnstantibus, ut ait Thūcȳdidēs, vērissimē iūdicābat et dē futūrīs callidissimē coniciēbat. Quō factum est ut brevī tempore illūstrārētur.

2. Prīmus autem gradus fuit capessendae reī pūblicae bellō Corcȳraeō; ad quod gerendum praetor ā populō factus, nōn sōlum praesentī bellō sed etiam reliquō tempore ferōciōrem reddidit cīvitātem. Nam cum pecūnia pūblica quae ex metallīs redībat largītiōne magistrātuum quotannīs interīret, ille persuāsit populō ut eā pecūniā classis centum nāvium aedificārētur. Quā celeriter effectā, prīmum Corcȳraeōs frēgit, deinde maritimōs praedōnēs cōnsectandō mare tūtum reddidit. In quō cum dīvitiīs ōrnāvit tum etiam perītissimōs bellī nāvālis fēcit Athēniēnsēs. Id quantae salūtī fuerit ūniversae Graeciae, bellō cognitum est Persicō. Nam cum

Xerxēs et marī et terrā bellum ūniversae īnferret Eurōpae, cum tantīs cōpiīs eam invāsit quantās neque ante nec posteā habuit quisquam; huius enim classis mīlle et ducentārum nāvium longārum fuit, quam duo mīlia onerāriārum sequēbantur; terrestrēs autem exercitūs septingenta peditum, equitum quadringenta mīlia fuērunt. Cuius dē adventū cum fāma in Graeciam esset perlāta, et maximē Athēniēnsēs petī dīcerentur propter pugnam Marathōniam, mīsērunt Delphōs cōnsultum quidnam facerent dē rēbus suīs. Dēlīberantibus Pӯthia respondit ut moenibus ligneīs sē mūnīrent. Id respōnsum quō valēret cum intellegeret nēmō, Themistoclēs persuāsit cōnsilium esse Apollinis ut in nāvēs sē suaque cōnferrent, eum enim ā deō significārī mūrum ligneum. Tālī cōnsiliō probātō, addunt ad superiōrēs totidem nāvēs trirēmēs, suaque omnia quae movērī poterant partim Salamīna partim Troezēna dēportant; arcem sacerdōtibus paucīsque maiōribus nātū ad sacra prōcūranda trādunt, reliquum oppidum relinquunt.

3. Huius cōnsilium plērīsque cīvitātibus displicēbat et in terrā dīmicārī magis placēbat. Itaque missī sunt dēlēctī cum Leōnidā, Lacedaemoniōrum rēge, quī Thermopylās occupārent longiusque barbarōs prōgredī nōn paterentur. Iī vim hostium nōn sustinuērunt eōque locō omnēs interiērunt. At classis commūnis Graeciae trecentārum nāvium, in quā ducentae erant Athēniēnsium, prīmum apud Artemīsium inter Euboeam continentemque terram cum classiāriīs rēgiīs cōnflīxit. Angustiās enim Themistoclēs quaerēbat, nē multitūdine circumīrētur. Hīc etsī parī proeliō discesserant, tamen eōdem locō nōn sunt ausī manēre, quod erat perīculum nē sī pars nāvium adversāriōrum Euboeam superāsset, ancipitī premerentur perīculō. Quō factum est ut ab Artemīsiō discēderent et exadversum Athēnās apud Salamīna classem suam cōnstituerent.

4. At Xerxēs, Thermopylīs expugnātīs, prōtinus accessit astu, idque nūllīs dēfendentibus, interfectīs sacerdōtibus quōs in arce invēnerat, incendiō dēlēvit. Cuius flammā perterritī classiāriī cum manēre nōn audērent et plūrimī hortārentur ut

domōs suās discēderent moenibusque sē dēfenderent, Themistoclēs ūnus restitit, et ūniversōs parēs esse posse aiēbat, dispersōs testābātur peritūrōs, idque Eurybiadī, rēgī Lacedaemoniōrum, quī tum summae imperī praeerat, fore affirmābat. Quem cum minus quam vellet movēret, noctū dē servīs suīs quem habuit fidēlissimum ad rēgem mīsit, ut eī nūntiāret, suīs verbīs, adversāriōs eius in fugā esse: Quī sī discessissent, maiōre cum labōre et longinquiōre tempore bellum cōnfectūrum, cum singulōs cōnsectārī cōgerētur; quōs sī statim aggrederētur, brevī ūniversōs oppressūrum. Hoc eō valēbat ut ingrātiīs ad dēpugnandum omnēs cōgerentur. Hāc rē audītā barbarus, nihil dolī subesse crēdēns, postrīdiē aliēnissimō sibi locō, contrā opportūnissimō hostibus, adeō angustō marī cōnflīxit ut eius multitūdō nāvium explicārī nōn potuerit. Victus ergō est magis etiam cōnsiliō Themistoclī quam armīs Graeciae.

5. Hic etsī male rem gesserat, tamen tantās habēbat reliquiās cōpiārum ut etiam tum iīs opprimere posset hostēs. Iterum ab eōdem gradū dēpulsus est. Nam Themistoclēs, verēns nē bellāre persevērāret, certiōrem eum fēcit id agī, ut pōns quem ille in Hellēspontō fēcerat dissolverētur ac reditū in Asiam exclūderētur; idque eī persuāsit. Itaque, quā sex mēnsibus iter fēcerat, eādem minus diēbus trīgintā in Asiam reversus est, sēque ā Themistocle nōn superātum sed cōnservātum iūdicāvit. Sīc ūnīus virī prūdentiā Graecia līberāta est Eurōpaeque succubuit Asia. Haec altera victōria quae cum Marathōniō possit comparārī tropaeō. Nam parī modō apud Salamīna parvō numerō nāvium maxima post hominum memoriam classis est dēvicta.

6. Magnus hōc bellō Themistoclēs fuit neque minor in pāce. Cum enim Phalēricō portū neque magnō neque bonō Athēniēnsēs ūterentur, huius cōnsiliō triplex Pīraeī portus cōnstitūtus est iīsque moenibus circumdatus ut ipsam urbem dignitāte aequiperāret, ūtilitāte superāret. Īdem mūros Athēniēnsium restituit praecipuō suō perīculō. Namque Lace-

daemoniī, causam idōneam nactī propter barbarōrum excursiōnēs quā negārent oportēre extrā Peloponnēsum ūllam urbem mūrōs habēre, nē essent loca mūnīta quae hostēs possidērent, Athēniēnsēs aedificantēs prohibēre sunt cōnātī. Hoc longē aliō spectābat atque vidērī volēbant. Athēniēnsēs enim duābus victōriīs, Marathōniā et Salamīniā, tantam glōriam apud omnēs gentēs erant cōnsecūtī ut intellegerent Lacedaemoniī dē prīncipātū sibi cum iīs certāmen fore. Quārē eōs quam īnfirmissimōs esse volēbant. Postquam autem audiērunt mūrōs struī, lēgātōs Athēnās mīsērunt quī id fierī vetārent. Hīs praesentibus dēsiērunt, ac sē dē eā rē lēgātōs ad eōs missūrōs dīxērunt. Hanc lēgātiōnem suscēpit Themistoclēs et sōlus prīmō profectus est; reliquī lēgātī ut tum exīrent cum satis altī tuendō mūrī exstrūctī vidērentur praecēpit; interim omnēs, servī atque līberī, opus facerent neque ūllī locō parcerent, sīve sacer sīve prīvātus esset sīve pūblicus, et undique quod idōneum ad mūniendum putārent congererent. Quō factum est ut Athēniēnsium mūrī ex sacellīs sepulcrīsque cōnstārent.

7. Themistoclēs autem, ut Lacedaemonem vēnit, adīre ad magistrātūs nōluit et dedit operam ut quam longissimē tempus dūceret, causam interpōnēns sē collēgās exspectāre. Cum Lacedaemoniī quererentur opus nihilō minus fierī eumque in eā rē cōnārī fallere, interim reliquī lēgātī sunt cōnsecūtī. Ā quibus cum audīsset nōn multum superesse mūnītiōnis, ad ephorōs Lacedaemoniōrum accessit, penes quōs summum erat imperium, atque apud eōs contendit falsa iīs esse dēlāta; quārē aequum esse illōs virōs bonōs nōbilēsque mittere quī rem explōrārent; intereā sē obsidem retinērent. Gestus est eī mōs, trēsque lēgātī fūnctī summīs honōribus Athēnās missī sunt. Cum hīs collēgās suōs Themistoclēs iussit proficīscī, iīsque praedīxit ut nē prius Lacedaemoniōrum lēgātōs dīmitterent quam ipse esset remissus. Hōs postquam Athēnās pervēnisse ratus est, ad magistrātūs senātumque Lacedaemoniōrum adiit et apud eōs līberrimē professus est: Athē-

niēnsēs suō cōnsiliō, quod commūnī iūre gentium facere possent, deōs pūblicōs suōsque patriōs ac penātēs, quō facilius ab hoste possent dēfendere, mūrīs saepsisse; neque in eō quod inūtile esset Graeciae fēcisse. Nam illōrum urbem prōpugnāculum oppositum esse barbarīs, apud quam iam bis cōpiās rēgiās fēcisse naufragium. Lacedaemoniōs autem male et iniūstē facere, quī id potius intuērentur quod ipsōrum dominātiōnī quam quod ūniversae Graeciae ūtile esset. Quārē, sī suōs lēgātōs recipere vellent quōs Athēnās mīserant, sē remitterent, cum aliter illōs numquam in patriam essent receptūrī.

8. Tamen nōn effūgit cīvium suōrum invidiam. Namque ob eundem timōrem quō damnātus erat Miltiadēs, tēstulārum suffrāgiīs ē cīvitāte ēiectus, Argōs habitātum concessit. Hīc cum propter multās virtūtēs magnā cum dignitāte vīveret, Lacedaemoniī lēgātōs Athēnās mīsērunt quī eum absentem accūsārent quod societātem cum rēge Perse ad Graeciam opprimendam fēcisset. Hōc crīmine absēns damnātus est. Id ut audīvit, quod nōn satis tūtum sē Argīs vidēbat, Corcȳram dēmigrāvit. Ibi cum eius prīncipēs īnsulae animadvertisset timēre nē propter sē bellum iīs Lacedaemoniī et Athēniēnsēs indīcerent, ad Admētum, Molossum rēgem, cum quō eī hospitium nōn erat, cōnfūgit. Hūc cum vēnisset et in praesentiā rēx abesset, quō maiōre religiōne sē receptum tuērētur, fīlium eius parvulum arripuit et cum eō sē in sacrārium quod summā colēbātur caerimōniā coniēcit. Inde nōn prius ēgressus est quam rēx eum datā dextrā in fidem reciperet; quam praestitit. Nam cum ab Athēniēnsibus et Lacedaemoniīs exposcerētur publicē, supplicem nōn prōdidit monuitque ut cōnsuleret sibi: difficile enim esse in tam propinquō locō tūtō eum versārī. Itaque Pydnam eum dēdūcī iussit et quod satis esset praesidī dedit. Hic in nāvem omnibus ignōtus nautīs ēscendit. Quae cum tempestāte maximā Naxum ferrētur, ubi tum Athēniēnsium erat exercitus, sēnsit Themistoclēs, sī eō pervēnisset, sibi esse pereundum. Hāc necessitāte coāctus, dominō nāvis quis sit aperit, multa pollicēns sī sē cōnservāsset. At ille,

clārissimī virī captus misericordiā, diem noctemque procul ab īnsulā in salō nāvem tenuit in ancorīs, neque quemquam ex eā exīre passus est. Inde Ephesum pervenit ibique Themistoclem expōnit. Cui ille prō meritīs posteā grātiam rettulit.

9. Sciō plērōsque ita scrīpsisse, Themistoclem Xerxe rēgnante in Asiam trānsīsse. Sed ego potissimum Thūcȳdidī crēdō, quod et aetāte proximus dē iīs quī illōrum temporum historiam relīquērunt et eiusdem cīvitātis fuit. Is autem ait ad Artaxerxēn eum vēnisse atque hīs verbīs epistulam mīsisse: "Themistoclēs vēnī ad tē, quī plūrima mala omnium Graiōrum in domum tuam intulī, quamdiū mihi necesse fuit adversum patrem tuum bellāre patriamque meam dēfendere. Īdem multō plūra bona fēcī, postquam in tūtō ipse et ille in perīculō esse coepit. Nam cum in Asiam revertī vellet, proeliō apud Salamīna factō, litterīs eum certiōrem fēcī id agī, ut pōns quem in Hellēspontō fēcerat dissolverētur atque ab hostibus circumīrētur; quō nūntiō ille perīculō est līberātus. Nunc autem cōnfūgī ad tē, exagitātus ā cūnctā Graeciā, tuam petēns amīcitiam. Quam sī erō adeptus, nōn minus mē bonum amīcum habēbis quam fortem inimīcum ille expertus est. Tē autem rogō ut dē iīs rēbus quās tēcum colloquī volō annuum mihi tempus dēs, eōque trānsāctō ad tē venīre patiāris."

10. Huius rēx animī magnitūdinem admīrāns cupiēnsque tālem virum sibi conciliārī, veniam dedit. Ille omne illud tempus litterīs sermōnīque Persārum dedit; quibus adeō ērudītus est ut multō commodius dīcātur apud rēgem verba fēcisse quam iī poterant quī in Perside erant nātī. Hic cum multa rēgī esset pollicitus grātissimumque illud, sī suīs ūtī cōnsiliīs vellet, illum Graeciam bellō oppressūrum, magnīs mūneribus ab Artaxerxe dōnātus, in Asiam rediit domiciliumque Magnēsiae sibi cōnstituit. Namque hanc urbem eī rēx dōnārat, hīs quidem verbīs, quae eī pānem praebēret (ex quā regiōne quīnquāgēna talenta quotannīs redībant); Lampsacum autem, unde vīnum sūmeret; Myunta, ex quā obsōnium habēret. Huius ad nostram memoriam monumenta mānsērunt duo:

ım prope oppidum in quō est sepultus; statua in forō iae. Dē cuius morte multimodīs apud plērōsque scrīp- ; sed nōs eundem potissimum Thūcȳdidem auctōrem us, quī illum ait Magnēsiae morbō mortuum, neque uisse fāmam venēnum suā sponte sūmpsisse, cum sē gī dē Graeciā opprimendā pollicitus esset praestāre ēspērāret. Īdem ossa eius clam in Atticā ab amīcīs quoniam lēgibus nōn concēderētur, quod prōditiōnis mnātus, memoriae prōdidit.

III. PAUSANIAS

ausaniās Lacedaemonius magnus homō, sed varius in nere vītae fuit; nam ut virtūtibus ēlūxit, sīc vitiīs est . Huius illūstrissimum est proelium apud Plataeās. e illō duce Mardonius, satrapēs rēgius, nātiōne Mēdus, ner, in prīmīs omnium Persārum et manū fortis et plēnus, cum ducentīs mīlibus peditum, quōs virītim et vīgintī equitum, haud ita magnā manū Graeciae est, eōque ipse dux cecidit proeliō. Quā victōriā plūrima miscēre coepit et maiōra concupīscere. Sed in eō est reprehēnsus, quod ex praedā tripodem Delphīs posuisset, epigrammate īnscrīptō in quō haec tentia: Suō ductū barbarōs apud Plataeās esse dēlētōs, victōriae ergō Apollinī id dōnum dedisse. Hōs versūs monīī exsculpsērunt, neque aliud scrīpsērunt quam eārum cīvitātum quārum auxiliō Persae erant victī.

ōst id proelium eundem Pausaniam cum classe com- yprum atque Hellēspontum mīsērunt, ut ex iīs regiō- rbarōrum praesidia dēpelleret. Parī fēlīcitāte in eā rē ātius sē gerere coepit maiōrēsque appetere rēs. Nam zantiō expugnātō cēpisset complūrēs Persārum nōbilēs iīs nōnnūllōs rēgis propinquōs, hōs clam Xerxī remīsit, s ex vinclīs pūblicīs effūgisse, et cum iīs Gongylum sem, quī litterās rēgī redderet, in quibus haec fuisse

scrīpta Thūcydidēs memoriae prōdidit: "Pausaniās, dux Spartae, quōs Byzantī cēperat, postquam propinquōs tuōs cognōvit, tibi mūnerī mīsit, sēque tēcum affīnitāte coniungī cupit. Quārē, sī tibi vidētur, dēs eī fīliam tuam nūptum. Id sī fēceris, et Spartam et cēteram Graeciam sub tuam potestātem sē adiuvante tē redāctūrum pollicētur. Hīs dē rēbus sī quid agere volueris, certum hominem ad eum mittās face cum quō colloquātur." Rēx, tot hominum salūte tam sibi necessāriōrum magnopere gāvīsus, cōnfestim cum epistulā Artabazum ad Pausaniam mittit, in quā eum collaudat ac petit nē cui reī parcat ad ea efficienda quae pollicētur: Sī perfēcerit, nūllīus reī ā sē repulsam lātūrum. Huius Pausaniās voluntāte cognitā, alacrior ad rem gerendam factus, in suspīciōnem cecidit Lacedaemoniōrum. Quō factō domum revocātus, accūsātus capitis absolvitur, multātur tamen pecūniā; quam ob causam ad classem remissus nōn est.

3. At ille, post nōn multō, suā sponte ad exercitum rediit, et ibi nōn stolidā sed dēmentī ratiōne cōgitāta patefēcit. Nōn enim mōrēs patriōs sōlum sed etiam cultum vestītumque mūtāvit: apparātū rēgiō ūtēbātur, veste Mēdicā; satellitēs Mēdī et Aegyptiī sequēbantur; epulābātur, mōre Persārum, lūxuriōsius quam quī aderant perpetī possent; aditum petentibus nōn dabat, superbē respondēbat, crūdēliter imperābat. Spartam redīre nōlēbat; Colōnās, quī locus in agrō Trōade est, sē contulerat; ibi cōnsilia cum patriae tum sibi inimīca capiēbat. Id postquam Lacedaemoniī rescīērunt, lēgātōs cum clāvā ad eum mīsērunt, in quā mōre illōrum erat scrīptum: Nisi domum reverterētur, sē capitis eum damnātūrōs. Hōc nūntiō commōtus, spērāns sē etiam tum pecūniā et potentiā īnstāns perīculum posse dēpellere, domum rediit. Hūc ut vēnit, ab ephorīs in vincla pūblica est coniectus. Licet enim lēgibus eōrum cuivīs ephorō hoc facere rēgī. Hinc tamen sē expedīvit: neque eō magis carēbat suspīciōne; nam opīniō manēbat eum cum rēge habēre societātem. Est genus quoddam hominum quod Hīlōtae vocātur, quōrum magna multitūdō agrōs Lace-

daemoniōrum colit servōrumque mūnere fungitur. Hōs quoque sollicitāre spē lībertātis exīstimābātur. Sed quod hārum rērum nūllum erat apertum crīmen quō coarguī posset, nōn putābant dē tālī tamque clārō virō suspīciōnibus oportēre iūdicārī, et exspectandum dum sē ipsa rēs aperīret.

4. Interim Argīlius quīdam adulēscentulus, cum epistulam ab eō ad Artabazum accēpisset eīque in suspīciōnem vēnisset aliquid in eā dē sē esse scrīptum, quod nēmō eōrum redīsset quī eōdem missī erant, vincla epistulae laxāvit signōque dētractō cognōvit, sī pertulisset, sibi esse pereundum. Erant in eādem epistulā quae ad ea pertinēbant quae inter rēgem Pausaniamque convēnerant. Hās ille litterās ephorīs trādidit. Nōn est praetereunda gravitās Lacedaemoniōrum hōc locō. Nam nē huius quidem indiciō impulsī sunt ut Pausaniam comprehenderent, neque prius vim adhibendam putāvērunt quam sē ipse indicāsset. Itaque huic indicī quid fierī vellent praecēpērunt. Fānum Neptūnī est Taenarī, quod violārī nefās putant Graecī. Eō ille cōnfūgit in ārāque cōnsēdit. Hanc iūxtā locum fēcērunt sub terrā, ex quō posset exaudīrī, sī quis quid loquerētur cum Argīliō. Hūc ex ephorīs quīdam dēscendērunt. Pausaniās, ut audīvit Argīlium cōnfūgisse in āram, perturbātus vēnit eō. Quem cum supplicem deī vidēret in ārā sedentem, quaerit causae quid sit tam repentīnī cōnsilī. Huic ille quid ex litterīs comperisset aperit. Quō magis Pausaniās perturbātus ōrāre coepit nē ēnūntiāret neu sē meritum dē illō optimē prōderet; quodsī eam veniam sibi dedisset tantīsque implicātum rēbus sublevāsset, magnō eī praemiō futūrum.

5. Hīs rēbus ephorī cognitīs satius putārunt in urbe eum comprehendī. Quō cum essent profectī et Pausaniās plācātō Argīliō, ut putābat, Lacedaemonem reverterētur, in itinere, cum iam in eō esset ut comprehenderētur, ex vultū cuiusdam ephorī, quī eum admonērī cupiēbat, īnsidiās sibi fierī intellēxit. Itaque paucīs ante gradibus quam quī eum sequēbantur, in aedem Minervae quae Chalcioicos vocātur cōnfūgit. Hinc nē exīre posset, statim ephorī valvās eius aedis obstrūxērunt

tēctumque sunt dēmōlītī, quō celerius sub dīvō interīret. Dīcitur eō tempore mātrem Pausaniae vīxisse, eamque iam magnō nātū, postquam dē scelere fīlī comperit, in prīmīs ad fīlium claudendum lapidem ad introitum aedis attulisse. Hic cum sēmianimis dē templō ēlātus esset, cōnfestim animam efflāvit. Sīc Pausaniās magnam bellī glōriam turpī morte maculāvit. Cuius mortuī corpus cum eōdem nōnnūllī dīcerent īnferrī oportēre quō iī quī ad supplicium essent datī, displicuit plūribus, et procul ab eō locō īnfōdērunt quō erat mortuus. Inde posterius, deī Delphicī respōnsō, ērutus atque eōdem locō sepultus est ubi vītam posuerat.